

RTU LIEPĀJAS AKADĒMIJA

VĀRDS UN TĀ PĒTĪŠANAS ASPEKTI

28

**RTU Liepājas akadēmija
Humanitāro un mākslas zinātņu centrs**

**VĀRDS UN TĀ PĒTĪŠANAS
ASPEKTI**

**Rakstu krājums
28**

**THE WORD:
ASPECTS OF RESEARCH**

**Collection of articles
28**

Liepāja 2024

Vārds un tā pēīšanas aspekti : rakstu krājums, 28. Atb. red. Linda Lauze. Rīga: RTU Izdevniecība, 2024. 216 lpp.

ISSN 1407-4737 (iespiests)

ISSN 2661-5819 (digitāls)

Rakstu krājuma elektroniskais pilnteksts ir pieejams Latvijas Nacionālajā digitālajā bibliotēkā: <https://dom.lndb.lv/data/obj/765995.html>

REDAKCIJAS KOLĒĢIJA

Linda Lauze, Dr. philol. (RTU Liepājas akadēmija), atbildīgā redaktore

Sigita Ignatjeva, Ph. D. (RTU Liepājas akadēmija), atbildīgās redaktora vietniece

Māris Baltiņš, Dr. habil. med. (Valsts valodas centrs)

Guntars Dreijers, Dr. philol. (Ventspils Augstskola)

Trevors Gārts Fennels, Dr. philol. (Flindersa Universitāte, Austrālija)

Anita Helviga, Dr. philol. (RTU Liepājas akadēmija)

Daļa Kiseļūnaite, Dr. hum. (Klaipēdas Universitāte / Lietuviešu valodas institūts, Lietuva)

Regina Kvašīte, Dr. hum. (Viļņas Universitātes Šauļu akadēmija, Lietuva)

Diāna Laiveniece, Dr. paed. (RTU Liepājas akadēmija)

Dzintra Lele-Rozentāle, Dr. philol. (Ventspils Augstskola)

Dace Markus, Dr. habil. philol. (RTU Liepājas akadēmija)

Liene Markus-Narvīla, Dr. philol. (LU Latviešu valodas institūts)

Ieva Ozola, Dr. philol. (RTU Liepājas akadēmija)

Kertu Rozenvalde, Dr. philol. (Tartu Universitāte, Igaunija)

Jānis Sīlis, Dr. philol. (Ventspils Augstskola)

Inguna Skadiņa, Dr. comp. sc. (LU Matemātikas un informātikas institūts)

Sarmīte Trūpa, Dr. (Maincas Johanna Gūtenberga universitāte, Vācija)

Pēteris Vanags, Dr. habil. philol. (Latvijas Universitāte / Stokholmas Universitāte, Latvija / Zviedrija)

Kazimiers Župerka, Dr. habil. hum. (Viļņas Universitātes Šauļu akadēmija, Lietuva)

Visi krājumā ievietotie raksti ir starptautiski anonīmi recenzēti.

Krājuma rakstiem tiek piešķirts DOI indekss, un tie tiek reģistrēti starptautiskajā metadatu katalogā

Crossref. Bibliogrāfiskā informācija ir meklējama šeit: <https://www.crossref.org/>

Krājums indeksēts EBSCO datubāzē *Academic Search Complete*.

Krājuma izdošana apstiprināta RTU Liepājas akadēmijas domes sēdē (protokols Nr. 6; 2024. gada 4. novembrī).

Tehniskā redaktore un redaktore

kopsavilkumiem angļu valodā

Sigita Ignatjeva

Redakcijas kolēģijas adrese:

RTU Liepājas akadēmija

Humanitāro un mākslas zinātņu centrs

Kūrmājas prosp. 13, Liepāja, LV-3401

e-pasts: balti@rtu.lv

© Rīgas Tehniskā universitāte, 2024

<https://doi.org/10.37384/VTPA.2024.28.001>

SATURS

Ievadvārdi	7
Preface	9
I daļa	
Vārds izloksnē, literatūrā, valodas apgūvē un tulkojumā	
Vārda diahroniskais un sinhroniskais aspekts	
Aiga Bādere	
Labskanīgs mašīntulkojums – ieguvums un risks Fluency in Machine Translation – Benefits and Risks	12
Iga Jansone	
No antroponīmiem darināti Vidzemes uzvārdi 1935. gada tautskaites materiālos The Surnames Made from Anthroponyms in the 1935 Census Materials of Vidzeme	24
Iļona Filipenkovaitē	
Die Beschreibung der Bewohner der Kurischen Nehrung in der Reiseliteratur: Sprache als Zeichen ethnischer und sozialer Identität Kuršu kāpas iedzīvotāju apraksts ceļojumu literatūrā: valoda kā etniskās un sociālās identitātes pazīme Description of the Inhabitants of the Curonian Spit in Travel Literature: Language as a Sign of Ethnic and Social Identity	34
Evelīna Ķiršākmene	
Viltusdraugi latviešu valodas tulkojošajās vārdnīcās False Friends in Latvian Bilingual Dictionaries.....	47
Dace Markus	
No izloksnes līdz dialektu atlantam. Vai arī otrādi? From the Subdialect to the Dialect Atlas. Or Vice Versa?	56
Ieva Ozola	
Pašīva formas un to lietojums Lejaskurzemes izloksnēs Forms of Passive and Their Usage in the Sub-Dialects of Lower Kurzeme	67

Daiga Straupeniece

Izloksnes morfoloģisko īpatnību daudzveidība mūsdienu tekstos:

„Rucavas sievu stāsti” (2023)

Diversity of Subdialect Morphological Features in Contemporary
Texts: “Rucavas Sievu Stāsti” (2023)

76

Ilze Vilka

**Ekspertīze par spēļu kopas „Man izdevās!” izmantošanu
fonemātiskās uztveres attīstībā**

Expertise on the Use of Game Set “Man Izdevās!” in the
Development of Phonematic Perception

85

Anna Vulāne

Krāsu gamma Aleksandra Grīna romānā „Dvēseļu putenis”

The Colour Palette in the Novel “Dvēseļu putenis” (*Blizzard of Souls*)
by Aleksandrs Grīns

99

II daļa

Valoda un vide

Fonētikas un gramatikas jautājumi

Vārda sastatāmais aspekts

Agnese Cera

Līdzdalīgais novērojums vai ietvertā novērošana?

Participant Observation or Embodied Observation?

112

Ina Druviete

**Sabiedrības zināšanu nozīme Latvijas valodas politikas
īstenošanā**

Enhancing Public Awareness for Implementation of Language Policy
in Latvia

122

Ingars Gusāns

**Dažas mūsdienu latgaliešu runas korpusam paredzēto ierakstu
transkribēšanas problēmas**

Challenges in Transcribing Recordings for the Modern Latgalian
Speech Corpus

133

Laura Paula Jansone

**Kontroles konstrukcijas ar daļēji lokāmo divdabi un nelokāmo
divdabi -ot(ies) latviešu valodā**

Control Constructions with Semi-Declinable Participle and
Indeclinable Participle in -ot(ies) in Latvian

140

Nedas Jurgaitis A Comparative Study of Braking Concept in Lithuanian and German Economic Discourse Bremzēšanas koncepts Lietuvas un Vācijas ekonomikas diskursā: salīdzinošais pētījums	148
Jelena Korosteliova, Nijolė Litevkiėnė Diversity of Components of English Anatomical Terms in A Colour Atlas of Applied Anatomy and Their Latin Equivalents Angļu valodas anatomijas terminu komponentu daudzveidība <i>Ilustrētajā praktiskās anatomijas atlantā</i> un to latīņu valodas ekvivalenti	158
Diāna Laiveniece, Agnese Dubova, Dzintra Lele-Rozentāle Intertekstualitātes specifika latviešu zinātnes valodā: raksti valodniecībā (2020–2021) Intertextual Specificity in the Latvian Language of Science: Papers in Linguistics (2020–2021)	172
Linda Lauze Metalingvistiskie komentāri par latviešu valodu sociālajos medijos Metalingual Commentaries on the Latvian Language on Social Media	183
Sanita Martena „Ienest pagastu klasē”: Vērēmu pagasta mājvārdi lingvistiskās ainavas un izglītības kontekstā “To Bring the Parish into the Class”: House Names of Vērēmi Parish in the Context of Linguistic Landscapes and Education	193
Guna Rābante-Bušā Līdzskaņa [v] izruna skaņu savienojumos -uv-/-ūv-: korpusā balstīts pētījums Pronunciation of the Consonant [v] in the Sound Combinations -uv-/-ūv-: Corpus-Based Research	204
Ziņas par autoriem / About the Authors	213

Ievadvārdi

Zinātnisko rakstu krājuma „Vārds un tā pētīšanas aspekti” 28. laidieni ir ieraudzījis dienasgaismu jaunā juridiskā statusā. Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes tradīciju – reizi gadā publicēt aktuāliem valodniecības jautājumiem veltītu izdevumu – turpina Rīgas Tehniskās universitātes Liepājas akadēmijas Humanitāro un mākslas zinātņu centrs. Līdzās pieredzējušiem valodniekiem no Latvijas un Lietuvas vārds tiek dots arī jaunajiem zinātniekiem, kuri ir izpētes ceļa sākumā. Raksti ir publicēti latviešu, angļu un vācu valodā.

Rakstu krājuma **1. daļā** valodnieki pievērsušies gan vārda **sinchroniskajam**, gan **diahroniskajam** aspektam.

Ilga Jansone no morfoloģiskā un izcelsmes aspekta pētījusi Vidzemes uzvārdus, kas minēti 1935. gada tautas skaitīšanas materiālos un kuru pamatā ir latviešu personvārdi.

Vairāki raksti veltīti vārdam **izloksnē**. Dace Markus, salīdzinot dialektu atlantos pieejamo informāciju par Ziemera izloksni ar publikācijām, ierakstiem un valodas lietojumu sarunās šajā izloksnē, atklāj atlantu nepilnības un pierāda nepieciešamību pēc apjomīgas izlokšņu pētījumu programmas. Ieva Ozola pēta Lejaskurzemes izloksnēs lietotā pasīva formas kopš 20. gs. vidus. Lejaskurzemei pievērsusies arī Daiga Straupeniece ar pētījumu par dažu vārdšķiru morfoloģiskajām īpatnībām grāmatā „Rucavas sievu stāsti”, kas atklāj Rucavas izloksnes īpatnības mūsdienās.

Vārds **literatūrā** pētīts divos rakstos. Kara un miera tēlojumā izmantotos krāsu apzīmējumus derivatīvi semantiskā un funkcionālā perspektīvā Aleksandra Grīna romānā „Dvēseļu putenis” analizējusi Anna Vulāne. Valodas un identitātes problemātikai veltīts Ilonas Filipenkovaite pētījums par vācu ceļotāju komunikāciju ar Kuršu kāpas iedzīvotājiem 19. gs. un vācu valodas ietekmi uz kursenieku etnisko un sociālo identitāti, balstoties uz ceļojumu literatūrā atklāto.

Ilze Vilka pievērsusies **valodas apguvei** – spēles lomai bērna valodas attīstībā – un analizē ekspertīzes rezultātus par viņas izveidoto spēļu kopu.

Pētījumus par vārdu **tulkojumā** piedāvā divas autore, un abos rakstos izgaismoti nozīmīgi trūkumi, kuru pārvarēšana ir mūsdienu valodnieku uzdevums. Aiga Bādere analizē problēmas, kas saistās ar sasniegumiem mašīntulkošanā, – iespēju iegūt plūstošu un labskanīgu tulkojumu; Evelīna Ķiršakmene nonāk pie negatīviem secinājumiem, pētot viltusdraugu klātbūtni angļu-latviešu un franču-latviešu drukātajās un elektroniskajās vārdnīcās.

Krājuma **2. daļā** ir ievietoti raksti, kuros nozīmīgi valodas lietojuma aspekti ir raksturoti **sinchroniskajā skatījumā**. Visplašāk ir aplūkota **valodas un vides** mijiedarbība. Vairākos rakstos teorētiski un praktiski ir risināta sociolingvistikas problemātika – sabiedrības zināšanu nozīme Latvijas valodas politikas īstenošanā (Ina Druvieta); iespējas integrēt lauku lingvistisko ainavu izglītības saturā, par piemēru izmantojot Vērēmu pagasta mājvārdus (Sanita Martena); terminoloģiski

apsvērumi precīzam pētniecības metodes apzīmējumam (Agnese Cera); metalingvistiskie komentāri par latviešu valodu sociālajos medijos (Linda Lauze). Intertekstualitātes specifikai latviešu zinātnes valodā, kas ir būtiska akadēmiskajā vidē, ir pievērsta uzmanība Diānas Laivenieces, Agneses Dubovas un Dzintras Leles-Rozentāles koprakstā.

Fonētikas un gramatikas jautājumiem ir pievērsušies trīs pētnieki. Ingars Gusāns ir apzinājis dažas mūsdienu latgaliešu runas korpusam paredzēto ierakstu transkribēšanas problēmas. Guna Rābante-Buša, balstoties uz korpusa datu analīzi, ir raksturojusi līdzskaņa [v] izrunu skaņu savienojumos *-uv/-ūv-*. Gramatikas jautājumiem ir veltīts Lauras Paulas Jansones pētījums par kontroles konstrukcijām ar daļēji lokāmo divdabi un nelokāmo divdabi *-ot(ies)* latviešu valodā. Vārda **sastatāmo aspektu** šajā rakstu krājumā pārstāv Lietuvas valodnieki. Neds Jurgaitis (*Nedas Jurgaitis*) ir salīdzinājis bremsēšanas koncepciju Lietuvas un Vācijas ekonomikas diskursā. Jeļena Korosteļova (*Jelena Korosteliova*) un Nijole Litevkiene (*Nijolė Litevkienė*) koprakstā turpina anatomijas terminu analīzi, sastatot angļu un latīņu valodas terminu komponentus.

Zinātnisko rakstu krājums „Vārds un tā pētīšanas aspekti” ir indeksēts EBSCO datubāzē, informācija par krājumu un tajā publicētie raksti ir pieejami Latvijas Nacionālajā digitālajā bibliotēkā. Visiem šajā rakstu krājumā publicētajiem rakstiem ir piešķirts DOI indekss.

Rakstu krājuma 28. laidniens ir izdevies saturiski daudzveidīgs. Varam novēlēt, lai katrs lasītājs, kurš interesējas par valodniecības aktualitātēm, tajā atrod ko noderīgu!

Linda Lauze, Sigita Ignatjeva,
zinātnisko rakstu krājuma
„Vārds un tā pētīšanas aspekti”
atbildīgā redaktore un redaktora vietniece

Preface

The 28th issue of the collection of scientific articles, “The Word: Aspects of Research”, has been published in a new legal status. The tradition of the Faculty of Humanities and Arts of the University of Liepāja to publish an annual collection on topical issues in linguistics is continued by the Centre for Humanities and Arts of RTU Liepāja Academy. Alongside experienced linguists from Latvia and Lithuania, the word is also given to young scholars at the beginning of their research path. Articles are published in Latvian, English, and German.

In **Part 1** of the collection, linguists have focused on the word’s **synchronic** and **diachronic** aspects.

Ilga Jansone studies the surnames in Vidzeme in the 1935 census, which are based on Latvian personal names, from the morphological and origin point of view.

Several articles deal with the word in **subdialects**. Dace Markus, comparing the information available in dialect atlases on the Ziemers subdialect with publications, recordings and conversational use of the subdialect, reveals the shortcomings of the atlases and proves the need for a large-scale research programme on dialects. Ieva Ozola studies the passive forms used in the Lower Kurzeme subdialects since the mid-20th century. Daiga Straupeniece has also focused on Lower Kurzeme with a study on the morphological peculiarities of some word classes in the book “Rucavas sievu stāsti” (*Rucava Women’s Stories*), revealing features of contemporary Rucava subdialect.

The word in **literature** has been researched in two studies. Anna Vulāne has analysed the derivative semantic and functional perspective of the colour designations used in the depiction of war and peace in the novel „Dvēseļu putenis” (*Blizzard of Souls*) by Aleksands Grīns. Iļona Filipenkovaitē’s study on the communication of German travellers with the inhabitants of the Curonian Spit in the 19th century and the influence of the German language on the ethnic and social identity of the Curonians, based on the findings in travel literature, is devoted to language and identity issues.

Ilze Vilka focuses on **language learning** – the role of play in children’s language development – and analyses the results of an expert evaluation of a set of games she has developed.

Two authors present their research on the word in **translation**, and both articles highlight significant shortcomings that contemporary linguists must overcome. Aiga Bādere analyses the problems associated with advances in machine translation – the possibility of obtaining a fluent and good-sounding translation; Evelīna Ķiršākmene comes to negative conclusions by studying the presence of false friends in English-Latvian and French-Latvian printed and electronic dictionaries.

Part 2 of the collection contains articles describing important aspects of language use from **a synchronic perspective**. The interaction between **language and the environment** is the most widely covered. Several articles address theoretical and practical sociolinguistic issues: the role of public knowledge in the implementation of Latvian language policy (Ina Druviete); the possibilities of integrating the rural linguistic landscape into educational content, using the house names of Vērēmi Parish as an example (Sanita Martena); terminological considerations for a precise description of a research method (Agnese Cera); metalinguistic comments on the Latvian language in social media (Linda Lauze). The specificity of intertextuality in the Latvian language of science, which is essential in the academic environment, is addressed in the co-authored article by Diāna Laiveniece, Agnese Dubova and Dzintra Lele-Rozentāle.

Three researchers have focused on **phonetics and grammar**. Ingars Gusāns has identified some problems in transcribing the entries for the modern Latgalian speech corpus. Guna Rābante-Buša, based on the analysis of the corpus data, has described the pronunciation of the consonant [v] in the sound compounds *-uv-/-ūv-*. The grammatical issues are discussed in Laura Paula Jansone's study of control constructions with the semi-declinable participle and the indeclinable participle *-ot(ies)* in Latvian. The compound aspect of the word is represented in this collection of articles by Lithuanian linguists. Nedas Jurgaitis has compared the concept of braking in Lithuanian and German economic discourse. Jelena Korosteliova and Nijolė Litevkienė continue their analysis of anatomical terms in their co-authored article by juxtaposing the components of English and Latin terms.

The collection of scientific articles, "The Word: Aspects of Research", is indexed in the EBSCO database; information about the collection and the articles published in it are available in the Latvian National Digital Library. All articles published in this collection have been assigned a DOI index.

The 28th issue of the collection of articles is diverse in content. We hope that every reader interested in the latest developments in linguistics will find something useful in it.

Linda Lauze and Sigita Ignatjeva
Editor-in-Chief and Deputy Editor
of scientific articles' collection
"The Word: Aspects of Research"

I daļa

**Vārds izloksnē, literatūrā, valodas apgūvē un tulkojumā
Vārda diahroniskais un sinhroniskais aspekts**

Aiga BĀDERE (Ventspils Augstskola)

LABSKANĪGS MAŠĪNTULKOJUMS – IEGUVUMS UN RISKS

Kopsavilkums

Mūsdienās tulkošana nav iedomājama bez dažādiem valodu tehnoloģiju risinājumiem, tostarp mašīntulkošanas sniegtajām iespējām. Mašīntulkošana, pateicoties neirontulkošanai, kļuvusi par revolūciju un kopš 2016. gada turpina uzvaras gājienu visā pasaulē – ja iepriekš mašīntulkošana bija viens no daudziem rīkiem, ko izmantoja tulkotāji, tad tagad tā ir viens no vadošajiem rīkiem. Neirontulkošana salīdzinājumā ar likumos balstīto un statistisko mašīntulkošanu neapšaubāmi sniedz vairākas priekšrocības. Arvien vairāk sistēmu ir arī adaptīvas un mācās reāllaikā, nodrošinot konsekveci un ātrumu. Tāpat sistēmas piedāvā plūstošu un labskanīgu tulkojumu. Lai arī tulkojuma plūdenums ir viens no lielākajiem mašīntulkošanas sasniegumiem, tieši tas apgrūrina mašīntulkošanas programmu pieļauto kļūdu pamanīšanu pēcreidīgēšanas posmā.

Rakstā aplūkots plūstoša tulkojuma jēdziens un analizēti 20 mašīntulkojuma piemēri, kuros kopumā plūstošā un labskanīgā tulkojumā pieļautas dažādas kļūdas – gramatikas kļūdas, nepārtulkoti teksta elementi, neizmantojams mašīntulkojums, nepareiza teksta jēga, izlaidumi un halucinācijas. Vienlaikus jāatzīst, ka jebkurš kļūdu dalījums ir atkarīgs no izvēlētajām mašīntulkošanas sistēmām, darba valodām un teksta, turklāt rakstā analizētie piemēri atlasīti gada laikā, tulkojot no angļu valodas latviešu valodā un izvēloties tikai zīmīgākos kļūdu piemērus tulkotāja ikdienā, ko nosaka darba specifika saistībā ar darba izpildes termiņu un konfidencialitāti.

Atslēgvārdi: neirontulkošana, labskanīgums, plūstošs teksts, mašīntulkošanas kļūdas, kļūdu kategorijas, kļūdu tipoloģija.

Ievads

Laikā, kad mākslīgā intelekta attīstība liek uzdot jautājumus par cilvēka veiktas tulkošanas un tulkotāja profesijas nākotni, ir būtiski analizēt ne tikai dažādas tehnoloģiju jaunieviešumu priekšrocības, bet arī pētīt riskus. Mašīntulkošanas (turpmāk tekstā – MT) sistēmas tiek izstrādātas jau vairāk nekā septiņus gadus desmitus, tomēr tikai nesen tās sāka ietekmēt vairākuma tulkotāju darba vidi (Nitzke 2019: 1). Tulkotāji nereti pēcreidīgē mašīntulkotu saturu, t. i., pārskata un labo mašīntulkojumu, lai nodrošinātu atbilstību noteiktām kvalitātes prasībām jeb mērķim, jeb, kā norāda Šarona O'Braiena (*Sharon O'Brien*), „tulkotājs cilvēks labo neapstrādātu mašīntulkojumu atbilstoši noteiktām vadlīnijām un kvalitātes kritērijiem” (O'Brien 2011: 197). Šāda satura labošana nozīmē kļūdu identificēšanu (O'Brien 2022; Guerberof Arenas 2020). Tā vietā, lai tulkotu tā, kā pierasts bez MT iesaistes neatkarīgi no datorizētās tulkošanas rīku izmantošanas, tulkotājs kļūst par MT sistēmu pieļauto kļūdu meklētāju un laborātu. Uzdevums nav vienkāršs, jo „domāšanas process pēcreidīgēšanā ir ļoti sarežģīts” (SDL 2018). To vēl jo vairāk sarežģī apstākļi, ka īpaši gadījumos, kad tiek izmantoti tādi risinājumi kā neirontulkošana un adaptīvā MT, iegūtais

„rezultāts ir labskanīgāks un šķietami pareizs, kā rezultātā satura kļūdas zināmā mērā ir slēptākas” (Nitzke, Hansen-Schirra 2021: 33) un „rezultāts var būt labskanīgs, bet neprecīzs” (Kenny 2022: 43). Tātad MT rīki tulkoņājam piedāvā labskanīgu tulkojumu, kas tomēr var būt neprecīzs un kļūdainš. Tieši šis apsvērumš arī rosinājis izvirzīt šī raksta mērķi, proti, izmantojot kļūdu analīzi, ieskicēt labskanīga mašintulkojuma sniegto ieguvumu un risku, kas tulkoņājiem jāņem vērā pēcredīgējot.

Tulkojuma labskanīgums un mašintulkošanas kļūdas

Neaizmirstot par neapstrādāta mašintulkojuma izmantošanu, piemēram, „iekšējai saziņai un/vai gadījumos, kad saturs ir aktuāls un pieejams īslaicīgi un nepieciešams steidzami” vai kad tā „izmantošanu pamato ātrāka piekļuve saturam, mazāka tulkošanas slodze vai klienta prasības” (Jansone 2022: 238), daļu no tulkoņāja darba uzdevumiem veido mašintulkojuma labošana jeb pēcredīgēšana. Kā minēts raksta ievadā, pēcredīgēšanas laikā labskanīgā un plūstošā tulkojumā ir jāatrod un jāizlabo MT sistēmu pieļautās kļūdas. Par problemātiku saistībā ar kļūdām labskanīgā mašintulkojumā rakstīts vairākkārt, īpaši pēdējos gados. Labskanīgs un plūstošs tulkojums liecina, ka MT kvalitāte šobrīd tik tiešām mēdz būt pietiekami augsta. Džina Nicke (*Jean Nitzke*), Silvija Hansena-Širra (*Silvia Hansen-Schirra*), Maja Popoviča (*Maja Popović*), Dorotija Kenija (*Dorothy Kenny*), Šārona Braiena (*Sharon O'Brien*) un Dragošs Čobanu (*Dragoş Ciobanu*) ir tie pētnieki, kuri par labskanīgu un vienlaikus kļūdainu mašintulkojumu rakstījuši 2021. un 2022. gadā (Nitzke, Hansen-Schirra 2021, Popović 2021, Ciobanu 2022, Kenny 2022, O'Brien 2022).

D. Čobanu, raksturojot šo problēmjaudājumu, izmanto tādus apzīmējumus kā „labskanīguma lamatas” un „viltus drošība sajūta” (Ciobanu 2022: 20). Viņš norāda kā uz ieguvumiem, tā uz risku: „... ir nomācoši zināt, ka viena un tā pati neirontulkošanas sistēma, kas ieteiks atbilstošus un labskanīgus iepriekšējo *n* teikumu tulkojumu pieņēumus jeb hipotēzes, vienmēr var arī izlaist informāciju, apgriezti teikuma loģiku, mainīt būtisku saturu, halucināciju veidā piedāvāt jaunu saturu vai gluži vienkārši šķietami ticamā mērķvalodas saturā ievīt pretēju nozīmi” (Ciobanu 2022: 19–20). Tomēr labskanīga tulkojuma nozīmīgumu nedrīkst novērtēt par zemu. Kā norāda Filips Kēns (*Philipp Koehn*), „adekvātums un labskanība ir galvenie konkurējošie mērķi”, turklāt labskanīgums nozīmē to, ka tulkojumam „jābūt tādam, ko var lasīt kā jebkuru labi uzrakstītu tekstu mērķvalodā” (Koehn 2020: 4).

Dženifera Vardaro (*Jennifer Vardaro*) u. c. pētīja tulkojuma kvalitāti un kļūdu atpazīšanu neirontulkotu tekstu pēcredīgēšanā Eiropas Komisijas Tulkošanas ģenerāldirektorāta Vācu valodas departamentā. Viņa ar kolēģiem norāda, ka, piemēram, uz labskanīgumu attiecināmo valodas reģistra kļūdu noteikšanai salīdzinājumā ar nepareizas terminoloģijas noteikšanu nepieciešams mazāk laika avotteksta izlasīšanai un avotteksts nav obligāti nepieciešams (Vardaro et al. 2019: 18–19). Jāņem gan vērā, ka avotteksta skatīšana ir viens no pēcredīgēšanas zelta likumiem, tāpēc Dž. Vardaro secinājumu par to, ka

avotteksts ne vienmēr ir nepieciešams, nevajadzētu vispārināt. Pētot, cik ilgs ir avotteksta lasīšanas laiks pēcreidīgēšanā, Dž. Vardaro u. c. arī min, ka „kļūdainie un pareizie teksta elementi galvenokārt bija sinonīmi” (Vardaro et al. 2019: 20). Arī F. Kēns norāda, ka „labskanīgums ietver arī pareizā satura vārda izvēli, ja ir pieejami vairāki iespējamie sinonīmi”, (Koehn 2020: 13) un ka „tas, vai vārda maiņa un vārdu secības maiņa teikuma nozīmi maina maz vai būtiski, ir grūti risināma problēma” (Koehn 2020: 55). Līdzīgus secinājumus izdara Mārta Koponena (*Maarit Koponen*) promocijas darbā par pēcreidīgēšanu un pēcreidīgēšanas darbietilpību (angl. *post-editing effort*), atsaucoties uz pārveidotu Irinas Temņikovas (*Irina Temnikova*) piedāvāto kļūdu klasifikāciju. M. Koponena sakārto kļūdu labojumus no vienkāršākajiem līdz sarežģītākajiem: „... ortogrāfijas labojumi, vārda formas maiņa, vārda aizstāšana ar sinonīmu, cita veida vārda aizstāšana [...], papildu vārdi, trūkstoši vārdi, nepareizi pārtulkotas idiomās, nepareizs pieturzīmju lietojums, trūkstošas pieturzīmes, nepareiza vārdu secība vārdu līmenī un nepareiza vārdu secība frāžu līmenī” (Temnikova 2010, cit. no Koponen 2016: 34). Kā redzams, visgrūtāk ir labot nepareizu vārdu secību frāžu līmenī, taču ne velti minēta ir arī sinonīmija, jo „[p]olisēmijas sistēma ir liela valodas bagātība, īpaši stilistisko potenču ziņā” (Rozenbergs 1995: 20). Polisēmija pieļauj interpretācijas iespējas, un, ja tulkotājs cilvēks izmanto visu pieejamo kontekstu un fona zināšanas, meklē papildu informāciju un nepieciešamības gadījumā konsultējas ar citiem speciālistiem, tad MT sistēmas piedāvātā tulkojuma pamatā ir apmācību dati, tostarp matemātisku vektoru formā, un mašīnas pieņemti secinājumi jeb minējumi.

Par to, ka neirontulkošanas rīku piedāvātais variants bieži ir labskanīgs, plūstošs, gramatiski saskaņots un loģisks, rakstīts dažādos pētījumos (sk. Castilho et al. 2018; Toral, Sánchez-Cartagena 2017; Nitzke, Hansen-Schirra 2021, Vasiljevs 2019: 282). Šeila Kastiljo (*Sheila Castilho*) u. c. skaidro, ka labskanīgumu „parasti definē kā pakāpi, kādā tulkojumā ievēroti mērķvalodas likumi un normas” (Castilho et al. 2018: 18). Savukārt Jānis Rozenbergs norāda, ka „valoda ir labskanīga, ja teksta fonētiskā organizācija ir saskaņīga, plūstoša, ritmiska, raita, tāda, ko patīkami klausīties” (Rozenbergs 1995). Tomēr tas, ka, attīstot neirontulkošanu, ir panākts teksta labskanīgums, „ne vienmēr nozīmē to, ka profesionāliem tulkotājiem pēcreidīgēšanai jāvelta mazāk pūļu, [...] visticamāk, tādēļ, ka pamanīt kļūdas plūstošā un labskanīgā tulkojumā ir vēl grūtāk” (Álvarez et al. 2021: 42).

Tulkošanas nozarē un pētniecībā tiek izmantotas dažādas kļūdu tipoloģijas, sākot, piemēram, ar Davida Vilāra (*David Vilar*) u. c. kļūdu tipoloģiju, kurā izdalītas tādas kategorijas kā trūkstoši jeb izlaisti vārdi, vārdu secība, nepareizi vārdi, nezināmi vārdi un pieturzīmes (Vilar et al. 2006), un beidzot ar pielāgotu vai tiešu *MQM* jeb daudzdimensiju kvalitātes novērtēšanas metriku (angl. *Multidimensional Quality Metrics*)¹. Tā ir detalizēta un brīvi pieejama gan cilvēka, gan mašīnas radītu tulkojumu vērtēšanai. Tomēr jāņem vērā, ka gan pēcreidīgēšanas vadlīnijās paustajā pēcreidīgēšanas veidu un kļūdu dalījumā, gan

¹ Papildu informācija skatāma šeit: <https://themqm.org/> [sk. 20.04.2024.].

pētnieku viedokļi ir novērojamas atšķirības, kā to pierāda Ke Hu (*Ke Hu*) un Patrika Kadvela (*Patrick Cadwell*) salīdzinošais piecu pēcreidīgēšanas vadlīniju pētījums (Hu, Cadwell 2016), M. Popovičas pētījums (Popović 2018), kurā salīdzinātas desmit kļūdu tipoloģijas, un šī raksta autores maģistra darbs, kurā analizētas astoņas pēcreidīgēšanas vadlīnijas (Jansone 2021). Ņemot vērā tikko minētajos salīdzināmajos pētījumos aplūkotās kļūdu tipoloģijas, kurās konstatējamas dažādas variācijas, tostarp atšķirīgs robežu nošķirums, secināms, ka pēcreidīgēšanā ir būtiski zināt par tipiskākajām MT kļūdām, kas var būt:

- nepārtulkoti teksta elementi vai pārtulkoti tādi teksta elementi, ko nevajadzēja tulkot;
- izlaidumi;
- papildinājumi;
- nepareizi (arī neprecīzi) termini;
- gramatikas, pareizrakstības un interpunkcijas kļūdas;
- konsekvences trūkums;
- stila nepilnības;
- lokalizācijas noteikumu neievērošana;
- pretējas nozīmes tulkojums;
- atkārtoti vārdi;
- izgudroti un nepareizi darināti vārdi;
- halucinācijas.

Šādas kļūdu kategorijas ar variācijām vairākkārt iekļautas dažādās pēcreidīgēšanas vadlīnijās un salīdzināmos vadlīniju un kļūdu tipoloģijas pētījumos (sk. Hu, Cadwell 2016, Popović 2018, Jansone 2021). Dažkārt mašīntulkotāja kvalitāte liedz noteikt piederību konkrētai kļūdu kategorijai, kas savukārt ļauj izdalīt atsevišķu neizmantojama mašīntulkotāja kategoriju. Papildus zinātniskajā literatūrā norādītajam tulkošanas darbs vairāku gadu garumā ļāvis saskatīt arī citas sakarības, tostarp secināt, ka latviešu valodā MT rīki bieži kļūdās gadījumos, kad avotteikumā angļu valodā ir iekavas, domuzīmes, defises, saīsinājumi, punkts teikuma vidū, netipisks lielo burtu lietojums (arī akronīmos, abreviatūrās, nosaukumos, personvārdos), cipariem rakstīti skaitļi, sinonīmi, kā arī gadījumos, kad avottekstā ir kļūda.

Tā kā pastāv atšķirīgi kļūdu daļījumi, šajā rakstā izvēlēta pieeja, ko nosaka tulkošanas darbā atlasītie piemēri. Tātad analīzes pamatā ir faktiski konstatētās MT kļūdas, ignorējot, piemēram, pretējas nozīmes tulkojumu, konsekvences trūkumu u. c. kļūdu kategorijas. No analīzes izslēgti arī tie gadījumi, kad mašīntulkotājā konstatēts papildinājums, kas nerada nepareizu tulkojumu.

Piemēru analīze

Mašīntulkošanas kļūdu analīzei atlasīti 20 piemēri, kas iegūti, veicot pēcreidīgēšanas pasūtījumus 2023. gadā. Jāatzīmē, ka piemēru atlase nav veikta sistemātiski un to bieži nosaka darba specifika saistībā ar izpildes termiņu un konfidencialitāti. Tāpat ne visi atlasītie piemēri uzskatāmi par labskanīga tulkojuma piemēriem, tomēr tie ļauj apzināties, kādas kļūdas neironatulkotāja

rīki pieļauj. Ne visu tulkojumu avots ir viens un tas pats neirontulkošanas rīks – daļa tulkojumu iegūti klienta nodrošinātā neirontulkošanas platformā, bet daļa tapusi, izmantojot datorizētās tulkošanas rīkā *Trados Studio 2021* iestrādāto neirontulkošanas funkciju. Avotus šajā rakstā netiek atsevišķi izdalīti. Analīzei izraudzīti vairāki tulkošanas projekti, kuros no angļu valodas latviešu valodā tulkotas lietotāja saskarnes un kāds izglītības iniciatīvas dokuments. Piemēru analīzē ievēroti vairāki nosacījumi:

- vispirms tiek norādīts segments (t. i., teksta daļējuma vienība datorizētās tulkošanas rīkā) vai segmenta daļa avottekstā un attiecīgais mašīntulkotums, savukārt pēc tam piedāvāta kļūdas analīze;
- ja atlasītajā piemērā pieļautas vairākas MT kļūdas, analīzei izvēlēta zīmīgākā no tām, tomēr dažkārt vienā un tajā pašā piemērā uzmanība pievērsta vairākām kļūdu kategorijām;
- piemēra analīzē piedāvāto tulkojuma variantu nevajadzētu uzskatīt par vienīgo pareizo vai precīzāko tulkojumu, drīzāk tas ir viens no iespējamajiem tulkojumiem jeb tulkojuma variants;
- piemēri analizēti pēc konstatēto MT kļūdu biežuma, vispirms norādot retāk sastopamās, bet pēc tam – biežāk sastopamās kļūdas.

Gramatikas kļūda

Analizētajos piemēros visretāk – vienu reizi – konstatēta gramatikas kļūda (1. piem.).

(1) Avotteksts: *Languages you select here should match the languages in which your app is available.*

Mašīntulkotums: *Šeit atlasītās valodas ir jāatbilst valodām* [pasvītrojums mans –A. B.], kurās pieejama jūsu lietotne.

1. piemērā gramatikas kļūdu veido nesaskaņots locījums. Nominatīva vietā jābūt datīvam, proti, „atlasītajām valodām ir jāatbilst [tām] valodām”. Pēcredīgēšanā šādu kļūdu var pamanīt uzreiz un tās labošana neaizņem daudz laika.

Nepārtulkots teksta elements

Divos gadījumos neirontulkošanas rīks tekstā ir atstājis nepārtulkotu vārdu vai vārdus (2., 3. piem.).

(2) Avotteksts: *Priority topics for inservice training programmes are set by the government, who also finances them.*

Mašīntulkotums: *inservice mācību programmu prioritāros jautājumus nosaka valdība, kas tos finansē.*

Nepārtulkota vārda iekļaušanu tulkojumā var izskaidrot iepriekš minētais apsvērumš par kļūdainu vai neprecīzu avottekstu. Angļu valodā *inservice* visbiežāk raksta kā defissavienojumu, t. i., *in-service*. Ja tulkotājs cilvēks abus variantus – ar defisi un bez defises – uztver kā vienu un to pašu vārdu, tad mašīna vismaz šajā gadījumā to nav spējusi. Attiecīgi arī iespējamais tulkojums *stažēšanās* mašīntulkotumā nav redzams.

(3) Avotteksts: *Everytime you hire educators, freelancers, and consultants through online platforms, you're doing business with service-based e-tailers.*

Mašīntulkojums: *Everytime jūs nolīgstat pedagogus, ārstata darbiniekus un konsultantus, izmantojot tiešsaistes platformas, jūs veicat uzņēmējdarbību ar e-tailers pakalpojumiem.*

Šajā piemērā ir gan nepārtulkoti vārdi, gan nepareizs tulkojums. Daļēji iemesls arī šoreiz ir neprecīzs avotteksts – vārds *everytime* rakstāms divos vārdos (*every time*). Arī defissavienojumu *e-tailers* MT sistēma nav pārtulkojusi, bet tulkojuma beigu daļa „jūs veicat uzņēmējdarbību ar e-tailers pakalpojumiem” mērķtekstā ir nepareiza. Viens no iespējamajiem tulkojumiem – „jūs sadarbojaties ar pakalpojumu sniedzējiem e-mazumtirgotājiem”. Šis piemērs parāda kļūdu kategoriju (nepārtulkots teksts un nepareizs tulkojums) pārklāšanos, tomēr, tā kā vairākas teksta vienības nav pārtulkotas, piemērs primāri norādīts šajā kategorijā.

Neizmantojams mašīntulkojums

Divos citos gadījumos neirontulkošanas rīks piedāvājis neizmantojamu mašīntulkojumu (4., 5. piem.).

(4) Avotteksts: *Carter Review of Initial Teacher Training.*

Mašīntulkojums: *Tas ir ļoti vienkārši, jo tas ir ļoti vienkārši.*

Ja iepriekšējos piemēros bija kļūdas, kas novēršamas salīdzinoši ātri, tad šis un nākamais piemērs ilustrē neizmantojamu mašīntulkojumu, kas nekādā veidā nav saistīts ar avottekstu. Piemērā minēts Apvienotajā Karalistē izstrādātais sera Endrjū Kārtera (*Andrew Carter*)¹ pārskats par skolotāju sākotnējo apmācību, savukārt MT sistēmas piedāvājums ir teju neizskaidrojams.

(5) Avotteksts: *An Acceptable Usage Policy clearly states what the user is and is not allowed to do with these resources.*

Mašīntulkojums: *Tas ir saistīts ar to, ka tas ir ļoti viegli, un tas ir saistīts ar to, kas tas ir ļoti grūti, jo tas ir ļoti grūti.*

Arī šajā piemērā redzams neizmantojams mašīntulkojums, kas, pirmkārt, nav saistīts ar avottekstu un, otrkārt, nav loģisks. Tulkojums varētu būt šāds: *Politikā par pieņemamu lietojumu skaidri norādīts, ko lietotājs drīkst un ko nedrīkst iesākt ar resursiem*. Neizmantojams tulkojums abos tikko analizētajos piemēros vienlaikus ir arī nepareiza tulkojuma piemērs, tomēr šī kategorija atsevišķi izdalīta un kļūdu piemēri analizēti tajos gadījumos, kad mašīntulkojumā ir mainīta avottekstā ietvertā jēga.

Abi šie piemēri saistāmi arī ar nākamo kategoriju, proti, halucinācijām mašīntulkojumā, jo tiek piedāvāts ar avottekstu nesaistīts teksts. Tomēr, tā kā būtībā tiek radīts nepareizs tulkojums, kurā jāiegulda lielāks pēcreidīgēšanas darbs, šīs kļūdu kategorijas ir izdalītas atsevišķi.

Halucinācija

Trīs gadījumos mašīntulkojumā konstatētas halucinācijas jeb „gadījumi, kad modelis ģenerē rezultātu, kas ir pilnībā vai daļēji nesaistīts ar avottekstu” (Dale et al. 2023: 36) (6.–8. piem.).

¹ Sk. *Carter Review of Initial Teacher Training*. Pieejams: <https://www.gov.uk/government/publications/carter-review-of-initial-teacher-training> [sk. 17.04.2024.].

(6) Avotteksts: *Show hide elements*.

Mašintulkojums: *Rādīt paslēptos meitenus*.

Šajā piemērā teksts attiecas uz lietotāja saskarni, taču avotteksts ir neprecīzs (*show hide – show/hide*) un tajā pieļauta pareizrakstības kļūda, vārdā *elements* izlaižot burtu. Ar šādām avotteksta nepilnībām pietiek, lai MT sistēma nespētu nodrošināt pareizu tulkojumu, piemēram, *Rādīt/slēpt elementus*. Jāsecina, ka arī šeit bez uzreiz pamanāmas MT kļūdas – halucinācijas – pēcreidīgētajam tiek piedāvāts arī nepareizs tulkojums.

(7) Avotteksts: *Index for inclusion: Developing learning and participation in schools*.

Mašintulkojums: *Iekļaušanas indekss: Inknote: Inknotes iekļaušana: mācību un līdzdalības attīstīšana skolās*.

Šis piemērs ir netipisks, jo, ignorējot halucināciju, ko var uzskatīt arī par papildinājumu, mērķteksts atbilst avottekstam. Tātad vienīgais labojums ir trīs lieko vārdu un atkārtotā kola dzēšana.

(8) Avotteksts: *We regret to inform you...*

Mašintulkojums: *Diemžēl mēs ar prieku informējam...*

Avottekstā minētais „Diemžēl informējam...” ir papildināts ar frāzi „ar prieku”, un šo kļūdu var uzskatīt gan par papildinājumu, gan halucināciju. Šādu kļūdu, kur nelielā segmenta daļā norādīti divi pretēji aspekti (*diemžēl/ar prieku*), var pamanīt uzreiz.

Nepareiza jēga jeb nozīme

No iepriekšējo piemēru analīzes izriet, ka nepareiza tulkojuma kategorija ir plaši interpretējama un var pārklāties ar citām MT kļūdu kategorijām. Tomēr būtiskākais ir tas, ka nepareiza mašintulkojuma gadījumā tiek mainīta teksta jēga, ko ilustrē trīs piemēri (9.–11. piem.).

(9) Avotteksts: *You can download or order free and priced EU publications at...*

Mašintulkojums: *ES publikācijas par bezmaksas un dārgām cenām varat lejupielādēt vai pasūtīt vietnē...*

Avottekstā norādīts, ka publikācijas var lejupielādēt un pasūtīt bez maksas un par maksu, taču mašintulkojumā redzams kļūdainais teksts, jo cenas nav ne bezmaksas, ne dārgas un avottekstā nav norādes uz izdevumu dārdzību.

(10) Avotteksts: *Possible application of MT and the associated decision criteria*.

Mašintulkojums: *Iespējamā Maltas piemērošana un ar to saistītie lēmuma pieņemšanas kritēriji*.

Kā minēts iepriekš, netipisks lielo burtu lietojums nereti MT sistēmām ir problemātisks. Šajā gadījumā rīks nav pareizi noteicis kontekstu, jo *MT* apzīmē mašintulkošanu, lai gan atbilstoši ISO standartā noteiktajiem valstu kodiem *MT* var attiecināt arī uz Maltu.

(11) Avotteksts: *This research therefore offers something to participating teachers and schools*.

Mašintulkojums: *Tāpēc šis pētījums kaut ko dara iesaistītajiem skolotājiem un skolām*.

Šajā piemērā divi vārdi (*pētījums* un *kaut*) ir sarakstīti kopā. Tomēr to varētu izskaidrot fakts, ka tieši šis darba dokuments sākotnēji bija nerediģējams,

un, konvertējot to datorizētās tulkošanas rīkam saprotamā formātā, nereti rodas noformējuma kļūdas, tostarp saistībā ar atstarpju lietojumu. Vārds *offers* savukārt nav pārtulkots precīzi, jo tas, ka *pētījums kaut ko dara*, ir visai abstrakts vēstījums. Šo mašīntulkojumu var pācredīgēt, piemēram, *pētījums kaut ko sniedz iesaistītajiem skolotājiem un skolām*.

Nepareizi darināts vārds

Četros gadījumos mašīntulkojumā konstatēts nepareizi darināts vārds. Tā kā kļūdu piemēri ir līdzīgi un attiecas tieši uz darbības vārdu darināšanu, tie analizēti visi kopā (12.–15. piem.).

(12) Avotteksts: *Assessment can be a facilitator or bottleneck to innovation in education.*

Mašīntulkojums: *Novērtējums var veicināt vai sašaurt inovācijas izglītības jomā.*

(13) Avotteksts: *I reflect on, discuss, re-design and innovate strategies for equal access to and inclusion in digital education.*

Mašīntulkojums: *ES apdomāju, apspriedu, pārprojekēju un ieviedu stratēģijas vienlīdzīgai piekļuvei digitālajai izglītībai un iekļaušanai tajā.*

(14) Avotteksts: *I design and implement...*

Mašīntulkojums: *Es izstrādu un īstenoju...*

(15) Avotteksts: *Never stack the appliance on top of any other server or electronic equipment.*

Mašīntulkojums: *Nekad nekaudziet ierīci virs jebkura cita servera vai elektroniskās iekārtas.*

Visos piemēros ir nepareizi darināti darbības vārdi, piemēram, *pārprojekēju – pārprojektēju* (jāņem gan vērā, ka kontekstam atbilstošāks būtu vārds *pārstrādāju*), *ieviedu stratēģijas – ieviešu inovatīvas stratēģijas, nekaudziet* (no *kraut kaudzē*) – *nelieciet*. Retāk kļūdu rada nepareiza darbības vārda laika izvēle, piemēram, *apspriedu – apspriežu*. Divos gadījumā trūkst darbības vārdu piedēkļa (*sašaurt – sašaurināt, izstrādu – izstrādāju*).

Ar vārddarināšanas kļūdu nesaistīti jāpiemin vēl kāda MT kļūda, kas redzama 14. piemērā, kur teikums avotvalodā sāks ar vietniekvārdu *I*, ko vienmēr raksta ar lielo burtu, turklāt tas arī veido visu vārdu. MT sistēma pieņēmusi, ka arī mērķvalodā vārds *es* rakstāms ar lielajiem burtiem, proti, *ES*, tā pieļaujot kļūdu.

Izlaidums

Piecos no 20 gadījumiem MT sistēma ir izlaidusi informāciju. Jāņem vērā, ka šīs kategorijas piemēros ne vienmēr izlaidums rada kļūdu vai maina tulkojuma jēgu (16., 17. piem.), tomēr analizē šie piemēri iekļauti apzināti, lai veicinātu izpratni par šo kategoriju kopumā. 18.–20. piemērā gan izlaiduma rezultātā rodas kļūda, jo tiek piedāvāts nepareizs vai neizmantojams tulkojums.

(16) Avotteksts: *Change the settings in the menu to change the formatting.*

Mašīntulkojums: *Mainiet iestatījumus, lai mainītu formatējumu.*

(17) Avotteksts: *This filter is in testing mode by default, and you can activate it once you've validated that it's working as expected for your data.*

Mašīntulkojums: *Šis filtrs pēc noklusējuma ir ieslēgts testa režīmā, un jūs varat to aktivizēt, kad esat apstiprinājis, ka tas darbojas, kā paredzēts.*

Kā redzams, 16. piemērā ir izlaists vārds *izvēlne*, savukārt 17. piemērā – *dati*. Šie piemēri apzināti norādīti kā izlaidumi, tomēr tos nevajadzētu uzskatīt par kļūdu, jo teksta jēga netiek ietekmēta. Būtiski ir tas, ka šie piemēri ir no teksta, kas paredzēts e-komercijas speciālistiem, kas ikdienā strādā ar attiecīgo e-komercijas analīzes platformu. Līdz ar to gan adresātam, gan pēcreidīgētājam palīdz fona zināšanas. Tātad lasītājs jau zinās, ka iestatījumi meklējami *izvēlnē* un ka filtrs attieksies uz darbībām ar datiem.

(18) Avotteksts: *The default text on the message mainly depends on your app name.*

Mašīntulkojums: *Ziņojuma noklusējuma teksts ir atkarīgs no lietotnes nosaukuma.*

Šis piemērs atšķiras no iepriekšējiem diviem, kad izlaidums nemaina izteikuma jēgu. Mašīntulkojumā nav iekļauts apstākļavārds *mainly*, tomēr tas ir nozīmīgs, jo avottekstā ir norādīts, ka teksts *pārsvarā* jeb *galvenokārt* ir atkarīgs no lietotnes nosaukuma. Lai novērstu mērķteksta interpretācijas iespējas, tulkojums ir jāprecizē.

(19) Avotteksts: *The young person should be accompanied by his/her carer and, if possible and appropriate, a birth parent, provided, where he/she has capacity to consent, he/she agrees to be accompanied.*

Mašīntulkojums: *Jauniešiem ir jābūt kopā ar savu aprūpētāju un, ja iespējams un lietderīgi, ar nosacījumu, ka viņš/viņa var piekrist, viņš/viņa piekrīt, ka viņš/viņa ir kopā.*

Šis teikums jau avotvalodā ir visai sarežģīts un grūti uztverams ne tikai tādēļ, ka vairākkārt norādīti vietniekvārdi, kurus atdala slīpsvītra, bet arī tādēļ, ka teikuma struktūru veido pārāk daudz daļu. Neiedziļinoties pārējās neprecizitātēs, ko MT sistēma piedāvā tulkojumā, tostarp neizmantojamu teikuma beigu daļu, viena no būtiskākajām kļūdām ir *a birth parent* izlaišana, kā rezultātā mašīntulkojumā vispār netiek norādīts tas, ka noteiktos gadījumos arī bioloģiskie vecāki drīkst doties jaunietim līdzi.

(20) Avotteksts: *Add seasonality adjustment to increase this campaign's average daily budget for a limited time.*

Mašīntulkojums: *Pievienojiet sezonālītātes korekciju, lai ierobežotu šīs kampaņas vidējo dienas budžetu.*

Izlaidums šajā piemērā radījis ārkārtīgi nozīmīgu kļūdu – tulkojums ir nepareizs, jo neatbilst avottekstam. Turklāt, ja netiktu ievērots pēcreidīgēšanas pamatlikums, proti, ka vienmēr jāskata avotteksts, tad kļūda šādā labskanīgā un loģiski formulētā teikumā varētu palikt nepamanīta. Mašīntulkojumā ir izlaisti vārdi *to increase* un *time*, turklāt mērķtekstā ir norādīts nevis tas, ka korekcija jāpievieno, lai palielinātu budžetu uz ierobežotu laiku, bet gan tas, ka korekcija jāpievieno, lai ierobežotu budžetu.

Kā redzams pēdējos piemēros, izlaidums tekstā var radīt nepareizu vai pat neizmantojamu tulkojumu, kas jau atkal liecina par kļūdu kategoriju robežu pārklāšanos un iespējamu jaunas tipoloģijas izstrādes nepieciešamību.

Secinājumi

Pēc 20 piemēru analīzes jāsecina, ka labskanīgā mašīntulkojumā var būt dažādas kļūdas, no kurām visbiežāk jeb 25 % gadījumu tulkojumā konstatēts

izlaidums. Te gan jāmin, ka faktiski izlaidums uzskatāms par kļūdu 15 % gadījumā, kad tā rezultātā radies nepareizs vai neizmantojams tulkojums. 20 % gadījumu mašīntulkojumā ir nepareizi darināts vārds. 15 % gadījumu novērota halucinācija, bet vēl 15 % gadījumu mašīntulkojumā pausta nepareiza vārda vai teikuma daļas jēga. Vienlaikus jāņem vērā, ka šī kļūdu kategorija konstatējama vēl 20 % gadījumu, kuros tā pārklājas ar citām kategorijām. Līdz ar to secināms, ka plašākā kļūdu analizē dalījumu kategorijās ieteicams pārstrādāt, pēc iespējas skaidrāk nosakot katras kategorijas tvērumu. 10 % gadījumu MT rīks ir piedāvājis neizmantojamu tulkojumu, un tikpat bieži mašīntulkojumā ir atstāts nepārtulkots vārds. Visretāk jeb 5 % gadījumu mašīntulkojumā atrodamas gramatikas kļūdas un teksta papildinājumi.

Kopumā secināms, ka labskanīgs mašīntulkojums nebūt nenozīmē tulkojumu bez kļūdām, t. i., ātrāk pieejams mašīntulkojums noteikti ir ieguvums, bet vienlaikus pastāv kļūdu risks. Līdz ar to plūstoša un labskanīga tulkojuma kontekstā vēl jo būtiskāk ir zināt, kādas kļūdas mašīntulkojumiem ir raksturīgas un kādas nepilnības avotekstā var izraisīt kļūdas.

Literatūra

- Álvarez, Sergi; Badia, Toni; Oliver Antoni (2021). Comparing NMT and PBSMT for Post-Editing In-Domain Formal Texts: A case study. *Translation, Interpreting, Cognition. The way out of the box : Translation and Multilingual Natural Language Processing*, 15, 33–46. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4545031>
- Castilho, Sheila; Doherty, Stephen; Gaspari, Federico; Moorkens, Joss (2018). Approaches to Human and Machine Translation Quality Assessment. *Translation Quality Assessment. From Principles to Practice*. Joss Moorkens et al. (eds.). Springer, 9–38.
- Ciobanu, Dragoș (2022). Rule-based, Statistical and Neural Machine Translation: What now? *The Many Faces of Translation. Machine translation: driven by humans, powered by technology*. DG TRAD Conference 2021. European Union, 8–36.
- Dale, David; Voita, Elena; Barrault, Loïc; Costa-jussà, Marta (2023). Detecting and Mitigating Hallucinations in Machine Translation: Model Internal Workings Alone Do Well, Sentence Similarity Even Better. *Proceedings of the 61st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics, Volume 1: Long Papers*, 36–50.
- Guerberof Arenas, Ana (2020). Pre-Editing and Post-Editing. *The Bloomsbury Companion to Language Industry Studies*. Erik Angelone et al. (eds.). Bloomsbury, 333–360.
- Hu, Ke; Cadwell, Patrick (2016). A Comparative Study of Post-Editing Guidelines. *Baltic Journal of Modern Computing*, Vol. 4, No. 2, 346–353.
- Jansone, Aiga (2021). Ieskats neironulkošanā: pēcreidīgēšanas aspekti tulkotāja darbā (maģistra darbs). Ventspils: Ventspils Augstskola.
- Jansone, Aiga (2022). Neapstrādāta mašīntulkojuma izmantošana. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 26. Atb. red. Linda Lauze. Liepāja: LiePA, 236–246. DOI: <https://doi.org/10.37384/VTPA.2022.26.236>
- Kenny, Dorothy (2022). Human and Machine Translation: Machine translation for everyone: Empowering users in the age of artificial intelligence. *Translation and Multilingual Natural Language Processing*, 18. Ed. Dorothy Kenny. Berlin: Language Science Press, 23–49. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6759976>
- Koehn, Phillip (2020). *Neural Machine Translation*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108608480>
- Koponen, Maarit (2016). *Machine Translation Post-editing and Effort. Empirical Studies on the Post-editing Process*. Academic dissertation. University of Helsinki.

- Nitzke, Jean (2019). Problem-Solving Activities in Post-Editing and Translation from Scratch: A multi-method study. *Translation and Multilingual Natural Language Processing*, 12. Berlin: Language Science Press.
- Nitzke, Jean; Hansen-Schirra, Silvia (2021). A Short Guide to Post-Editing. *Translation and Multilingual Natural Language Processing*, 16. Berlin: Language Science Press.
- O'Brien, Sharon (2011). Towards Predicting Post-Editing Productivity. *Machine Translation*, 25 (3), 197–215.
- O'Brien, Sharon (2022). How to Deal with Errors in Machine Translation: Post-Editing. *Machine Translation for Everyone: Empowering users in the age of artificial intelligence: Translation and Multilingual Natural Language Processing* 18. Ed. Dorothy Kenny. Berlin: Language Science Press, 105–120. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6759982>
- Popović**, Maja (2018). Error Classification and Analysis for Machine Translation Quality Assessment. *Translation Quality Assessment*. Joss Moorkens et al. (eds.). Springer, 129–158.
- Popović, Maja (2021). On Nature and Causes of Observed MT Errors. Proceedings of the 18th Biennial Machine Translation Summit 2021, Volume: 1: MT Research Track, 163–175.
- Rozenbergs, Jānis (1995). *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- SDL (2018). Training Guide for SDL Post-Editing Certification. SDL.
- Temnikova, Irina (2010). A Cognitive Evaluation Approach for a Controlled Language Post-Editing Experiment. 7th International Conference on Language Resources and Evaluation. Valletta, Malta.
- Toral, Antonio; Sánchez-Cartagena, Victor (2017). A Multifaceted Evaluation of Neural versus Phrase-Based Machine Translation for 9 Language Directions. Available here: <https://arxiv.org/pdf/1701.02901>
- Vardaro, Jennifer; Schaeffer, Moritz; Hansen-Schirra, Silvia (2019). Translation Quality and Error Recognition in Professional Neural Machine Translation Post-Editing. *Informatics*, 6 (41).
- Vasiļjevs, Andrejs (2019). Latviešu valoda, mākslīgais intelekts un izaicinājumi Eiropas daudzvalodībai. *Valsts Valodas komisijas raksti, 10. sējums. Valoda un valsts*. Red. A. Veisbergs. 277–288.
- Vilar, David; Xu, Jia; D'Haro, Luis Fernando; Ney, Hermann (2006). Error Analysis of Statistical Machine Translation Output. LREC Proceedings, 697–702.

FLUENCY IN MACHINE TRANSLATION – BENEFITS AND RISKS

Summary

Today, translation cannot be imagined without various language technologies, including opportunities provided by machine translation. Owing to the neural machine translation, MT has become a revolution, and from 2016, it is continuing its triumphal march around the world, i. e., MT used to be one of many tools used by translators, while now it is one of the leading tools. Neural MT undoubtedly offers several advantages compared to rule-based and statistical MT. More and more systems are also adaptive and learn in real time, thus ensuring consistency and speed. The systems also provide fluent translations. Although translation fluency is one of the greatest achievements of MT, it makes it difficult to detect the errors made by MT engines during the post-editing.

The article discusses the concept of a fluent translation and analyses 20 MT examples containing different errors in a fluent translation, such as grammar errors, untranslated text elements, unusable MT, wrong meaning, omissions, and hallucinations. At the same time, it should be noted that any classification of error categories depends on the selected MT system,

languages, and texts and that the examples for analysis were selected in one year when translating from English to Latvian by selecting the most notable examples dictated by specific features of a translator's job, as well as terms and confidentiality provisions.

Keywords: neural machine translation, fluency, fluent text, MT errors, error categories, error typology.

Ilga JANSONE (LU Latviešu valodas institūts)

NO ANTROPONĪMIEM DARINĀTI VIDZEMES UZVĀRDI 1935. GADA TAUTSKAITES MATERIĀLOS

Kopsavilkums

2022. gadā iznāca grāmata „Latviešu uzvārdi arhīva materiālos. Vidzeme” 2 sējumos, kurā iekļauti 1935. gadā Vidzemē sastopamie uzvārdi. Rakstam no šā 9,5 tūkstošu šķirkļu saraksta identificēti 580 uzvārdi, kuru pamatā ir kāds latviešu valodā sastopams personvārds. Raksta mērķis ir analizēt izrakstītos uzvārdus izcelsmes un morfoloģiskā aspektā. Uzvārdi iedalīti vairākās grupās: 1) uzvārdi, kas ir identiski personvārdam (*Dāvids, Igors, Indriķis* u. c.); 2) ar izskaņām *-iņš* un *-ītis* (*Andrītis, Augustiņš, Matīšiņš* u. c.), *-ens* un *-ēns* (*Mārcēns, Pēterēns, Tomēns* u. c.), *-ans* un *-āns* (*Andrāns, Bertāns, Jurāns* u. c.) atvasinātie uzvārdi; 3) īsformas ar hipokoristikas (*Janka, Jurka, Pēcis* u. c.); 4) uzvārdu salikteni: uzvārdi no diviem priekšvārdiem (*Jankārlis, Jurjānis, Mārtiņjēkabs* u. c.), no priekšvārda pirmajā salikteņa komponentā (*Jāņkalniņš, Reinkalns, Miķeļdiēna* u. c.) un priekšvārda otrajā salikteņa komponentā (*Melnbrenčis, Īspēteris, Mazjānis* u. c.), kā arī hibrīduzvārdi ar priekšvārdu pirmajā komponentā un vācu apelaatīvu *Sohn* ‘dēls’ otrajā komponentā (*Ādamsons, Karlsons, Pētersons* u. c.). Uzvārdu pamatā lielākoties ir vīriešu priekšvārdi. No 580 uzvārdiem tikai 21 var saistīt ar iespējamu sieviešu priekšvārdu (*Annens, Ilzēns, Grietiņš* u. c.). Izdalīto grupu un apakšgrupu skaitliskā vērtība ir neviendabīga. Skaitliski lielākās izdalītās uzvārdu grupas ir: 1) ar priekšvārdu identisks uzvārds un 2) saliktie hibrīduzvārdi ar vācu apelaatīvu *Sohn* ‘dēls’. Savukārt mazākās apakšgrupas ir: 1) atvasinājumi ar izskaņām *-ans* un *-āns* un 2) divu priekšvārdu salikteņuzvārdi.

Atslēgvārdi: uzvārdi, personvārdi, atvasinājumi, salikteni, Vidzeme, 1935. gads.

Ievads

2022. gadā Latviešu valodas aģentūra (projekta vadītāja Inita Vītola) publicēja grāmatu „Latviešu uzvārdi arhīva materiālos. Vidzeme” 2 sējumos (Mežs u. c. 2022). Pētījuma mērķis ir identificēt un analizēt šajās grāmatās iekļautos no antroponīmiem darinātos uzvārdus 1935. gada tautskaites materiālos Vidzemē. Raksta materiāls ir ierobežots, aplūkoti tikai primārās nominācijas uzvārdi. Netiek aplūkoti tādi Vidzemes uzvārdi, kuri radušies no sveščilmes uzvārdiem¹, kuru pamatā ir priekšvārds, piemēram, *Bendiks*, 24². Sal. vc. uzv. *Bendig*, *Bendix*, kam pamatā pv. *Benedikt*.

Vidzemes uzvārdu saraksta avots ir 1935. gada tautas skaitīšanas apdzīvoto vietu iedzīvotāju uzskaites lapas, kas glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā³ (1308. fonda 12. apraksts). Izrakstīti uzvārdi no visām 1935. gada apdzīvoto vietu uzskaites lapām ar Rīgas, Cēsu, Valmieras, Valkas un Madonas apriņķa pagastu un pilsētu iedzīvotājiem, kopumā aptverot 425 tūkstošus vienību. Vairāku iemeslu

¹ Par sveščilmes uzvārdiem šajā rakstā tiek uzlūkoti tādi uzvārdi, kuriem grāmatā „Latviešu uzvārdi arhīva materiālos. Vidzeme” kā primārais cilmes avots norādīts citvalodas uzvārds.

² Skaitlis aiz uzvārda norāda tā izplatību – uzvārda nesēju skaitu.

³ Paldies Ilmāram Mežam, kurš izrakstīja visu 1935. gada apdzīvoto vietu uzskaites lapas.

dēļ nav apzināti Rīgas pilsētas iedzīvotāju uzvārdi: 1) vairums Rīgas iedzīvotāju ir citu novadu pēcteči, kas ieradās Rīgā ar savu uzvārdu; 2) Latvijas Valsts vēstures arhīvā nav 1935. gada rīdzinieku uzskaites kartītes; 3) Rīgas iedzīvotāju uzvārdu pievienošana palielinātu materiālu apjomu. (Mežs 2022: 7–23)

Pavisam izrakstīti aptuveni 16 tūkstoši uzvārdu, no kuriem izveidoti aptuveni 9,5 tūkstoši uzvārdu šķirklju, bet nepilni 6 tūkstoši uzvārdu minēti reti sastopamo uzvārdu sarakstā. (Mežs 2022: 7–23)

No minētā 9,5 tūkstošu uzvārdu saraksta atlasīti primārās nominācijas uzvārdi, kuru pamatā varētu būt priekšvārdi. Šādu uzvārdu skaits ir aptuveni 580 jeb 6,3 %. Ja šiem uzvārdiem pievienotu arī sekundārās nominācijas uzvārdus, kuru pamatā ir svešcilmes uzvārds vai vietvārds, kas radies no priekšvārda, tad šis skaits būtu daudzreiz lielāks.

Vidzemes 1935. gada uzvārdu pamatā ir 1826. gadā dotie uzvārdi ar tā laika grafētikas, fonētikas un morfoloģijas pazīmēm, kā arī dialektālām īpatnībām. Daļa no šīm pazīmēm saglabājušās arī vēl 1935. gadā. Tā kā arhīva materiālos nav saglabājušās liecības par konkrētu uzvārdu došanas/ņemšanas procesu, bieži vien par uzvārda saistību ar konkrētu apelatīvu vai onīmu ir vairākas hipotēzes, piemēram, *Ābels*, 85. < latv. *ābele* vai vc. uzv. *Abel*, kā pamatā varētu būt Bībeles pv. *Ābels*; *Saule*, *Saulis*, *Sauls*, 39. < latv. *saule* vai < pv. *Sauls*.

Katras hipotēzes ticamība tiek norādīta arī vizuāli. Ja hipotēzes ticamība ir augsta, tiek lietots apzīmējums < ‘radies no’. Ja ticamības pakāpe ir zemāka, izmantota norāde „Skat.” Tāpat uz lielāku ticamību var norādīt novietojums hipotēžu rindā.

Šajā rakstā analizēti no vīriešu priekšvārdiem, nedaudziem mitoloģiskiem un Bībeles personāžiem, kā arī sieviešu priekšvārdiem radušies uzvārdi.

Uzvārdu analīze veikta loģiskā secībā nevis pēc izplatības. Vispirms aplūkoti vīriešu priekšvārdam identiskie uzvārdi, pēc tam ar izskaņām atvasinātie uzvārdi. Beigās aplūkoti dažādie salikteņu veidi. Sniegtas arī norādes par tiem uzvārdiem, kas neiekļaujas izvēlētajās analīzes kategorijās.

Ar sieviešu priekšvārdiem saistītie uzvārdi aplūkoti atsevišķi.

1. Uzvārdi, kas sakrīt ar personvārdu

Lielāko grupu veido tie uzvārdi, kuru pamatā ir vīriešu priekšvārds nemainīgā formā, resp., sakrīt uzvārda un priekšvārda forma. Šādu uzvārdu skaits ir visai iespaidīgs – 154 jeb 26,5 %. Tā kā latviešu valodā vienīgais apkopojošais priekšvārdu avots ir Klāva Siliņa sagatavotā un 1990. gadā izdotā „Latviešu personvārdu vārdnīca”, 1935. gada uzvārdi salīdzināti ar šajā izdevumā iekļautajiem personvārdiem. Par atsevišķu personvārdu uzlūkoti visi vārdi, kas vārdnīcā ievietoti kā patstāvīgi šķirklji, lai gan no mūsdienu antroponīmas viedokļa tie būtu hipokoristikas, deminutīvi vai atvasinājumi un īsinājumi.

Kā norāda K. Siliņš, ar kristietisko vārdu piešķiršanu mainījās arī personvārdu sistēma. Pievienojot esošajam vārdam kristietisko vārdu, senais vārds pastāvēja tam blakus. Kristietiskie vārdi latvietim bija nesaprotami. Palaikam tie bija arī grūti izrunājami, jo latviešu valodā toreiz trūka „f” un „h”

skaņu. Sākās kristietisko vārdu pārveidošana un latviskošana. Radās bībelisko un vācisko vārdu latviskie varianti. (Siliņš 1990: 14) Šie latviskotie personvārdi parādās vēsturiskajos avotos un ikdienas valodā, bet vēlāk kļūst arī par uzvārdiem.

Kā rāda iepriekšējie, 1826. gada, Vidzemes dvēseļu revīzijas materiāli, vairums šo uzvārdu ir patronīmi, t. i., uzvārds dots par godu dzimtas vecākajam vīrietim vai mājas saimniekam.

Par uzvārdiem kļuvuši gan joprojām populāri priekšvārdi, gan tādi priekšvārdi, kas mūsdienās ir sastopami ļoti reti vai nav sastopami vispār.

Tā kā nav iespējams uzskaitīt visus 154 uzvārdus, ieskatam doti uzvārdi ar sākumburtu *D* un *I*:

Daniels, Dāniels, 93. < pv. *Daniels* (*Daniels* (Siliņš 1990: 94))¹;
Dāvids, 89. < pv. *Dāvids*. (*Dāvids* (Siliņš 1990: 96));
Dāvis, 62. < pv. *Dāvis*. (*Dāv(i)s* → *Dāvids* (Siliņš 1990: 96));
Detlavs, Detlovs, 44. < latv. pv. *Detlavs*, kā pamatā vc. pv. *Detlev*, sal. arī vc. uzv. *Dethleff*. (*Detlavs* → *Detlefs* (Siliņš 1990: 97));
Dīriķis, Dīriks, 54. < pv. *Dīriķis*, kas ir latviskota pv. *Dītrihs* forma, vai latv. novec. *dīriķis* ‘ādu dīrātājs’. (*Dīriķis* → *Dītrihs* (Siliņš 1990: 99));
Donāts, 25. Sal. pv. *Donāts*. (*Donāts* (Siliņš 1990: 101));
Ignāšs, 15. < pv. *Ignāšs* < *Ignāts*. (*Ignāšs* → *Ignāts* (Siliņš 1990: 158));
Ignāts, Ignacs, Ignacis, 15. < pv. *Ignāts*. (*Ignāts* (Siliņš 1990: 158));
Igors, 3. < pv. *Igors*. (*Igors* → *Ingvars* (Siliņš 1990: 158));
Ijabs, Ijābs, 32. < pv. *Ijabs*. (*Ijabs* → *Hiobs* (Siliņš 190:158));
Ikars, 11. < pv. *Ikars*, sengrieķu mitoloģijas tēls. (*Ikars* (Siliņš 1990: 159));
Inda, 20. Sal. pv. *Inde* < *Indriķis*. (*Inde* → *Indriķis* (Siliņš 1990: 164));
Inde, 10. Sal. pv. *Inde* < *Indriķis* vai latv. *inde* ‘viela, kas izraisa saindēšanos’. (*Inde* → *Indriķis* (Siliņš 1990: 164));
Indriķis, Indriks, 12. < pv. *Indriķis*. (*Indriķis* → *Heinrihs* (Siliņš 1990: 164));
Īvāns, Īvans, Ivans, Ivāns, 214. Uzv. cilme nav viennozīmīga. Pamatā var būt gan atvasinājums no pv. *Ivans*, vēsturiski arī *Īvans*, gan no pv. *Ieva* izloknes formas *Īva*, arī no koka nosaukuma *īva* ‘ieva’. (*Ivans* → *Johanness* (Siliņš 1990: 170)).

2. Ar izskaņām atvasinātie uzvārdi

1935. gadā ir sastopams arī 71 uzvārds ar izskaņām *-iņš* un *-ītis*, *-ens* un *-ēns*, *-ans* un *-āns*. Šie uzvārdi var būt radušies divējādi. Pirmkārt, to pamatā var būt ikdienas sarunvalodā lietotie atvasinātie priekšvārdi, kuriem oficiāli Baznīcas grāmatās vai citos dokumentos ir ierakstītas neatvasinātās formas. Otrkārt, uzvārdi var būt radušies no neatvasinātiem priekšvārdiem tiem pievienojot atbilstošo izskaņu.

2.1. Uzvārdi, kuru pamatā ir priekšvārdu atvasinājumi ar *-iņš*, *-ītis*

Latviešu antroponīmikā uzvārdi ar izskaņām *-iņš* un *-ītis* ir visai izplatīti. Arī trīs populārākie uzvārdi – *Bērziņš*, *Kalniņš*, *Ozoliņš* – ir deminutīvuzvārdi. Taču šajā grupā ar izskaņām *-iņš* un *-ītis* darināto uzvārdu nav daudz – tie ir tikai

¹ Aiz uzvārda un tā nesēju skaita norādīta grāmatā dotā cilme vai cilmes variants; iekavās norādīta informācija no K. Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcas”, ieskaitot viņa dotās norādes par personvārdu saistību. Atsauces uz K. Siliņa vārdnīcu nav dotas saliktajiem uzvārdiem, lai nepārslogotu tekstu ar identisku informāciju.

47 uzvārdi jeb nedaudz vairāk par 8 %. Deminutīvizskaņas parasti ir pievienotas labi zināmiem priekšvārdiem. Piemēri uzvārdiem ar sākumburtiem *A, K, L, M*:

Albertiņš, 28. < pv. *Alberts*. (*Alberts* → *Adalberts* (Siliņš 1990: 47–48));
Aleksiņš, Aleksins, 4. < pv. *Aleksis*. (*Aleksis* → *Aleksandrs* (Siliņš 1990: 49));
Andriņš, 20. Iesp., pamatā latv. pv. *Andris*. (*Andris* → *Andrejs* (Siliņš 1990: 57));
Andrītis, Andrits, 24. < pv. *Andris*. (*Andris* → *Andrejs* (Siliņš 1990: 57));
Arnītis, Arnīts, 50. < pv. *Arnīs*. (*Arnīs* → *Arnolds* (Siliņš 1990: 69));
Arnoldiņš, 3. < pv. *Arnolds*. (*Arnolds* (Siliņš 1990: 69));
Augustiņš, 6. < pv. *Augusts*. (*Augusts* (Siliņš 1990: 74));
Klāviņš, Klaviņš, 28. Sal. pv. *Klāvs*. (*Klāvs* → *Nikolauss*, arī *Klāvins* → *Nikolauss* (Siliņš 1990: 196));
Laurītis, 18. < pv. *Lauris*. (*Lauris* → *Laurentijs* (Siliņš 1990: 209));
Mangaliņš, Manguliņš, 8. Sal. pv. *Mangulis* (< *Mangolds*). (*Mangulis* → *Mangolds* (Siliņš 1990: 228));
Mārciņš, 15. Sal. pv. *Mārcis* < *Mārtiņš*. (*Mārcis* → *Mārtiņš* (Siliņš 1990: 229));
Matīsiņš, 12. < pv. *Matīss*. (*Matīss* → *Mateuss* (Siliņš 1990: 234));
Miķītis, 83. Iespējams, pamatā pv. *Miķelis*. (*Miķelis* → *Mihaels* (Siliņš 1990: 239–240)).

No minētajiem piemēriem mūsdienās maz zināms vai pat nezināms varētu būt priekšvārds *Mangulis*, taču jau kopš 18. gs. divdesmitajiem gadiem tas ir pazīstams vismaz dažās draudzēs, piemēram, Ērgemē (sk. Jansone 2015: 265).

2.2. Uzvārdi, kuru pamatā ir priekšvārdu atvasinājumi ar *-ens*, *-ēns*

Reizēm sastopami arī ar izskaņām *-ens* un *-ēns* atvasinātie uzvārdi, taču to skaits ir vēl mazāks. Fiksēti tikai 20 jeb 3,4 % šādu uzvārdu, piemēram, ar burtiem *M, P* un *T*:

Mārcēns, Mārcens, Marcēns, 19. Sal. pv. *Mārcis* < *Mārtiņš*. (*Mārcis* → *Mārtiņš* (Siliņš 1990: 229));
Miķelēns, 5. < pv. *Miķelis*. (*Miķelis* → *Mihaels* (Siliņš 1990: 239–240));
Pēkšēns, Pēkšens, 49. Sal. latv. pv. *Pēksis, Peksis* < *Pēteris* vai latv. izl. *pēkšene* ‘rūgtā ziepenīte’. (*Peksis* → *Pēteris* (Siliņš 1990: 260));
Pēterēns, 20. Sal. pv. *Pēteris*. (*Pēters, Pēteris* (Siliņš 1990: 261));
Tomēns, 4. < pv. *Toms*. (*Toms* → *Tomass* (Siliņš 1990: 308)).

2.3. Uzvārdi, kuru pamatā ir priekšvārdu atvasinājumi ar *-ans*, *-āns*

Atsevišķos gadījumos sastopami arī uzvārdi ar citām izskaņām, piemēram, ar izskaņām *-ans*, *-āns*:

Andrāns, 2. Sal. pv. *Andris*. (*Andris* → *Andrejs* (Siliņš 1990: 57));
Bernāns, Bernans, 30. Sal. pv. *Berns* (< *Bernhards*). (*Berns* → *Bernhards* (Siliņš 1990: 81));
Bertāns, 26. Sal. pv. *Berts* (< *Alberts*) vai *Bertolds*. (*Berts* → *Alberts* (Siliņš 1990: 82));
Jurāns, Jurans, 19. Iesp., atvasinājums no pv. *Juris*. (*Juris* → *Georgs* (Siliņš 1990: 187)).

3. Priekšvārdu īsformas un hipokoristikas

Vairāku Vidzemes uzvārdu pamatā varētu būt arī hipokoristikas un/vai priekšvārdu īsformas. Starptautiskās onomastu biedrības (*International Council of Onomastic Sciences*) mājaslapā ievietotajā terminu sarakstā hipokoristikas definētas lakoniski: hipokoristika – neoficiāla ekspresīva vārda forma, kas

morfoloģiski atvasināta no personvārda¹ (Onomastic Terms). Tikpat lakoniski tā skaidrota arī „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā”: hipokoristika (*hypocoristic*) – personvārda (parasti priekšvārda) saīsināta vai citādi pārveidota neoficiāla forma. (VPSV 2007: 168) Tā kā definīcijas nav konkretizētas, reizēm nošķirt hipokoristiku no atvasinājuma nav viegli, nepieciešami teorētiski pētījumi, tāpēc ieskatam tikai atsevišķi uzvārdi:

Dauka, 53. Iesp., pamatā latv. pv. īsforma *Dauka* (< *Dāvids*);
Janka, *Janke*, 31. Pamatā pv. *Jānis* īsforma *Janka*. Sal. arī vc. uzv. *Janke* un *Janka*;
Ješka, 3. < pv. *Jēkabs* īsforma *Ješka*;
Jurka, 143. Iesp., pamatā pv. *Juris* forma *Jurka*;
Kaže, *Kaža*, 23. Iesp., pamatā pv. *Kazimirs* vai *Kārlis*;
Miķis, 62. Iesp., pamatā pv. *Miķelis*;
Pēcis, *Pecs*, 82. Sal. pv. *Pēcis* (< *Pēteris*). Sal. arī ig. uzv. *Peets* < pv. *Peets*. Sal. vc. uzv. *Peetz*;
Tomka, 2. Sal. pv. *Tomka* (< *Toms*);
Vanuška, *Vanuškis*, 36. Iesp., kr. pv. *Ivans* resp. *Ivanuška* pārveidojums;
Vaņa, *Vana*, 9. Sal. ig. uzv. *Vana* un / vai *vana* ‘vecs’ vai kr. pv. *Ivans* īsformu.

Iespējams, hipokoristiku skaits ir daudz daudz lielāks, jo noteikt ekspresivitāti vēsturiskajos materiālos ir ļoti grūti. Arī atsevišķas īsformas ir tik tālas no pamatpersonvārda, ka to saistījums kļūst apšaubāms.

4. Salikteņuzvārdi

No motivācijas viedokļa lielāku interesi izraisa salikteņuzvārdi, kas sastāv no diviem priekšvārdiem, no priekšvārda pirmajā salikteņa komponentā un priekšvārda otrajā salikteņa komponentā, kā arī hibrīduzvārdi ar priekšvārdu pirmajā komponentā un vācu apelaatīvu *Sohn* ‘dēls’ otrajā komponentā. Šobrīd fiksēti 146 salikteņuzvārdi, kas ir nedaudz vairāk par ceturtdaļu no visiem šeit minētās grupas uzvārdiem.

4.1. Divu priekšvārdu salikteņuzvārdi

Visneparastākie ir divu priekšvārdu salikteņuzvārdi, kas radušies savienojot divus priekšvārdus. Skaitliski šī grupa ir neliela – tikai deviņi uzvārdi ar nelielu uzvārdu nesēju skaitu. Izplatītākais ir uzvārds *Jurjānis*, kura nesēju skaits pārsniedz 200.

Divu priekšvārdu salikteņuzvārdi ir:

Anžjānis, 4. < pv. *Anžs* + pv. *Jānis*;
Grišjānis, 40. Sal. pv. *Griša* (< *Grigorijš*) + pv. *Jānis*;
Jānjēcis, *Jāņecis*, 6. < pv. *Jānis* + pv. *Jēcis*;
Jankārlis, 7. < pv. *Jānis* + pv. *Kārlis*;
Jēkabjānis, 9. < pv. *Jēkabs* + pv. *Jānis*;
Jurjānis, *Jurjāns*, *Jurjans*, 243. < pv. *Juris* + pv. *Jānis*;
Kasparjosts, 4. < pv. *Kaspars* + pv. *Josts*;
Mārtiņjēkabs, 29. < pv. *Mārtiņš* + pv. *Jēkabs*;
Vilšķērsts, 39. Iespējams, saliktenis no pv. *Vilis* un *Šķērsts*.

¹ Hypocoristic – unofficial expressive form of a name morphologically derived from the personal name.

Šobrīd nav izdevies noskaidrot šo uzvārdu došanas motivāciju. Iespējams, tie ir patronīmiskas cilmes. Apšaubāma ir uzvārda *Vilšķērsts* piederība šai grupai. Šāds uzvārds līdz šim nav arī fiksēts Vidzemē 1826. gadā. Salīdzinot ar 1826. gadu, vairs nav sastopams uzvārds *Janjurjan*, kas bija trīs priekšvārdu uzvārds (LVVA).

4.2. Uzvārdi ar priekšvārdu salikteņa pirmajā komponentā

Sastopami tikai 12 uzvārdi ar priekšvārdu salikteņa pirmajā komponentā. Lielākai daļai no tiem otrajā komponentā ir apelaatīvs *kalns*:

Incekalns, 4. Iesp., latv. pv. *Ince*, *Incis* + latv. *kalns*;
Īvānkalns, *Ivankalns*, 13. < pv. *Īvāns* + latv. *kalns*;
Jāņkalniņš, 5. < pv. *Jānis* + latv. *kalns*;
Jāņkalns, *Jāņakalns*, *Jāņekalns*, *Jānukalns*, *Jānekalns*, 58. < pv. *Jānis* + latv. *kalns*;
Kristkalns, *Kristakalns*, 21. < latv. izl. *kristis* ‘krusts’ vai pv. *Kristis* + latv. *kalns*;
Kriškalns, 14. < pv. *Krišs* + latv. *kalns*;
Reinkalns, 6. Iesp., pamatā pv. *Reinis* + latv. *kalns*.
Šeit var pievienot arī hibrīduzvārdus:
Jurbergs, 4. Iesp., hibrīduzvārds no latv. pv. *Juris* un vc. *Berg* ‘kalns’.

Daļa no minētajiem uzvārdiem varētu būt arī toponīmiskas cilmes, taču 1935. gada tautskaites materiāli to neļauj precīzi noteikt, jo, pirmkārt, iekšējās migrācijas rezultātā cilvēki ir mainījuši dzīvesvietu, otrkārt, par uzvārdiem nav izvēlēti tikai tuvāko objektu nosaukumi.

Pa vienam uzvārdam salikteņa otrajā komponentā ir latv. apelaatīvs *kalējs* un analogs vācu apelaatīvs *Schmidt*:

Jēckalējs, *Jeckalējs*, 6. < pv. *Jēkabs* īsforma *Jēcis* + latv. *kalējs*;
Jukumšmits, 5. Sal. pv. *Jukums* (< *Joachims*) + vc. *Schmidt* ‘kalējs’ vai uzv. *Šmits*.

Vienam uzvārdam otrajā komponentā ir vai nu apelaatīvs *diena*, vai arī tā pamatā ir saliktenis: *Miķeļdiena*, 4. < pv. *Miķelis* + latv. *diena* vai latv. *miķeļdiena* ‘diena, kad svin ziemas sākumu’.

Vēl vienam uzvārdam otrajā komponentā ir apelaatīvs *zemes*: *Viļumzemes*, 2. < latv. pv. *Viļums* + latv. *zeme*.

4.3. Uzvārdi ar priekšvārdu salikteņa otrajā komponentā

Nedaudz vairāk – 34 – ir uzvārdu ar priekšvārdu otrajā komponentā. Trešdaļai šo uzvārdu pirmajā komponentā ir adjektīvs *balts*, *melns*, *īss*, *garš*, *mazs*, *liels*:

Baltaisbrensis, 11. < latv. *balts* + latv. pv. *Brensis*;
Melnbrensis, *Melbrensis*, 21. < latv. *melns* + latv. pv. *Brensis*;
Garancis, *Garancs*, 35. Sal. latv. *garš* + pv. *Ancis*;
Garklāvs, 77. Sal. latv. *garš* + pv. *Klāvs*;
Īspēteris, *Izpēters*, 3. < latv. *īss* + pv. *Pēteris*;
Lielpēteris, *Lielpeters*, 40. < latv. *liels* + pv. *Pēteris*;
Mazdāvītis, *Mazdāvids*, 10. < latv. *mazs* + latv. pv. *Dāvis*, *Dāvids*;
Mazjānis, 67. < latv. *mazs* + pv. *Jānis*.

Vienam uzvārdam pirmajā daļā ir adjektīvs *klibs*, vēl vienam – adjektīvs *zaļš*:

Klibmiķelis, 2. < latv. *klibs* + pv. *Miķelis*;

Zalpēteris, *Zalpēters*, 20. < latv. *zaļš* + latv. pv. *Pēteris* vai latv. *salpetris*, sal. vc. *Salpeter*.

Šai grupai var pieskaitīt arī hibrīduzvārdus ar vācu apelaatīvu *gut* ‘labs’ pirmajā komponentā:

Gutfricis, 9. Sal. vc. *gut* ‘labs’ vai *Gut* ‘īpašums; muiža’ + pv. *Fridrihs* īsforma *Fricis* vai latv. sar. *fricis* ‘vācietis’;

Gūtmārcis, *Gutmārcis*, 15. Sal. vc. *gut* ‘labs’ vai *Gut* ‘īpašums; muiža’ + latv. pv. *Mārcis*.

Lielākai daļai uzvārdu salikteņa pirmajā komponentā ir substantīvs, piemēram:

Ciemajēcis, 4. Sal. latv. *ciems* + pv. *Jēcis* (< *Jēkabs*);

Kalnīgnāšs, 4. < latv. *kalns* + pv. *Ignāšs*;

Kalnmačs, 15. < latv. *kalns* + latv. pv. *Mačs* (< *Mateuss*);

Krievjāns, 7. < latv. *krievs* + pv. *Jānis*;

Mežāncis, 19. < latv. *mežs* + pv. *Ancis*;

Mežmačs, 24. < latv. *mežs* un pv. *Mačs*;

Pļavpāvuls, 10. < latv. *pļava* + pv. *Pāvuls*.

4.4. Hibrīduzvārdi ar vācu *Sohn* ‘dēls’ otrajā komponentā

Otru lielāko no priekšvārdiem darināto uzvārdu grupu veido salikteņu uzvārdi ar vācu *Sohn* ‘dēls’ otrajā daļā. Šobrīd identificēti 90 šādi uzvārdi, taču to nesēju skaits ir lielākais no šās grupas uzvārdiem, piemēram, vairāk nekā 300 nesēju ir šādiem uzvārdiem:

Jansons, 2511. Sal. vc. uzv. *Janson*, kā pamatā lv. pv. *Jan* un vc. *Sohn* ‘dēls’, sal. arī latv. pv. *Jānis* + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Pētersons, 2414. < pv. *Pēteris* + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Miķelsons, 1424. < pv. *Miķelis* + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Andersons, 1229. Sal. vc. uzv. *Andersohn*, *Andersson*, kā pamatā pv. *Andreas* īsforma un vc. *Sohn* ‘dēls’;

Jēkabsons, *Jekabsons*, 1097. < pv. *Jēkabs* + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Martinsons, *Mārtinsons*, *Mārtiņsons*, 896. Vc. cilmes uzv. vai hibrīdforma, kā pamatā pv. *Mārtiņš* vai *Martins* (vc. *Martin*) un vc. *Sohn* ‘dēls’;

Tomsons, 446. < latv. pv. *Toms* (sal. arī vc. uzv. un pv. *Thom*) + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Ādamsons, *Adamsons*, 379. < pv. *Ādams* + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Jakobsons, *Jākobsons*, 347. < pv. *Jakobs* + vc. *Sohn* ‘dēls’. Sal. arī vc. uzv. *Jakobson*;

Karlsons, *Kārlsons*, 303. Sal. vc. uzv. *Karlson*, kā pamatā pv. *Karl* un vc. *Sohn* ‘dēls’. Iespējama arī hibrīdforma ar latv. pv. *Kārlis* pirmajā daļā.

Kā redzams no piemēriem, iespējams, ne visi šie uzvārdi ir radušies latviešu valodā. Daži no tiem jau atvasinātā veidā varētu būt pārņemti no vācu valodas.

Savukārt visretāk sastopamie uzvārdi ar *-sons* 1935. gadā bija:

Ancons, *Ancsons*, 5. Sal. pv. *Ancis* + vc. *Sohn*. ‘dēls’;

Antsons, 3. Sal. ig. pv. *Ants* (< *Johannes*) + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Aronsons, *Āronsons*, 5. < pv. *Ārons* + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Bertelsons, 3. < pv. *Bertels* (< *Bertolds*) + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Davsons, 2. Iesp., pv. *Dāvis* + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Gromulsons, 4. < pv. *Gromulis* (< *Gromolts*) + vc. *Sohn* ‘dēls’;

Hendriksons, 4. Sal. ig. pv. *Hendrik* + vc. *Sohn* 'dēls';
Kristjansons, 4. Sal. pv. *Kristjānis* + vc. *Sohn* 'dēls';
Otonsens, 5. Sal. pv. *Oto* + vc. *Sohn* 'dēls';
Ottesons, *Otesons*, 3. Iesp., pamatā pv. *Ot(t)io* un vc. *Sohn* 'dēls';
Ottosons, 5. Iesp., pamatā pv. *Ot(t)io* un *Sohn* 'dēls';
Pītersons, 4. Sal. pv. *Pīters* (< *Pēteris*) + vc. *Sohn* 'dēls';
Stepsons, 2. Sal. latv. pv. *Steps* (< *Stefans*) + vc. *Sohn* 'dēls'.

5. Uzvārdi, kurus iespējams saistīt ar sieviešu priekšvārdu

No 580 uzvārdiem tikai 21 jeb 3,6 % var hipotētiski saistīt ar sieviešu priekšvārdiem.

Saistījums ar kādu no sieviešu priekšvārdiem ir daudz problemātiskāks. Iespējami vairāki motivācijas un cilmes skaidrojumi:

Anis, 7. Sal. siev. pv. *Anna* (?). Sal. arī latv. izl. *anis* 'zoss', ig. (*h)ani* 'zoss';
Anitens, *Anīlēns*, *Anīlēns*, 22. Sal. pv. *Anīte* < *Anna*?;
Anītis, *Anītis*, 2. Sal. siev. pv. *Anna* (?). Sal. arī latv. izl. *anis* 'zoss', ig. (*h)ani* 'zoss';
Annens, *Annēns*, *Aņņens*, *Aņens*, 27. Atvasinājums no siev. pv. *Anna*;
Anuška, 20. Sal. pv. *Anna* variantu *Annuška*;
Biete, 14. < latv. *biete* vai latv. pv. *Biete*, kas ir vēsturiska pv. *Elizabete* īsforma;
Billis, *Bille*, 21. Iespējami dažādi cilmes skaidrojumi, piem., pv. *Sibilla* īsforma vai no vc. uzv. *Bill*. Sal. arī vc. *Bille* 'cērte', ig. pv. *Pille*;
Ievāns, 10. Atvasinājums no latv. *ieva* vai pv. *Ieva*;
Ieviņš, 281. < latv. *ieva* (dem. *ieviņa*) vai pv. *Ieva*;
Ilma, 5. < pv. *Ilma* (?);
Ilzēns, *Ilzens*, 28. Sal. pv. *Ilze* (ar dem. izl. vai matronīmisku izskaņu – *Ilzēns*);
Ilzītis, *Ilzīts*, 10. Sal. pv. *Ilze* (dem. *Ilzīte*). Sal. arī latv. *ilzīte* 'kurvjziežu dzimtas lakstaugs';
Ķersts, 4. Sal. pv. *Ķērsta* < *Kristīne*, *Ķērsts* < *Kristians*?;
Mīle, *Mīle*, *Mīle*, 27. Sal. pv. *Mīle*, *Mīla* (< *Amālija* vai *Emīlija*?);
Nora, *Nore*, 16. Uzv. iespējami dažādi cilmes skaidrojumi: 1) < latv. *nora* [uo]; 2) < pv. *Eleonora* īsforma *Nora* [ō vai uo (?)]; 3) sal. arī vc. uzv. *Nohr*, kā pamatā pv. *Apollinaris* īsforma;
Elziņš, *Elzis*, *Elzītis*, 13. Sal. latv. izl. *elziņa* 'cilpa; bikšu lences' vai latv. izl. *elze* 'cilpa, cilpiņa'. Sal. arī pv. *Elza* izl. formas *Elzis*, *Elziņš*;
Grietiņš, 29. < latv. pv. *Grieta* (dem. *Grietiņa*);
Taņa, 7. Sal. pv. *Tatjana* īsformu *Taņa*;
Zuza, *Zūza*, *Zuze*, 16. Sal. latv. pv. *Zuze*, liet. uzv. *Zuza*, kā pamatā, iesp., liet. *zūzti* 'rūkt, apnicīgi sūdzēties', *zuzenti* 'lēnām rūkt, dūkt'; arī vc. uzv. *Suse*;
Zuzāns, 32. Sal. pv. *Zuze*.

Kā redzams no minētajiem piemēriem, tāpat kā uzvārdiem, kuru pamatā ir vīriešu priekšvārdi, arī uzvārdi ar sieviešu priekšvārdu: 1) ir identiski (sakrīt uzvārds ar priekšvārdu); 2) atvasināti ar izskaņām *-iņš*, *-ītis*; 3) atvasināti ar izskaņām *-ans*, *-āns*, *-ens*, *-ēns*; 4) to pamatā ir hipokoristikas vai īsformas. Nav sastopami saliktie uzvārdi ar sieviešu priekšvārdiem.

Secinājumi

No visiem uzvārdiem, kuru pamatā ir priekšvārdi, lielākais vairums (aptuveni 559 pret 21) ir no vīriešu priekšvārdiem darināti uzvārdi.

Skaitliski lielākās izdalītās uzvārdu grupas un apakšgrupas: 1) ar priekšvārdu identisks uzvārds, 2) saliktie hibrīduzvārdi ar vācu apelatīvu *Sohn*

‘dēls’. No antroponīmiem darināto uzvārdu nesēju skaits parasti ir neliels, izņēmums ir hibrīduzvārdi ar vācu *Sohn* ‘dēls’ otrajā komponentā.

Analīzē netika iekļauti tādi uzvārdi, kuriem ir minimālas atšķirības no priekšvārda, piemēram, *Anaparts*, 5. Iesp. pv. *Bonaparts* daļēji asimilēta forma, *Lāzars*, 18. Sal. pv. *Lācars*. *Ludevīks*, 3. < latv. pv. *Ludvīgs*. Sal. arī vc. pv. un uzv. *Ludwig*, uzv. *Ludewig*. *Zāmuēlis*, *Zāmuēlis*, *Zamuēls*, 58. Sal. pv. *Samuēls*.

Lai pilnībā aptvertu visus no antroponīmiem darinātos uzvārdus, būtu jāizanalizē arī reti sastopamie uzvārdi, kas grāmatā doti tikai saraksta veidā bez izcelsmes norādēm.

Lai veiktu pilnīgu visu no priekšvārdiem darināto uzvārdu analīzi, jāsaista 1935. gadā fiksētie uzvārdi ar atbilstošu 1826. gadā minētu uzvārdu, nosakot, pirmkārt, vai uzvārds ir patronīmisks, otrkārt, vai uzvārds saistīts ar novada dialektālām pazīmēm, treškārt, vai uzvārds nav pārveidojies simts gadu periodā.

Saisinājumi

- apr. – apraksts
- f. – fonds
- iesp. – iespējams
- ig. – igauņu valoda
- izl. – izlokšņu
- l. – lieta
- latv. – latviešu valoda
- liet. – lietuviešu valoda
- lp. – lapa
- pv. – priekšvārds
- sal. – salīdziniet!
- sar. – sarunvaloda
- siev. – sieviešu dzimte
- skat. – skatieties!
- uzv. – uzvārds
- vc. – vācu valoda

Literatūra

- Jansone, Ilga (2015). Priekšvārdu dinamika Ērgemes evaņģēliski luteriskajā draudzē 18. gs. *Onomastica Lettica*, 4. laidziens. Rīga: LU latviešu valodas institūts, 251–287.
- LVVA – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Jaunlaicenes privātmuiža, 1811–1850. *Latvijas Valsts vēstures arhīvs*, 199. f., 1. apr., 229/1.
- Mežs, Ilmārs (2022). Vidzemes uzvārdi no arhīviem līdz vārdnīcai. Mežs, Ilmārs; Jansone, Irēna Ilga; Kovaļevska, Otilija; Rapa Sanda. *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Vidzeme*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 7–23.
- Mežs, Ilmārs; Jansone, Irēna Ilga; Kovaļevska, Otilija; Rapa, Sanda (2022). *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Vidzeme*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
- Onomastic Terms – List of Key Onomastic Terms. Pieejams: <https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf> [sk. 04.04.2024.]
- Siliņš, Klāvs (1990). *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
- VPSV (2007). *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

THE SURNAMES MADE FROM ANTHROPNYMS IN THE
1935 CENSUS MATERIALS OF VIDZEME

Summary

In 2022, the book “Latvian surnames in archive materials. Vidzeme” was published in 2 volumes, which includes the surnames found in Vidzeme in 1935. For the article, from this list of 9.5 thousand pages, 580 surnames have been identified, which are based on a personal first name found in the Latvian language. The article aims to analyse the selected surnames in terms of origin and morphology. Surnames are divided into several groups: 1) surnames that are identical to a given name (*Dāvids, Igors, Indriķis*, etc.); 2) surnames derived with the auslauts *-iņš* and *-ītis* (*Andrītis, Augustiņš, Matīsiņš*, etc.), *-ens* and *-ēns* (*Mārcēns, Pēterēns, Tomēns*, etc.), *-ans* and *-āns* (*Andrāns, Bertāns, Jurāns*, etc.); 3) short forms and hypocoristics (*Janka, Jurka, Pēcis*, etc.); 4) surname compounds: surnames derived from two first names (*Jankārlis, Jurjānis, Mārtiņjēkabs*, etc.), from a first name in the first component of the compound (*Jāņkalniņš, Reinkalns, Miķeldiena*, etc.) and a first name in the second component of the compound (*Melnbrencis, Īspēteris, Mazjānis*, etc.), as well as hybrid surnames with a first name in the first component and the German *Sohn* ‘son’ in the second component (*Ādamsons, Karlsons, Pētersons*, etc.). Surnames are mostly based on male first names. Out of 580 surnames, only 21 can be associated with a possible female first name (*Annens, Ilzēns, Grietiņš*, etc.). The numerical value of the groups and subgroups is heterogeneous. Numerically, the largest groups of surnames are 1) a surname identical to the first name and 2) composite hybrid surnames with the German *Sohn* ‘son’. On the other hand, the smallest subgroups are 1) derivatives with auslauts *-ans* and *-āns* and 2) compound names of two first names.

Keywords: Surnames, personal names, derivatives, compounds, Vidzeme, year 1935.

Iloņa FILIPENKOVAITĒ (Vytautas-Magnus-Universität)

DIE BESCHREIBUNG DER BEWOHNER DER KURISCHEN NEHRUNG IN DER REISELITERATUR: SPRACHE ALS ZEICHEN ETHNISCHER UND SOZIALER IDENTITÄT

Zusammenfassung

Die kleine Kurische Nehrung war lange Zeit die Heimat mehrerer Nationen – vor allem aber die Heimat von Letten, Kuren und Litauern. Als dieses Land Teil des Deutschen Reiches wurde, wuchs auch Interesse der Deutschen an der geografisch nahen, aber kulturell fernen Provinz. Im 19. Jahrhundert häuften sich die Reisen von Wissenschaftlern und Neugierigen in dieses Land. Die Beschreibungen dieser Reisen sind bis heute noch nicht vollständig erforscht. Ziel des Artikels ist es, die Kommunikation der deutschen Reisenden mit den Einheimischen in damaliger Zeit zu untersuchen und festzustellen, wie die deutsche Sprache die ethnische Identität der Einheimischen beeinflusst hat. Die wichtigsten Schlussfolgerungen: Litauer, Letten und Kuren benutzten ihre Muttersprachen nicht als Unterscheidungsmerkmal zwischen sich und Ausländern. Die deutsche Sprache war für die damaligen Bewohner der Kurischen Nehrung nicht in erster Linie ein Teil der ethnischen (nationalen), sondern ein Teil der sozialen Identität. Die Fähigkeit, eine neue Fremdsprache zu sprechen, ändert nichts am sozialen Wert der Menschen, sie bleiben in der gleichen sozialen Schicht.

Schlüsselwörter: Sprachkontakt, Kommunikation, Raum, das Eigene / das Fremde, Identität, literarische Topographie.

In Westeuropa war das 19. Jahrhundert eine Zeit der intensiven Reisen in fremde Länder. Alle reisenden Schriftsteller fühlten sich besonders vom Fremden und Anderen angezogen, sowohl in Bezug auf das Alltagsleben als auch auf die Wissenschaft. Die Kurische Nehrung ist im 19. Jahrhundert auch zu einem beliebten Reiseziel geworden, weil diese Region für die Europäer vollkommen fremd war. Die Reisebemerkungen deutscher Autoren wurden nach den Reisen bearbeitet und veröffentlicht und können in der gegenwärtigen Zeit als Reisebeschreibungen angesehen und analysiert werden. Beschrieben wurden Bilder, die die Autoren als beachtenswert oder ungewöhnlich wahrgenommen haben – die Natur und die Landschaft, die Leute und ihr Arbeits- und Lebensraum. Die sprachlichen Beziehungen zwischen zwei verschiedenen Kulturen, zwischen den Einheimischen und den fremden Reisenden, wurden auch nicht außer Acht gelassen. Die drei autochthonen Sprachen, die von den Bewohnern der Kurischen Nehrung gesprochen wurden, sowie die fremde deutsche Sprache, die auf einem relativ kleinen Gebiet verbreitet war, machten diese Region zu etwas Besonderem.

Lettisch, Litauisch und Kurisch waren die Muttersprachen auf der Nehrung, die Bewohner waren mit diesen Sprachen von der Kindheit an vertraut. In dieser Zeit, als die Nehrung zum Deutschen Reich gehörte, war das Deutsche dagegen eine völlig neue und fremde Sprache. Die deutsche Sprache hatte einen Einfluss

auf die dortige Kultur, auf die Lebensweise der Bewohner und auch auf die ethnische Identität ausgeübt. Daher ist das Ziel des Beitrages zu untersuchen, wie die deutsche Sprache die ethnische Identität der Einwohner beeinflusst hatte. Um zu verstehen, wie die deutschen Reisenden den Gebrauch der deutschen Sprache durch die Einheimischen wahrgenommen und verstanden haben, sollen vorher einige wissenschaftliche Bemerkungen über die Sprache als einen obligatorischen Teil einer bestimmten Kultur dargestellt werden.

Die Beziehung zwischen Sprache und Kultur

Sprache ist ein Merkmal, das nur dem Menschen eigen ist. Zur Verständigung durch Laute ist zwar ein bestimmter Teil der Lebewesen fähig, aber nur für den Menschen ist die Sprachkommunikation lebenswichtig. Mit Hilfe der Sprache referiert der Mensch der umgebenden Welt sehr viel – die Bedürfnisse des Körpers und der Seele, seine Launen und Gedanken, oder ein gewisses Verständnis über die Dinge.

Der in Ostpreußen geborene Philosoph Johann Gottfried Herder verbindet Sprache und Kultur, in seinen Schriften wird die Sprache wie ein Teil der kulturellen Existenz hervorgehoben; laut dem Philosophen darf die Sprache nicht getrennt vom Menschen analysiert werden, und da die menschliche Existenz auch nicht von der Sprache getrennt werden kann, sollen beide Teile als ein Ganzes analysiert werden. Eine Sprache braucht man nicht nur zur direkten Kommunikation. Man kann auch auf eine andere Weise kommunizieren, aber beim Gebrauch der Sprache denken wir über die Welt nach, die Sprache drückt die persönliche Wahrnehmung der Welt aus, und das ist die wichtigste Aufgabe einer Sprache, sogar mehr noch: „In dem Falle würde die Sprache dem Menschen so wesentlich, als – er ein Mensch ist“ (Herder 2013: 17). Laut Herder ist die Bewusstheit einem Menschen eigen. Der Mensch hat mit der Hilfe seiner freien Bewusstheit die Sprache erfunden, anders gesagt, akkumuliert er alle Bilder seiner Umgebung, nimmt sie wahr und kann dann "Heureka!" rufen. Dies ist das Wort seiner Seele, und mit diesem Wort ist auch die menschliche Sprache entstanden (Herder 2013).

Anschließend sollte akzentuiert werden, dass der Mensch mit Hilfe der Sprache nicht nur seine notwendigen Bedürfnisse ausdrückt, sondern auch die Erkenntnis und die Wahrnehmung der Welt in Worte fasst und mit den Menschen in derselben Umgebung teilt.

Der Philosoph und Schriftsteller Johann Georg Hamann, in dessen philosophischen Überlegungen die Sprache die zentrale Rolle einnimmt, ist in einem seiner Briefe mit dem Freund Herder einverstanden, dass einige Wissenschaften sehr wichtig sind, wobei er der Sprache eine besondere Wichtigkeit zuspricht: „Mit Herder bin ich ganz einig, dass unsere ganze Vernunft und Philosophie auf Tradition und Überlieferung herausläuft. [...]. Bei mir ist weder von Physik noch Theologie die Rede – sondern Sprache, die Mutter der Vernunft und Offenbarung, ihr A und Ω. Sie ist das zweischneidige Schwert für alle Wahrheiten und Lügen“ (Schulte 2011: 14).

Die Gedanken über die Sprache, sowohl die oben erwähnten als auch diejenigen anderer Philosophen, verursachten das Echo auch im Denken der sonstigen Wissenschaftler und der belesebenen Gesellschaft. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gewann die Sprache als unzertrennlicher Teil des kulturellen, sozialen und politischen Lebens von Menschen viel Aufmerksamkeit. Es entstanden in der Zeit auch mehrere nationale und sprachliche Bewegungen.

Evolutionistisch gesehen ist es klar, dass die Sprache für einen Menschen enorm wichtig ist, aber wie tief ist sie ein Teil der Kultur? Die litauischen Wörterbücher bezeichnen als Kultur alles, was der Mensch in der Vergangenheit und jetzt geschaffen hat, Kultur widerspiegelt die bestimmte Stufe der Perfektion und Ausbildung wider, außerdem ist Kultur ist ein gewisses Etwas, was mit den anderen geteilt wird, sozusagen ein Gedankenaustausch¹. Das heißt, Herder hatte zu Recht behauptet, dass die Sprache das ist, was der Mensch geschaffen hat, und das, was ein Mensch redet, drückt seine Perfektion aus.

Der litauische Wissenschaftler Vytis Čiubrinskas² erklärt die Sprachphänomene anthropologisch, und zwar wie folgt: wir beobachten, analysieren und verstehen die anderen, die anders aussehen, die ihre eigene Sprache, Sitten und Bräuche haben, die Anthropologen nennen diese Gruppe der Menschen nicht die fremden Menschen, sondern eine andere Kultur (Čiubrinskas 2007: 14). Die Sprache, so Čiubrinskas, steht in den Forschungen der Kulturformen immer im Zentrum neben der Mythologie, Religion und Kunst (Čiubrinskas 2007: 57).

Ende des 20. Jahrhunderts ist auch die soziologische Sicht der Kultur entstanden, die zum Ziel hatte, die soziale Realität einer bestimmten Kultur zu verstehen und dabei mit der Hilfe des Realismus die negativen Erscheinungen dieser Realität zu kritisieren und zu korrigieren. Die sozialen Erscheinungen existieren, aber sie drücken nichts aus, die Menschen sollen sich ihrer Bedeutungen selbst bewusst werden. Der amerikanische Soziologe Jeffrey C. Alexander betrachtet Soziologie als die Wissenschaft über die Kultur. Soziale Fakten sind die Handlungen, die wir sehen, auch die Ereignisse, an die wir uns erinnern und die Informationen, die wir sammeln. All das sind die Zeichen, nicht die Dinge. Diese Fakten, anders gesagt, diese Zeichen helfen, theoretische Begriffe unserer Vorstellung mit den realen Ereignissen im Raum und in der Zeit zu verbinden. Diese Fakten bzw. Zeichen repräsentieren eine Kultur. Der Wissenschaftler analysiert diese kulturellen Repräsentationen und ist der Meinung, dass der Mensch beim Reden die Angaben über bestimmte Dinge benutzt, seine Absichten ausdrückt und auf konkrete Objekte im Raum und in der Zeit verweist. Das heißt, dass das Reden nur in den nicht unsichtbaren Sprachstrukturen sinnvoll ist, und genau diese Strukturen tragen die Bedeutungen, die man beim Sprechen ausdrücken kann (Alexander 2010: 6–8).

Susanne Günthner unterstreicht, dass eine Sprache ein kulturelles Phänomen im direkten Sinne des Wortes und auf jeden Fall ein Bestandteil jeder

¹ <https://www.lietuviuzodynas.lt/terminai/Kultura>, <http://www.lkz.lt/?zodis=kult%C5%ABra&id=1724646000>

² Hier und weiter übersetzt von I. Filipenkovaite

sprachlichen Aktivität ist: „[U]m eine Sprache zu verstehen, müssen wir die sozialen und kulturellen Kontexte kennen, in denen sie gebraucht wird und zu deren Konstitution sie beiträgt“ (Günthner 2013: 348).

Sprache als Ausdruck der kulturellen, ethnischen und territorialen Identität

Es gibt mehrere Identitätsformen: kulturelle, individuelle, religiöse, soziale, patriotische oder eine andere Identität. Alle Arten existieren nicht voneinander getrennt, sondern eng zusammen, die Grenzen zwischen den einzelnen Identitätsformen kann nur ein Wissenschaftler oder der Mensch selbst unterscheiden. Sprachliche Identität spielt eine wichtige Rolle im Leben einer Gesellschaft und eines Individuums, denn die Sprache ist ein System, ohne das der Mensch nicht existieren und einer Kultur zugeordnet werden könnte.

Die litauische Philosophin Jūratė Morkūnienė betont, dass die Sprache mehrere wichtige Ziele erfüllt – sie beinhaltet die nationale und soziale Identität, bildet Bürgerschaft und Patriotismus aus, gibt das Gefühl der Geborgenheit und Herkunft. Kurzgesagt fühlt sich der Mensch durch die Sprache wichtig, verantwortlich und stolz (Morkūnienė 2012: 142). Ganz deutlich definiert die Autorin die Sprache als ein Zeichen der Identität: „Die Sprache verbindet eine Gesellschaft, verleiht ihr Lebendigkeit, erweckt die stolzen Gefühle über das eigene Volk und sich selbst“, sie ist „das wichtigste Merkmal der Volksidentität“ (Morkūnienė 2012: 140).

Der Philosoph Vytautas Rubavičius hebt hervor, dass „(...) der Mensch (...) auf der Welt wie ein sprechender Mensch einer Kultur, der ebenso die anderen sprechenden Menschen versteht“ (Rubavičius 2015: 3) lebt und unterstreicht, dass die Muttersprache am wichtigsten ist. Sie bildet die Grundlage für eine Kultur, in der in einem konkreten Raum lebende Menschen miteinander kommunizieren. Miteinanderleben und Kommunikation sind wichtig für eine bestimmte Gemeinschaft, denn die Muttersprache ist die Grundlage, auf der sich das Gefühl der Zugehörigkeit zu einer bestimmten Gemeinschaft entwickelt. Dieses Gefühl wird zu dem wesentlichen Merkmal der menschlichen Identität (Rubavičius 2015: 4).

Der Wissenschaftler unterscheidet zwei Arten der Identität – die erste Art ist die Selbstidentität. Wenn man sich mit den anderen vergleicht, bemerkt man solche unterschiedlichen Merkmale wie die Sprache, die Dialekte, und den Wohnort (Rubavičius 2015: 5). Die Sprache wird mit einem konkreten Ort verbunden und auf diesem Wege entsteht die lokale Identität, indem dieser Ort symbolisch mit den Begriffen der Heimat und der Muttersprache verknüpft und aufgeladen wird (Rubavičius 2015: 8). Später bildet sich aus dieser lokalen Volks- und nationalen Identität die zweite, die territoriale Identität heraus; es ist nicht so wichtig, wie sich ethnische, gesellschaftliche oder soziale Identität entwickelt, denn diese Identitätsart ist in jedem Fall eine sich historisch lang erstreckende Form des Miteinanderlebens. Es ist wichtig, dass diese Identitäten auf der Muttersprache und historische Erfahrung beruhen (Rubavičius 2015: 7).

Summa summarum kann man anmerken, dass die Sprache ein Teil der kulturellen, ethnischen und territorialen Identität ist, die in der Kommunikation mit dem Anderen zum Vorschein kommt. Dieses Verhältnis verändert sich mäßig, wenn man sich nicht der eigenen, sondern der fremden Sprache, genauer gesagt, der Sprache des Anderen, bedient.

Sprachräume der Kurischen Nehrung

Die oben dargestellten philosophisch-wissenschaftlichen Gedanken sollten noch um einen kurzen Exkurs über die literarische Topografie ergänzt werden. In diesem Beitrag gilt es zu erforschen, wie die Bewohner des Ortes mit einer (Fremd-)Sprache, der deutschen Sprache, umgehen, denn, so wie die Leute zu einem Raum gehören, sind die von ihnen gebrauchten Sprachen ein wichtiges Merkmal dieses Raumes. Der zu erforschende Raum der Kurischen Nehrung entspricht den Hauptprinzipien der literarischen Topographie: dieser Raum hatte klare Grenzen, wenn man ihn aus historischen, politischen oder geographischen Perspektiven betrachtet. Die Räume der Nehrung repräsentieren das Eigene gegenüber dem Fremden, denn in verschiedenen Zeiten haben hier verschiedene Nationalitäten gelebt – Litauer, Deutsche, Letten und Kuren. Die Darstellungen von Raum und Zeit in den Reisebeschreibungen beinhalten kulturelle Informationen dieses Gebietes, die aus der gegenwärtigen wissenschaftlichen Perspektive neu interpretiert und verstanden werden können.

Die Fakten der Mehrsprachigkeit, die in den analysierten Werken zu finden sind, lassen sich nach Zeit und Raum ordnen und werden zu repräsentativen Bildern eines bestimmten Lebensraums. Diese Bilder vermitteln den anderen Menschen Wissen über einen definierten, ihnen unbekanntem Raum. Spezifische Reiseberichte über einen bestimmten Raum in einer bestimmten Region, die in einer exakt identifizierbaren Zeit geschrieben wurden und unterschiedliche Wahrnehmungen der Reisenden von der Welt widerspiegeln, bieten eine Basis für die Forschung, die nach den Methoden der literarischen Topographie durchgeführt werden kann.

Der Raum wird ebenfalls mit dem Gebrauch der bestimmten Sprache, entweder einer Fremdsprache oder der Muttersprache, wahrgenommen. Cronin zufolge ist das Erlernen der Sprache der Kolonisierten die einzige Möglichkeit, sich ein wahres Bild von dem Land zu machen (Cronin 1995: 22). Bei der Kurischen Nehrung war dies jedoch anders. Reisende fremder Länder müssen normalerweise eine Fremdsprache kennen, aber nicht im Fall der Kurischen Nehrung des 19. Jahrhunderts. Hier konnten sich Reisende gut ihrer Muttersprache Deutsch bedienen.

Verena Teschke argumentiert, dass die Sprache in einem bestimmten Raum existiert, sich in ihm befindet, verwendet und verändert wird; beachtlicher Weise ist die Sprache in der Lage, selbst Räume zu schaffen, wobei die Individuen die Sprache nutzen, um ihre Wahrnehmungen zu beschreiben und damit neue Räume zu schaffen. Außerdem werden durch menschliche Kommunikation und sprachliche Aktivität soziale Räume in der Gemeinschaft geschaffen, die

wiederum Grenzen gegenüber der äußeren, unvertrauten, fremden Welt ziehen (Teschke 2012: 383). Jedes Mal, wenn ein Generationenwechsel stattfindet oder viele Jahre vergehen, ist es interessant, durch das Prisma der Sprache als ethnisches und kulturelles Element erneut auf frühere Kulturen zurückzublicken; so können neue Nuancen einer bestimmten Kultur, die zuvor nicht erforscht wurden, können beobachtet werden. Nach den erläuterten Ansichten können folgende Fragen gestellt werden: war die deutsche Sprache eine Fremd- oder eine Muttersprache auf der Kurischen Nehrung? Wie und warum wurde das Deutsche auf der Halbinsel gebraucht? Wie tief ist das Deutsche ein Teil der Kultur und dabei auch der ethnischen Identität der Einheimischen geworden.

Weiter werden die Auszüge aus den Reisebeschreibungen der drei Autoren Adalbert Bezzenberger „Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner“ (1889), Ludwig Passarge „Aus baltischen Landen: Studien und Bilder“ (1878) und Albert Zweck „Litauen. Eine Landes – und Volkskunde“ (1898) verglichen. Dabei liegt der Fokus besonders auf der Bedeutung der deutschen Sprache auf der Kurischen Nehrung.

Einige ergänzende Worte über Reisebeschreibungen des 19. Jahrhunderts sollten vorangestellt werden. Die literarische Gattung der Reisebeschreibungen erfüllte, so Peter J. Brenner, in der Gesellschaft des 19. Jahrhunderts eine wichtige Funktion – die bildende Funktion. Der Reisende wurde zu einem aufmerksamen Beobachter, der sich für viele Angelegenheiten und Dinge interessierte, die er dem Leser aus der erklärenden Perspektive zu kommentieren vermochte und dabei Patriotismus und Nationalismus nicht vergessen sollte (Brenner 1990: 328). Die Reisebeschreibungen wurden unter den Lesern immer beliebter und zu einer Modesache. Gewiss bot die steigende Mobilität der Menschheit durch die neuen Verkehrsmittel wie Eisenbahn oder Dampfschiff viele neue Möglichkeiten die äußere Welt zu erkundigen. Veruschka Wagner bemerkt, dass in der Welt nicht nur die Mobilität gewachsen war, sondern sich auch das Gesamtbild verändert hatte, denn „die landschaftlichen Hindernisse konnten mithilfe von Brücken, Tunneln und Viadukten überwunden werden“ (Wagner 2016: 77). Auch die in diesem Kontext entdeckten, vorher unbekannt Sprachen gehörten auch zum neuen, veränderten Bild der Welt.

Während der fernen Reisen sollten die Reiseschriftsteller beim ersten Kontakt mit den Einheimischen normalerweise die sprachliche Schwelle überwinden. Die analysierten Autoren erlebten dabei ein Phänomen. Obwohl ihre Reisen keine Fernreisen waren, da sie durch das deutsche Herrschaftsgebiet, das als das Eigene galt, reisten, war es ihnen dennoch fremd. Trotz der Fremde war ihre Muttersprache, das Deutsche, dort bekannt und gebräuchlich, sodass sie wegen der fehlenden sprachlichen Barriere problemlos mit den Einheimischen in Kontakt treten konnten.

Man kann aus heutiger Perspektive konstatieren, dass die deutsche Sprache in der Geschichte dieses Landes wie ein roter Faden immer wieder zum Vorschein kam. Im 13. Jahrhundert wurden von Kreuzrittern nicht nur Post- und Handelswege, sondern auch Burgen gebaut, seit dem 14. Jahrhundert wurden

Siedlungen errichtet und Gaststätten von den aus Deutschland umgezogenen Deutschen verwaltet, im 16. Jahrhundert gehörte das Land zu Preußen und seit 1871 zum Deutschen Reich. Bereits zu Beginn des 19. Jahrhunderts stand die Kurische Nehrung im Mittelpunkt des Interesses, sie wurde nicht nur von Wissenschaftlern (L. von Baczko, G. Berendt, J. Schumann, J. Thienemann u. a.), sondern auch von Neugierigen (C. Feyerabend, P. Rosenwall, M. Rosenheyn, K. Braun-Wiesbaden u. a.) besucht. Der Sprachwissenschaftler Bezenberger interessierte sich vor allem für die einheimischen Sprachen, Passarge und Zweck fixierten dagegen in ihren Aufzeichnungen wesentlich mehr Notizen über den Gebrauch des Deutschen. Die drei analysierten Werke haben einige gemeinsame Merkmale: sie wurden mit kurzem zeitlichen Abstand zueinander von gebildeten Menschen geschrieben, stellen dem Lesenden die Kurische Nehrung ausführlich vor und gehören der Gattung der Reiseberichte bzw. Reisebeschreibungen an. Passarge war Herausgeber, Übersetzer und Reiseschriftsteller, Zweck war ein promovierter Gymnasialprofessor, Bezenberger war Sprachwissenschaftler, Archäologe und Ethnograph. Da die Kurische Nehrung bereits seit 1871 zum Deutschen Reich gehörte, behandelten die genannten Gelehrten sie als eine ferne, unbekannte Provinz des Reiches, die sie der übrigen deutschen Bevölkerung durch ihre Bücher näherbringen mussten. Die Werke von Bezenberger und Zweck sind inhaltlich klar in Kapitel gegliedert, weisen viel wissenschaftliches Material auf und folgen sprachlich einem eher lakonischen, wissenschaftlichen Stil. Hingegen ist der Text von Passarge in Bezug auf die Schilderungen seiner Beobachtungen und Eindrücke weniger wissenschaftlich und folgt eher einem erzählerischen Stil, der für den Leser unkompliziert zu verstehen ist. Die Autoren analysierten vor allem die Gegenwirkung und die Verbreitung der gesprochenen Sprachen:

Die Familiensprache der eingeborenen Nahrungsbevölkerung ist heute teils deutsch, teils lettisch, teils litauisch: ausschliesslich deutsch in Rossitten und Neu-Kunzen, lettisch in Nidden, Preil, Perwelk; in Sarkau ist Deutsch, ausser bei einigen älteren Leuten, die unter einander auch lettisch sprechen, im Alleinbesitz; in Pillkopen kann nur eine Familie als lettisch bezeichnet werden, die übrigen verkehren unter sich, wie es heisst, teils in deutscher, teils in litauischer Sprache, und in Schwarzort dürften sich Lettisch und Litauisch in den Besitz teilen. (Bezenberger 1889: 253 (93))

Der Sprachwissenschaftler Bezenberger bemerkt z. B., dass die lokale Lettisch-russische Sprachmischung von vielen Einflüssen bewirkt wurde. Das beweist, dass der mehrsprachige Kontext als ein Zeichen der kulturellen Unterentwicklung verstanden wird. Die unterschiedliche ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung, die ärmliche und beängstigende Natur, die begrenzten Verdienstmöglichkeiten, die Armut und die primitiven Lebensbedingungen spiegelten sich, so Bezenberger, auch in der Sprachenvielfalt wider:

Zweifellos waren es die Gemischtheit der Bevölkerung, die unfruchtbare Natur, der schwere Verdienst und die teilweise Armut, welche zusammenwirkend jenen Mangel veranlassten, und ich will bemerken, dass die Einfachheit der Verhältnisse der Nahrungsbewohner sich hin und wieder auch in ihrer Sprache abzeichnet (Bezenberger 1889, 283 (123)).

Die deutsche Sprache dient in manchen Fällen sogar als eine Übergangssprache, denn der Sprachwissenschaftler setzte seine Bemerkungen fort: „Den Ausgleich zwischen diesen Gegensätzen bildet teils das Hochdeutsche, das die meisten undeutschen Nehrunger gut sprechen; (...)“ (Bezenberger 1889: 253 (93)). Der Forscher hatte den Eindruck, dass das Fehlen einer dominanten Muttersprache selbst innerhalb derselben Familie auf eine bestimmte Stufe der Kultur innerhalb einer Gemeinschaft hinwies, die niedriger als die im damaligen Europa bzw. Deutschland übliche sein sollte.

Zweck akzentuierte, dass schon in der älteren Geschichte nicht deutlich gewesen sei, welche Nationalität die Nehrunger besessen hatten. Somit konnte der Leser ahnen, dass auch keine nationale Sprache vorherrschend gewesen war:

Welcher Nationalität die Nehrungsbewohner der Steinzeit angehört haben, lässt sich nicht mehr entscheiden, ebenso wenig, in welcher Reihenfolge, die Altpreußen, Litauer und Letten, die neben den Deutschen die Bevölkerung der Nehrung zur Ordenszeit ausmachen, sich dort niedergelassen haben (Zweck 1898, 421).

Zweck betonte weiter, dass die Existenz des Deutschtums auf der Kurischen Nehrung lange Zeit währte: „Die Beimischung des deutschen Elementes ergab sich zur Zeit der Ordensherrschaft von selbst“ (Zweck 1898: 421), da während der Ordenszeiten in Posthaltereien oder Wirtshäuser nur die Deutschen arbeiten durften, dies „wird vielen Deutschen de[r] Aufenthalt auf der Nehrung begehrenswert gemacht haben“ (Zweck 1898: 421).

Er zitierte auch R. B. Jachmann, der in seinen Bemerkungen in „Preussische Provinzialblätter“ (1829) geschrieben hatte: „(...)“, dass sich damals die kurische Sprache von Sarkau über die ganze Nehrung erstreckte, „untermischt mit Deutsch und Litauisch““ (Zweck 1898: 421). Zweck stellte fest, dass einige Siedlungen schon völlig germanisiert waren:

Heute sind die Nehrungsdörfer südlich von Nidden vollständig germanisiert (...); in Rositten und Sarkau bildet das samländische Plattdeutsch die Umgangssprache. Im nördlichen Teile der Nehrung ist aber noch die lettische Mundart vorherrschend, die in den Fischerdörfern am Strande bis Nimmersatt hin gesprochen wird. Nur in Schwarzort tritt das Litauische mehr hervor (Zweck 1898, 422).

Das Fehlen einer einzigen reinen Sprache bemerkte auch Passarge: „Sprachen sie untereinander in dem halbverdorbenen Lettisch, so floß es von ihrem Munde“ (Passarge 2002: 108). Dieses vorherrschende Merkmal wird besonders deutlich, wenn der Autor die Verwendung des Deutschen beobachtet: „(...) die deutsche Sprache handhabten sie aber wie einen seltsamen, vornehmen Gegenstand. Sie redeten langsam und bewegten sich nur in gebildeten, weil angelernten Reden und Wendungen“ (Passarge 2002: 108). Das letzte Zitat dient als Beweis dafür, dass das Deutsche in der lokalen Bevölkerung bereits weit verbreitet war sowie darüber hinaus als die wertvollere Sprache angesehen wurde und seine Verwendung demzufolge als ein Zeichen für die Integration in das Deutsche Reich betrachtet werden konnte.

Allgemein verstanden wird das Hochdeutsche, das sich die Bewohner zum großen Teil in der Schule angeeignet haben, (...). Im Allgemeinen erlernen die Nehrungsbewohner das Deutsche gern; denn seit der Unterwerfung durch den Orden gilt das Lettische als eine

gemeine Bauernsprache, und die Kuren halten überhaupt nicht viel von ihrer Nationalität (Zweck 1898, 422).

Die Muttersprache(n) der Bewohner kommen in dem Fall nicht als ein Beweis der ethnischen und nationalen Identität zur Geltung, eher wird die soziale Ausgrenzung der Einheimischen betont.

Die folgende Aussage von Passarge bestätigt, dass – obwohl litauisch in einigen Gebieten die vorherrschende Sprache war – es immer weniger Einheimische gab, die kein Deutsch sprachen: „Es ist wahr, es wird unter den heutigen Bewohnern der Nehrung nur wenige geben, welche nicht das Deutsche verstehen, die vorherrschende Sprache derselben ist aber noch immer das Litauische“ (Passarge 1878: 127). Passarge war überrascht, dass die Einwohner Hochdeutsch sprachen, da diese Variante der Sprache normalerweise nur von gebildeten Muttersprachlern und nicht von vielen Ausländern gesprochen wurde, insbesondere in einem Land, das weit von der gewohnten europäischen Kultur entfernt war. Für seine Ohren klang es sonderbar, „wenn ein deutscher, der verwilderten städtischen Weise angehöriger Ausdruck, den sie etwa in Memel aufgeschnappt haben mochten, von ihnen gebraucht wurde“ (Passarge 1878: 253). Auch schrieb er: „Die Kuren sprechen aber niemals plattdeutsch, sondern immer nur das reinste Hochdeutsch, wie sie es in der Schule lernen“ (Passarge 1878: 254). Das soll bedeuten, dass die memelische Sprechweise den Nehrungern als vornehm und modern erschien, obwohl der Raum und die Umgebung der Kurischen Nehrung es verlangte, nicht Hochdeutsch zu sprechen. Aber „sie hören diese Sprache in den Städten“ (Passarge 1878: 254), darunter ist nicht nur Memel, sondern auch Königsberg gemeint – und gebrauchen sie selbst. Passarge belustigte sich über die deutschsprechenden Einheimischen, denn „[s]ie machten ungefähr den Eindruck, wie ein deutscher Professor, der sich mit einem altrömischen Lazzaroni unterhalten sollte und statt der volksmäßigen Ausdrücke bloß ciceronianische Phrasen im Munde führte“ (Passarge 1878: 253).

Es soll unterstrichen werden, dass die deutsche Sprache in den Schulen unterrichtet wurde, infolgedessen hatten die Menschen die Möglichkeit, Deutsch qualitativ zu erlernen: „Der Unterricht in der Schule ist deutsch“ (Passarge 1878: 254). Der Autor drückte seine Freude aus, denn die Leute „lernen das Deutsche mit Hast“ (Passarge 1878: 229), wobei er den Leser auch darüber informierte, dass den alten Sprachen, genauer gesagt, dem Litauischen und Preußischen das Aussterben drohte:

Auch das Littauische, die altertümlichste aller lebenden europäischen Sprachen, macht dem Deutschen Platz. Schon reden ganze Kreise, in denen man im vorigen Jahrhundert kaum ein Wort verstand, nur das Deutsche, und es läßt sich die Zeit absehen, wo das Littauische eben so ausgestorben sein wird, wie die ihm nahe verwandte Sprache der alten Preußen (Passarge 1878: 255).

Laut Passarge gab auch das Lettische seine Position als Muttersprache ab: „Wie die Dünen ihren Platz wechseln, so macht die lettische der deutschen Sprache Platz, und an Stelle der hölzernen, mit Rohr gedeckten Häuser tritt das Kulturhaus mit seinem feuersichern Dachpfannendach und dem Schornstein“ (Passarge 1878: 255). Passarge empfand hier kein Leid, diese Worte bestätigten

nur seine Überlegungen, dass die Einheimischen mit der deutschen Sprache ebenfalls bestimmte Anzeichen, wie zum Beispiel moderneres Dach und den Schornstein, eines Kulturlandes übernahmen. Die Lehrer der Schulen waren die wahren Bürger, konnten weder Litauisch noch Lettisch sprechen, so verlief der Unterricht nur auf Deutsch: „Der Lehrer in Pillkopen versteht kein Wort lettisch oder littaunisch, und unterrichtet seine neun Schulkinder nur in deutscher Sprache. Ja das Deutsche beginnt sogar in den Familien den Vorrang vor dem mißachteten Lettisch zu behaupten“ (Passarge 1878: 255). Dadurch lernten die Schulkinder die fremde Sprache natürlich und unkompliziert. Sowohl Kinder als auch Erwachsene beherrschten das Deutsch insofern gut, als es gar nicht stressig war, wenn ein Vorbeisender oder Gast sie auf Deutsch befragte: „Wenn ich sie fragte, so antworteten sie ruhig und bescheiden und ohne jede Verlegenheit, obwohl ihnen die deutsche Sprache nicht leicht wurde“ (Passarge 1878: 253).

Selbst in der Kirche wurde Deutsch zur gewöhnlichen Sprache des Gottesdienstes: „Jetzt beginnt schon Pillkopen, das noch vor wenigen Jahren ausschließlich lettisch redete, sich in dem Grade zu verdeutschen, daß der Gottesdienst in Rossitten, wohin das Dorf zur Kirche gehört, nur noch in deutscher Sprache gehalten wird“ (Passarge 1878: 255). Wenn der Angehörige einer litauischen Familie starb, wurde auf seinem Denkmal nicht litauisch, sondern deutsch geschrieben: „so bedienen sie sich auf den Denkmälern doch immer der deutschen als der vornehmeren Sprache, geben ihre Nationalität freudig auf“ (Passarge 1878: 229).

Hier kommt die deutsche Sprache als ein Zeichen der Identität vor; wenn man Deutsch spricht, kann man auf eine bessere Zukunft hoffen; es entsteht die Erwartung, in die höhere Gesellschaftsschicht aufgenommen zu werden, d. h. eine neue soziale Identität zu gewinnen.

Die reisenden Autoren verstanden, dass die Kurische Nehrung zum Deutschen Reich gehörte, betrachteten sie dieselbe aber nicht als Teil ihrer Heimat. Es wurde ständig hervorgehoben, dass diese Region ein *nicht Kulturland* sei, und die Einheimischen mit den Bewohnern des Reiches gar nicht verglichen werden könnten. Der Ausdruck „nicht Kulturland“ ist ein Beweis, dass sogar das Erlernen der deutschen Sprache die soziale Hierarchie nicht ändert:

Es ist auf der Kurischen Nehrung, wie in allen von der Kultur seitabwärts liegenden Regionen Sitte, in das Haus irgendeines Bewohners zu treten und zu erbitten, was man in Gasthäusern zu fordern pflegt (Passarge 1878: 169).

Ein Ritt am frühen Morgen, wenn der Wind frisch über die Fluthen des Haffs weht und die Sonne noch hinter dem Dunstmeer des Horizontes verborgen, ist dem Kulturmenschen wiederum etwas ganz Neues (Passarge 1878: 178).

Wiederum wird die Sprache sowohl als Zeichen der nationalen als auch der sozialen Identität interpretiert. Demnach gehörte man zu einer höheren Gesellschaftsschicht, wenn man sich der deutschen Sprache bediente.

Abschließende Bemerkungen

Ein Mensch ist ein soziales, einer Kulturgruppe zugehöriges Individuum, das per Sprache nicht nur seine Emotionen, Kenntnisse, Gedanken und

Erfahrungen ausdrückt, sondern sich gleichzeitig mit einer größeren Menschenmasse in Form eines Volkes oder einer kleineren, ethnischen Gruppierung identifiziert. Die Gesellschaft, die dieselbe Sprache gebraucht und pflegt, gibt sie an die nächsten Generationen sowohl in ihrer gesprochenen als auch ihrer schriftlichen Form weiter. Auf diese Weise bewahrt sie ihre kulturelle wie ethnische Identität. Der Kontakt mit der Sprache des Anderen/Fremden beeinflusst das Bedürfnis, die eigene Sprache noch stärker zu pflegen und zu bewahren, denn die Sprache dient als ein Zeichen seiner eigenen Besonderheit und der Identität mit den anderen, die ähnlich sind. Die Räume der Kurischen Nehrung, die historisch immer mehrsprachig gewesen sind, wurden im 19. Jahrhundert mit noch einer Sprache, der deutschen Sprache, befüllt. Die Einheimischen haben die völlig grammatikalisch und lexikalisch fremde Sprache angenommen, unter Aufforderung gelernt, aber trotzdem gern gebraucht. Ihre Muttersprachen Litauisch, Lettisch und Kurisch haben sie nie wie ein Schutzschild zwischen ihnen und Fremden genutzt, aber die deutschen Reisenden haben die Einheimischen trotzdem als Fremde betrachtet, ungeachtet ihrer Kommunikationsfähigkeit. Die Frage der sozialen Hierarchie kommt deutlich zum Vorschein – die Einheimischen gehörten zu der niedrigeren Stufe der sozialen Schicht.

Diese Arbeit hat gezeigt, dass die deutsche Sprache für die damaligen Bewohner nicht ein Teil der ethnischen (nationalen), sondern der sozialen Identität war. Ohne Deutsch konnte man nicht mit den Beamten kommunizieren, den Kindern wurde nur Deutsch gelehrt, auch die weitere Ausbildung war ohne die deutsche Sprache nicht vorstellbar. Außerdem wurde die Kurische Nehrung zum Ende des 19. Jahrhunderts von vielen deutschsprechenden schaulustigen Reisenden und erholungssuchenden Touristen entdeckt.

Abschließend lässt sich bemerken, dass die deutsche Sprache, die nicht nur theoretisch, sondern auch praktisch das Zeichen der ethnischen Identität sein sollte, nur ein Zeichen der sozialen Identität ist. Ein perfekt gesprochenes Deutsch führte nicht zur Bildung einer neuen sozialen Identität der Einheimischen, im Gegenteil blieben sie auf demselben niedrigen sozialen Niveau. Somit ist die Kurische Nehrung mitsamt ihren Bewohnern ein „nicht Kulturland“ geblieben.

Quellenverzeichnis

- Bezenberger, Adalbert (1889). *Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner*. Stuttgart: Engelhorn, 1889.
- Passarge, Ludwig (1878). *Aus baltischen Landen: Studien und Bilder*. Glogau: Flemming, 1878.
- Passarge, Ludwig (2002). *Die Kurische Nehrung*. Henning Sietz, Hrsg. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002.
- Zweck, Albert (1898). *Litauen. Eine Landes – und Volkskunde*. Stuttgart: Hobbing und Bückle, 1898.

Literaturverzeichnis

- Alexander, Jeffrey C. (2010). Faktai-ženklai ir kultūros sociologija, arba kaip prasmės kūrimas išlaisvina socialinę vaizduotę. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. Verfügbar unter:

- <https://www.zurnalai.vu.lt/sociologija-mintis-ir-veiksmas/article/view/6104/5012>
[Zugriff am 25. November, 2021]
- Brenner, Peter J. (1990). *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen: Niemeyer, 1990.
- Cronin, Michael (1995). *Andere Stimmen: Reiseliteratur und das Problem der Sprachbarrieren*. Anne Fuchs und Theo Harden, Hrsg. *Reisen im Diskurs. Modelle der literarischen Fremderfahrung bis zur Postmoderne*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 19–34.
- Čiubrinskas, Vytis (2007). *Socialinės ir kultūrinės antropologijos teorijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Günthner, Susanne (2013). *Sprache und Kultur*. Peter Auer, Hrsg. *Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Springer Verlag, 347–376.
- Herder, Johann Gottfried (2013). *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Verfügbar unter <http://www.zeno.org/Lesesaal/N/9781482559637?page=16&ps=%21> [Zugriff am 25. April, 2023]
- Morkūnienė, Jūratė (2012). *Tautinio tapatumo požymiai. Kalba kaip tapatybės ženklas. Individo tapatumas: tarp tradicijų ir inovacijų*. Verfügbar unter: <https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/16858/9789955194538.pdf?sequence=1&iAllowed=y> [Zugriff am 26. November, 2021]
- Rubavičius, Vytautas (2015). *Lietuviybė ir Kitas kultūroje ir kultūrinėje atmintyje*. Verfügbar unter <https://www.ateitis.net/lt/temos/127/> [Zugriff am 25. April, 2023]
- Schulte, Susanne, Hrsg (2011). *Ohne Worte keine Vernunft – keine Welt. Bestimmt Sprache Denken? Schriftsteller und Wissenschaftler im Wortwechsel mit Johann Georg Hamann*. Verfügbar unter <https://play.google.com/books/reader?id=vhUatT-7tuwC&pg=GBS.PA13&hl=de> [Zugriff am 25. April, 2023]
- Teschke, Verena (2012). *Sprache*. Stephan Günzel, Hg. *Lexikon der Raumphilosophie*. Unter Mitarbeit von Franziska Kümmerling. Darmstadt: WBG, 383–384.
- Wagner, Veruschka (2016). *Imagologie der Fremde*. Bonn: V&R unipress.

KURŠU KĀPAS IEDZĪVOTĀJU APRAKSTS CEĻOJUMU LITERATŪRĀ: VALODA KĀ ETNISKĀS UN SOCIĀLĀS IDENTITĀTES PAZĪME

Kopsavilkums

Nelielajā Kuršu kāpā ilgu laiku dzīvoja vairākas tautas, bet vispirms tā bija mājvieta latviešiem, kuršiem un lietuviešiem. Kad šī teritorija kļuva par Vācijas impērijas sastāvdaļu, pieauga arī vāciešu interese par ģeogrāfiski tuvu, bet kulturāli tālo provinci. 19. gadsimtā kļuva populārāki gan zinātnieku, gan vienkārši zinātkāru cilvēku ceļojumi uz šo zemi, un viņu ceļojumu apraksti līdz mūsdienām nav pilnībā izpētīti. Raksta mērķis ir izpētīt tā laika vācu ceļotāju komunikāciju ar vietējiem iedzīvotājiem un noteikt, kā vācu valoda ietekmēja vietējo iedzīvotāju etnisko identitāti. Galvenie secinājumi: Lietuvieši, latvieši un kurši neizmantoja savu dzimto valodu kā atšķirību starp sevi un cittautiešiem. Vācu valoda tā laika Kuršu kāpas iedzīvotājiem primāri bija nevis etniskās (nacionālās), bet gan sociālās identitātes sastāvdaļa. Spēja runāt jaunā svešvalodā nemainīja cilvēku sociālo vērtību, viņi palika tajā pašā sociālajā slānī.

Atslēgvārdi: valodu kontakti, komunikācija, telpa, “es / cits”, identitāte, literārā topogrāfija.

**DESCRIPTION OF THE INHABITANTS
OF THE CURONIAN SPIT IN TRAVEL LITERATURE:
LANGUAGE AS A SIGN OF ETHNIC AND SOCIAL IDENTITY**

Summary

The small Curonian Spit was home to several nations for a long time – but first of all, it was home to Latvians, Curonians and Lithuanians. As this territory became part of the German Empire, Germans' interest in its geographically close but culturally distant province also grew. In the 19th century, the journeys of scientists and just curious people to this land intensified, and the descriptions of their journeys have not been fully explored till today. The aim of the article would be to research the communication of German travellers with the locals at that time and to determine the impact of how the German language had influenced the ethnic identity of the locals. Main conclusions: Lithuanians, Latvians and Curonians did not use their mother tongues as a distinction between themselves and foreigners. The German language for the inhabitants of the Curonian spit of that time was not primarily a part of ethnic (national) but part of social identity. Being able to speak a new foreign language does not change the social value of the people, they remain in the same social stratum.

Keywords: language contact, communication, space, self / other, identity, literary topography.

Evelīna Ķiršakmene (Latvijas Universitāte)

VILTUSDRAUGI LATVIEŠU VALODAS TULKOJOŠAJĀS VĀRDNĪCĀS

Kopsavilkums

Aizguvumi rodas valodu interferences rezultātā un parasti gan avotvalodā, gan mērķvalodā to nozīme ir identiska vai līdzīga. Tomēr pastāv izņēmumi – viltusdraugi – vārdu pāri, kuri fonētiski un/vai grafiski ir līdzīgi, bet semantiski atšķirīgi. Pētījumi liecina, ka tie rada daudz pārpratumu saziņā, valodas apguves procesa laikā, kā arī tulkošanā. Viltusdraugu definīcijas un termini atšķiras – viltusdraugi, viltus kognāti u. c. Latviešu valodā viltusdraugi lielākoties ir citvalodu aizguvumi. Mūsdienās novērojama liela angļu valodas ietekme uz latviešu valodu, kas palielina viltusdraugu iespējamību. Franču valoda ietekmējusi latviešu valodu netieši, ar krievu vai vācu valodu kā starpniekvalodu palīdzību. Šo valodu kombinācijā veikto pētījumu ir maz, un tas nosaka pētījuma aktualitāti.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, vai viltusdraugu tulkojums latviešu valodas tulkojošajās vārdnīcās ir pareizs un vai tie tiek īpaši marķēti, lai valodas lietotājam norādītu uz semantiskām atšķirībām. Empīriskajā daļā veikta jaunāko angļu-latviešu un franču-latviešu drukāto un elektronisko vārdnīcu analīze, apskatot vairākus viltusdraugu gadījumus. No pētījumā minētajām vārdnīcām ekscerpēti šķirkļi un veikta sastatāmā analīze. Vārdnīcu izpētes rezultāti liecina, ka viltusdraugi netiek īpaši marķēti un to tulkojums atšķiras; nereti kā tulkojums tiek piedāvāts viltusdraugs. Informācija elektroniskajās vārdnīcās sakrīt ar drukātajās vārdnīcās pieejamo. Rezultāti norāda uz nepieciešamību sastādīt viltusdraugu korpusu, kas sniegtu lielāku skaidrību un lieti noderētu valodniekiem un leksikogrāfiem, kā arī valodu apguvējiem, pasniedzējiem un jebkuram interesantam.

Atslēgvārdi: viltusdraugi, aizguvumi, interference, tulkošana, leksikogrāfiski materiāli.

Ievads

Termins „viltusdraugi” radies vien pagājušajā gadsimtā, tomēr jēdziens valodniecībā bijis zināms jau iepriekš. Tie ir vārdi, kuru nozīme ir šķietami līdzīga, un tā arī izskaidrots Maksima Keslera (*Maxim Koessler*) un Žila Derokiņī (*Jules Derocquigny*) 1928. gadā piedāvātais termins. Viņu darbā „Viltusdraugi jeb angļu valodas vārdu krājuma māņi (padomi tulkotājiem)” (*Les faux amis: ou, Les trahisons du vocabulaire anglais (conseils aux traducteurs)*)¹ (Koessler, Derocquigny 1928), kura mērķauditorija ir franču tulkotāji, skaidrots, ka viltusdraugi ir labi zināmi franču un latīņu valodu pāri, tomēr nepieciešams vērst uzmanību uz padziļinātu analīzi starp atšķirībām franču un angļu valodas vārdu krājumā. Tātad jau tolaik tika novērota angļu valodas ietekme, kas var radīt potenciālu apjukumu saziņā un kļūdas tulkojumos.

Vairāki teorētiķi uzstāj uz citu terminu lietošanu, kā, piemēram, „viltus kognāti” (*false cognates*), norādot, ka šādi būtu precīzāk apzīmējami vārdi divās vai vairākās valodās, „kuru rakstība vai izruna ir identiska (vai gandrīz identiska),

¹ Te un turpmāk tulkojums mans – E. Ķ.

kaut arī vārdu etimoloģija un to nozīme ir pavisam citādāka” (Sabino u. c. 2016: 747). Viņu pieejā viltus kognāti tiek nodalīti no maldinošajiem kognātiem (*deceptive cognates*), kam, savukārt, izcelsme ir kopīga. Tomēr pats termins „kognāts” jau liecina, ka starp konkrētajiem vārdiem ir „intralingvālas vai interlingvālas ģenētiskas attiecības” (Hartmann, James 1998: 22). Tātad ne visi viltusdraugi ir viltus kognāti – to etimoloģija var būt kopīga vai arī ne. Skaidrības un nepārprotamības labad šajā rakstā tiks lietots termins „viltusdraugi”, kas šajā gadījumā ir virstermins iepriekš minētajiem terminiem.

Latviešu valodā šis termins ieviests 20. gadsimta nogalē. Ir veikti vairāki pētījumi par viltusdraugiem kombinācijā ar latviešu valodu, visbiežāk sastatījumā ar angļu valodu (Veisbergs 1998; Žīgure 2004; Baldunčiks 2006), kā arī franču valodu (Bankavs 1989). Vēlāk termins minēts arī Valodas pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā: „Tulkojuma saskarvalodās, resp. avotvalodā un mērķvalodā, lietots ārēji, formas ziņā līdzīgs kopīgas cilmes vārds ar līdzīgu izrunu un rakstību, bet ar atšķirīgu nozīmi. [...] Tulkotāja darbā viltusdrauga atpazīšanai ir būtiska nozīme tulkojuma satura nepārprotamā izteikšanā.” (VPSV 2007: 452–452)

Viltusdraugu definīcija un iedalījums

Viltusdraugi lielākoties ir citvalodu aizguvumi, kas laika gaitā mainījuši nozīmi. Iemesli diahroniski semantiskām izmaiņām ne vienmēr ir skaidri zināmi. To, iespējams, ietekmējušas mērķkultūras atšķirīgas asociācijas ar konkrēto vārdu, vārda lietojums atšķirīgā kontekstā vai viltusdraugi par tādiem kļuvuši kļūdaina tulkojuma dēļ. Lai nonāktu pie precīzākiem visaptverošiem slēdzieniem, būtu nepieciešams veikt padziļinātus etimoloģiskus pētījumus konkrētu viltusdraugu gadījumos.

Latviešu valodā viltusdraugi ir interferences rezultāts. Interferencei ir liela loma kultūru un valodu bagātināšanā, valodas materiāla apmaiņā. Tulkošanu uzskata par savstarpējas kultūru saziņas un ideju apmaiņas veidu, kas var novest pie aizgūšanas. Latviešu valodu vēsturiski ietekmējušas daudzas valodas – vācu, krievu, poļu, zviedru u. c. Ar starpniekvalodu palīdzību (galvenokārt krievu un vācu) novērojama arī franču valodas ietekme. Ņemot vērā plašo angļu valodas lietojumu mūsdienās, tā visaptveroši ietekmē latviešu valodu aizguvumu jomā.

Apkopojot viltusdraugus, parādās to dažādās iezīmes. Andrejs Bankavs tos nodala atkarībā no semantikas, stilistikas, konteksta un morfoloģijas (Bankavs 1989: 8). Tos var iedalīt arī absolūtos (kam ir viena noteikta, atšķirīga nozīme abās valodās) un daļējos viltusdraugos (ar vairākām nozīmēm vienā vai abās valodās) (Gouws et al. 2004). Līdzīgi tos kategorizē Pedro H. Čamiso-Domingess (*Pedro J. Chamizo-Dominguez*), tos iedalot gadījuma viltusdraugos (*chance false friends*), kas ir vārdi bez kopīgas izcelsmes, un semantiskos viltusdraugos, kas, savukārt, tiek iedalīti pilnīgi semantiskos (*fully semantic false friends*) un daļēji semantiskos viltusdraugos (*partial semantic false friends*).

Pastāv arī pseidoviltusdraugi, kas pētījumos tiek minēti reti. Tos valodas lietotājs rada, kļūdaini ietekmējoties no savas dzimtās valodas un veidojot

neeksistējošus vārdus svešvalodā (Veisbergs 1998: 15–16). Šajā rakstā šī viltusdraugu kategorija netiks aplūkota.

Vārdnīcas un viltusdraugi

Viltusdraugu vārdnīcas ir īpašs leksikogrāfisko materiālu veids, kas paredzēts noteiktai publikai: to mērķis ir palīdzēt valodu apguvējiem valodas mācīšanās procesā (kaut arī nav skaidrs, kādām pedagoģiskām funkcijām tie paredzēti empīrisku datu trūkuma dēļ), kā arī tulkiem un tulkotājiem (Szpila 2006: 75). Latviešu valodā ir neliela angļu-latviešu, latviešu-angļu viltusdraugu vārdnīca ar aptuveni 800 šķirkļiem (Veisbergs 1994), kā arī viltusdraugu apkopojums un analīze franču-latviešu valodu kombinācijā (Bankavs 1989). Viltusdraugu vārdnīcas netiek bieži sastādītas. Iemesli tam ir dažādi: mazs pieprasījums pēc tik specifiskām vārdnīcām, grūtības apkopot visus viltusdraugus, grūti nosakāma mērķauditorija un aktuālākā joma, kurā šādi materiāli vajadzīgi, kā arī nepietiekama viltusdraugu radīto problēmu apzināšana. Visbiežāk par tiem nākas meklēt informāciju bilingvālās jeb divvalodu (tulkojošajās) vārdnīcās.

Enš Veldi (*Enn Veldi*) atzīst, ka pētījumi par viltusdraugiem parādījušies salīdzinoši nesen, tāpēc „nav nekāds pārsteigums, ka esošajās bilingvālajās vārdnīcās ir nepareiza un mulsinoša informācija” (Veldi 2006: 171). Bilingvālās vārdnīcās viltusdraugi pārsvarā netiek īpaši atzīmēti, tomēr leksikogrāfi uzskata, ka būtu jāmarķē tieši daļējie viltusdraugi, kuru semantiskās nianšes ne vienmēr skaidri pamanāmas (Gouws u. c. 2004). Tulkojošās vārdnīcas ir ļoti blīvas un kompaktas informācijas apjoma ziņā. Nav zināms, vai drukātās vārdnīcās šādus atjauninājumus būtu iespējams ieviest, vai leksikogrāfi tiem piekristu un vai tas lieki nemulsinātu valodas lietotājus. Jāņem vērā arī nepieciešamība drukātajās vārdnīcās taupīt vietu – pat viena simbola ieviešana var padarīt vārdnīcu ievērojami garāku (Corréard 2002: 463).

Šķietami labākais risinājums būtu norādīt piemērus, kas palīdzētu saprast konkrētā viltusdrauga atšķirību avotvalodā un mērķvalodā, tomēr jāņem vērā, ka liekas vietas piemēriem varētu nebūt. Bilingvālās vārdnīcās vēlamākajā gadījumā varētu ieviest atsevišķu marķējumu, lai informētu par viltusdraugu, bet plašāks skaidrojums jāmeklē citviet. Ne marķējums, ne sniegtie piemēri nav pašmērķis – visupirms piedāvātajam viltusdrauga tulkojumam ir jābūt pareizam, proti, tas nedrīkst būt tulkots burtiski.

Elektroniskās vārdnīcas paver jaunas iespējas, jo tajās vietas ierobežojumu nav. Taču nedrīkst aizmirst par vārdnīcu veidošanas tradīcijām, skaidrību un precizitāti. Kā atzīst Marija-Helēna Korēara (*Marie-Hélène Corréard*), „tas sarežģītu pat vienkārša šķirkļa aplūkošanu lielā informācijas apjoma dēļ un iznīcinātu leksiskās kopas jēdzienu” (Corréard 2002: 466). A. Veisbergs norāda, ka ne visiem, it īpaši mutiskajiem tulkiem, aktīvā tulkošanas procesā ir laiks lasīt visas viena šķirkļa nozīmes un tulkojumus (Veisbergs 2006: 1222). Tātad piedāvātajam risinājumam ir jābūt viegli lietojamam un efektīvam un jāsniedz pietiekami daudz informācijas par viltusdraugu atšķirīgo nozīmi.

Viltusdraugu piemēri angļu un franču valodā

Turpinājumā tiks aplūkoti pieci viltusdraugu piemēri, kas ataino problēmas būtību, angļu, franču un latviešu valodu kombinācijā. Minētie piemēri ir izraudzīti no autores apkopotā viltusdraugu korpusa abās valodu kombinācijās. Korpus raksta tapšanas brīdī vēl tiek papildināts. Konkrētie piemēri izvēlēti, lai atspoguļotu dažāda veida problēmas viltusdraugu tulkojumos tulkojošajās vārdnīcās. Vārdu definīcijas latviešu valodā iegūtas no internetā pieejamās *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas* (MLVV). Lai noteiktu precīzas vārdu definīcijas un skaidrojumus angļu valodā, tika izmantota tiešsaistē pieejamā *Oxford Learner's Dictionaries* vārdnīca (OLD), bet franču valodā – *Larousse dictionnaire français en ligne*, kas arī pieejama elektroniski (Larousse).

1) Latviešu valodā vārds „anekdote” nozīmē „īss stāstījums par kādu komisku notikumu ar negaidītu un asprātīgu nobeigumu” (MLVV). Tas būtībā ir sinonīms vārdam „joks”. Angļu un franču valodā (*anecdote*) ar šo vārdu saprot īsu notikuma izklāstu par reālu personu vai notikumu vai īsu, reizēm uzjautriņošu atstāstu. Tātad angļu un franču valodā šis vārds var parādīties citā kontekstā nekā latviešu valodā. Kā piemēru var minēt vārdu salikumu „anecdotal evidence”, kas angļu valodā nozīmē ‘atsevišķi gadījumi, neoficiāli pierādījumi’, nevis, kā varētu šķist, – anekdotiski pierādījumi. Tas norāda uz būtisku semantisku atšķirību. Zemāk sniegts visu angļu-latviešu vārdnīcās atrasto šķirkļu salīdzinājums:

Avots 2002

anekdote

Avots 2007

1. anekdote; 2. īss stāsts, epizode, asprātīgs stāsts;

3. privātās dzīves sīkumi par slavenību (*parasti nepublicēti*)

Jāņa Sēta 2000

anekdote

Tilde

anekdote

letonika.lv

anekdote

Franču-latviešu vārdnīcās pieejamā informācija:

Avots 2005

anekdote

Zvaigzne ABC 2012

anekdote

Tilde

anekdote

Tikai viena vārdnīca – angļu-latviešu vārdnīca (Avots 2007) – sniedz paplašinātu vārda nozīmi angļu valodā, tajā pašā laikā kā pirmo nozīmi norādot viltusdraugu.

2) Latviski „ģimnāzija” apzīmē vidējās izglītības mācību iestādi, turpretī angļiski (*gymnasium*) un franciski (*gymnase*) ar to saprot galvenokārt sporta vai vingrošanas zāli. Minēts arī tas, ka atsevišķās valstīs šis vārds apzīmē vidējās izglītības iestādi (bet ne Lielbritānijā vai Francijā). Angļu-latviešu valodas vārdnīcas sniedz šādu informāciju konkrētajā šķirklī:

Avots 2002

1. ģimnāzija; 2. vingrošanas zāle

Avots 2007

1. vingrošanas zāle; **2. ģimnāzija**

Jāņa Sēta 2000

1. vingrošanas zāle; **2. ģimnāzija**

Tilde

1. vingrošanas zāle; **2. ģimnāzija**

letonika.lv

1. sporta zāle; **2. ģimnāzija**

Informācija no franču-latviešu valodas vārdnīcām:

<i>Avots 2005</i>	1. <i>vēst.</i> vingrošanas zāle; 2. ģimnāzija
<i>Zvaigzne ABC 2012</i>	1. <i>antiq.</i> ģimnasijs; 2. sporta skola, sporta zāle
<i>Tilde</i>	1. <i>vēst.</i> vingrošanas zāle; 2. ģimnāzija

Redzams, ka vairumā gadījumu „ģimnāzija” parādās kā otrā nozīme, izņemot angļu-latviešu vārdnīcu (Avots 2002), kur tā atzīmēta kā pirmā nozīme. Nav sniegts konteksts, kas skaidro angļu, franču un latviešu kultūrvīdēs pastāvošās atšķirības. Turpretī franču-latviešu vārdnīcā (Zvaigzne ABC 2012) parādās skaidrojums, ka arhaiskajā nozīmē „le gymnase” bija ekvivalents vārdam „ģimnasijs”, kā otro nozīmi norādot pareizo. Pārējās vārdnīcās kā otrā nozīme minēta „ģimnāzija” – tas var maldināt valodas lietotāju par identisku vārdu nozīmi.

3) Īpašības vārds „humanitārs” latviešu valodā apzīmē ko tādu, kas pēta kultūru, vēsturi, valodu, piemēram, vārdu savienojumā „humanitārās zinātnes”. Arī angļu (*humanitarian*) un franču valodā (*humanitaire*) pastāv identiski īpašības vārdi, tomēr tie saistīti ar cilvēci, humānismu, cilvēku dzīves apstākļu uzlabošanu. Aplūkojot šo skaidrojumu, saprotams, ka latviešu valodā to apzīmē ar citu īpašības vārdu „humāns”, ko MLVV skaidro kā „tādu, kura attieksmē pret citiem cilvēkiem izpaužas cieņa, atsaucība, iejūtība, sirsnība”. Tāds vārdu savienojums kā „humanitarian crisis” angļiski un „crise humanitaire” franciski latviski nav „humanitārā krīze”, bet gan „humānā krīze”. Tāpat ar iepriekš minētajām „humanitārajām zinātnēm” – franciski tās zināmas kā „sciences humaines”, nevis „humanitaires”. Aplūkosim angļu-latviešu vārdnīcu sniegto informāciju:

<i>Angļu-latv. val. vārdnīcās</i>	I n. 1. humānists; 2. filantrops;
	II a 1. humāns, cilvēciģis; 2. humanitārs

Franču-latviešu valodas vārdnīcās:

<i>Avots 2005</i>	zem šķirkļa <i>humanisation</i> humanizācija; I <i>vf</i> humanizēt; II s’-iser kļūt maigākam; -isme m humānisms; -iste m humānists; -itaire a humanitārs; -ité f 1. cilvēce; 2. <i>pl</i> humanitāras zinātnes
<i>Zvaigzne ABC 2012</i>	<i>adj</i> humāns.
<i>Tilde</i>	1. cilvēce; 2. humanitārās zinātnes

Visās angļu-latviešu vārdnīcās piedāvātie skaidrojumi ir vienādi, kā īpašības vārda otro nozīmi minot viltusdraugu. *Letonika.lv* vārdnīcā abonētājiem ir piekļuve vārda skaidrojumam angļu valodā, kas ir pareizs, bet nesakrīt ar latviešu valodā piedāvāto tulkojumu. Franču-latviešu valodas vārdnīcās skaidrojumi ir neviennozīmīgi; vienīgais pareizais tulkojums ir 2012. gadā publicētajā vārdnīcā.

4) MLVV vārds „partizāns” tiek skaidrots kā „bruņotas vienības dalībnieks, kas slepeni cīnās pret ienaidnieku tā okupētajā teritorijā”. Angļu un franču valodā

(*partisan*) izpratnes par to atšķiras. Angļu valodā tas ir atklāts, kaismīgs kādas personas, grupas vai idejas atbalstītājs. Arī franču valodā pastāv šāda nozīme, bet papildus tai – arī „kaujinieks, kas nepieder armijai un cīnās par kādu nacionālu, politisku vai reliģisku ideju” un „kaujinieks, kas iekļauts bruņoto spēku sastāvā” (Larousse). Pēdējās divas nozīmes atbilst definīcijām latviešu valodā, tāpēc šo piemēru var uzskatīt par daļēju viltusdraugu latviešu un franču valodu kombinācijā. Zemāk redzami piedāvātie tulkojumi angļu-latviešu vārdnīcās:

<i>Avots 2002</i>	1. piekritējs; 2. partizāns ; 3. <i>vēst.</i> āva
<i>Avot, 2007</i>	1. <i>vēst.</i> āva, helebarde; 2. sargs, kas apbruņots ar āvu vai helebardī
<i>Jāņa Sēta 2000</i>	1. piekritējs; 2. partizāns ; 3. <i>vēst.</i> āva, helebarde
<i>Tilde</i>	1. piekritējs; 2. partizāns ; 3. <i>vēst.</i> āva, helebarde
<i>letonika.lv</i>	1. piekritējs; 2. partizāns ; 3. <i>vēst.</i> āva, helebarde

Franču-latviešu vārdnīcās:

<i>Avots 2005</i>	1. piekritējs; 2. partizāns
<i>Zvaigzne ABC 2012</i>	I <i>adj</i> 1. aizspriedumains; 2. noskaņots par labu kaut kam/darīt. II <i>nm</i> 1. piekritējs; 2. mil. partizāns.
<i>Tilde</i>	1. piekritējs; 2. partizāns

Redzams, ka lielākajā daļā angļu-latviešu vārdnīcu kā otrā nozīme minēta „partizāns”, kaut arī angļu valodā tas ar šādu nozīmi tiek minēts reti. Arī šoreiz *letonika.lv* abonētājiem sniedz skaidrojumu, bet tas nesakrīt ar piedāvāto tulkojumu.

5) Kā pēdējo viltusdraugu piemēru var minēt vārdu „atlass”: „blīvs audums ar gludu, spīdīgu labo pusi” (MLVV). Angliski un franciski (*atlas*) nozīmē atlantu – karšu kopu. Informācija no angļu-latviešu vārdnīcu šķirkļiem:

<i>Avots 2002</i>	atlass
<i>Avots 2007</i>	1. atlants; 2. atlants – pirmais kakla skriemelis; 3. liela formāta rakstāmpapīrs vai rasēšanas papīrs
<i>Jāņa Sēta 2000</i>	1. atlants; 2. atlants, pirmais kakla skriemelis
<i>Tilde</i>	1. atlants; 2. atlants, pirmais kakla skriemelis
<i>letonika.lv</i>	1. atlants; 2. atlants, pirmais kakla skriemelis/ atlass

Šķirkļi, kas atrodami izvēlētajās franču-latviešu vārdnīcās:

<i>Avots 2005</i>	<i>géogr.</i> atlants
<i>Zvaigzne ABC 2012</i>	1. atlants; 2. atlants, pirmais kakla skriemelis; <u>Atsevišķi: Atlas – geog. Atlas; mythol. Atlants</u>
<i>Tilde</i>	<i>géogr.</i> atlants

Novērojama interesanta pieeja – dažās vārdnīcās pieminēts arī medicīnas termins, tomēr no astoņām apskatītajām vārdnīcām septiņās ir sniegts pareizais tulkojums. Angļu-latviešu vārdnīcā (Avots 2002) norādīts viltusdraugs, nesniedzot citas nozīmes vai skaidrojumus. Franču-latviešu vārdnīcā (Zvaigzne ABC 2012) atsevišķi nodalīts šķirklis īpašvārdam – grieķu mitoloģijas tēla vārdam Atlas, no kā cēlies mūsdienu apzīmējums angļu un franču vārdam.

Secinājumi

Var secināt, ka viltusdraugi tulkojošajās vārdnīcās netiek īpaši marķēti. Tulkojumos nereti tiek piedāvāti latviešu valodas viltusdraugi, turklāt tie nav apskatāmi kontekstā vai paskaidroti, lai izprastu, kādās situācijās vārdu nozīme atšķiras. Drukātajās un elektroniskajās vārdnīcās pieejamā informācija lielākoties sakrīt. Tas liecina, ka rakstā aplūkotās angļu-latviešu un franču-latviešu elektroniskās vārdnīcas netiek regulāri atjauninātas un papildinātas – tās ir veidotas uz pieejamo, drukāto vārdnīcu bāzes. *Letonika.lv* abonētājiem ir iespēja aplūkot vārda skaidrojumu, bet, tā kā tas neatbilst piedāvātajam tulkojumam, šī informācija var mulsināt.

Tulkojošajās vārdnīcās netiek sniegts pietiekami daudz informācijas par atšķirīgām vārdu nozīmēm, niansēm un vispār netiek minēts viltusdraugu fenomens. Saprotams, ka drukātas vārdnīcas lielā mērā ietekmē fiziskās vietas ierobežojumi, tomēr elektroniskajās vārdnīcās tādu nav. Pētījums liecina, ka tulkojošās vārdnīcas minētajās valodu kombinācijās derētu atjaunot un papildināt ar informāciju par viltusdraugiem. Iespējams, mūsdienu latviešu valodas viltusdraugu vārdnīca vai korpusu būtu atbilstošs risinājums, ko varētu iekļaut kādās elektroniskās vārdnīcas sastāvā.

Avoti

- Avots 2002 – *Angļu-latviešu vārdnīca* (2002). Sast. Ārija Grabe, Dzintra Kalniņa, Arvīds Purviņš. Rīga: Avots.
- Avots 2005 – *Franču-latviešu vārdnīca* (2005). Sast. Luīze Šteinberga. Otrais izd. Rīga: Avots.
- Avots 2007 – *Angļu-latviešu vārdnīca* (2007). Sast. Dzintra Kalniņa, Edgars Kīčigins, Kristīne Kvēle-Kvēle, Arvīds Linde, Daiga Miežīte, Rita Pavlova, Dina Štāle, Aija Strazdiņa, Irēna Strazdiņa. Rīga: Avots.
- Jāņa Sēta 2000 – *Angļu-latviešu vārdnīca* (2000). Sast. Zigrīda Belzēja, Irēna Birzvalka, Lūcija Jurka, Rasma Mozere, Jānis Raškevičs, Agris Treilons. Rīga: Jāņa Sēta.
- Zvaigzne ABC 2012 – *Franču-latviešu vārdnīca* (2012). Otrais, papild. izd. Atb. red. Irēna Auziņa. Rīga: Zvaigzne.

Literatūra

- Bankavs, Andrejs (1989). *Les faux amis du traducteur franco-lettons*. Rīga: P. Stučkas LVU.
- Baldunčiks, Juris (2006). Angļu-latviešu tulkotāja viltusdraugi: teorija un prakse. *Latvijas Universitātes raksti, 700. Pedagoģija un skolotāju izglītība*. Rīga: Latvijas Universitāte, 260–269.
- Corréard, Marie-Hélène (2002). Are Space-Saving Strategies Relevant in Electronic Dictionaries? *Proceedings of the 10th EURALEX International Congress*. EURALEX, 463–470.
- Gouws, Rufus H.; Prinsloo, D. J.; de Schryver, Gilles-Maurice (2004). Friends Will be Friends: True or False: lexicographic approaches to the treatment of false friends. *Proceedings of the 11th EURALEX International Congress*. Eds. G. Williams and S. Vessier. Bretagne: Faculté des Lettres et de Sciences Humaines, 797–806.
- Hartmann, R. R. K.; James, Gregory (1998). *Dictionary of Lexicography*. London, New York: Routledge.
- Koessler, M.; Derocquigny, J. (1928). *Les faux amis ou les trahisons du vocabulaire anglais (conseils aux traducteurs)*. Paris: Librairie Vuibert.

- Larousse – Larousse Dictionnaire Français en ligne [tiešsaiste]. Pieejams: <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais-monolingue> [sk. 16.11.2023.]
- letonika.lv – Angļu-latviešu vārdnīca [tiešsaiste]. Pieejams: <https://www.letonika.lv/> [sk. 16.11.2023.]
- MLVV – Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca [tiešsaiste]. Pieejams: <https://mlvv.tezaurs.lv/> [sk. 16.11.2023.]
- OLD – Oxford Learner’s Dictionaries [tiešsaiste]. Pieejams: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/> [sk. 16.11.2023.]
- Sabino, Marilei Amadeu (2016). False Cognates and Deceptive Cognates: issues to build special dictionaries. *Proceedings of the XVII Euralex International Congress: Lexicography and Linguistic Diversity*, 746–755.
- Szpila, Grzegorz (2006). False Friends in Dictionaries. Bilingual false cognates lexicography in Poland. *International Journal of Lexicography*, 19 (1), 73–97.
- Veisbergs 1994 – Veisbergs, Andrejs (1994). *Latviešu-angļu, angļu latviešu viltus draugu vārdnīca*. Otrais, papild. izd. Rīga: SI.
- Veisbergs, Andrejs (1998). False Friends in Latvian, Dictionaries, Current Problems. *Linguistica Lettica*, Nr. 3. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 12–26.
- Veisbergs, Andrejs (2006). Dictionaries and Interpreters. *Proceedings of the 12th EURALEX International Congress*, 1219–1224.
- Veldi, Enn (2006). English-Estonian Dictionary of False Friends: Why was this Dictionary Needed? Pragmatic Aspects of Translation. *Proceedings of the Fourth Riga International Symposium*. Latvijas Universitāte, Valsts valodas komisija: krājuma redaktors Andrejs Veisbergs. Rīga: SIA JUMI, 169–181.
- VPSV 2007 – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca* (2007). Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Žģure, Veneta (2004). Dažas viltus draugu radītās problēmas praktisko iemaņu apguves procesā tulkošanā. *Sastatāmā un lietišķā valodniecība. Zinātniskie raksti, XII*. Red. Andrejs Veisbergs. Rīga: SIA JUMI, 191–198.

FALSE FRIENDS IN LATVIAN BILINGUAL DICTIONARIES

Summary

Borrowings arise from language interference, often exhibiting similar or identical meanings in the target and source language. However, there are exceptions: false friends – word pairs that are phonetically and/or graphically similar but differ in semantic meanings. Research indicates that they can lead to misunderstandings in communication, complicate the language-learning process, and pose challenges in translation. The terminology of false friends varies, with terms such as “false friends” and “false cognates” commonly used. In the context of Latvian, many false friends are mostly borrowings from other languages. Currently, the influence of English on the Latvian language is significant, thereby increasing the likelihood of false friends emerging. The French language has indirectly impacted Latvian through Russian and German as intermediate languages. The limited number of studies underscores the topicality of this paper.

This study aims to assess the accuracy of the translation of false friends in Latvian bilingual dictionaries and to determine whether these terms are explicitly marked to inform users of their semantic differences. The empirical part involves an analysis of both printed and electronic English-Latvian and French-Latvian dictionaries, focusing on several cases of false friends. Specific lemmas from these dictionaries were examined and compared. The findings reveal that false friends are not explicitly marked, and the translations provided are inconsistent, often presenting the false friend itself as the correct translation. The information in electronic

dictionaries aligns with that found in printed versions. These results highlight the necessity of compiling a corpus of false friends, which would be beneficial for linguists, lexicographers, language learners, educators, and anyone interested in this topic.

Keywords: false friends, borrowings, interference, translation, lexicographical material.

Dace MARKUS (RTU Liepājas akadēmija)

NO IZLOKSNES LĪDZ DIALEKTU ATLANTAM. VAI ARĪ OTRĀDI?

Kopsavilkums

Raksta mērķis ir parādīt un ilustrēt atsevišķu izlokšņu aprakstu nozīmīgumu *vs.* faktu vispārinājumam dialektu atlantos. Kā metode izmantots atsevišķu faktu salīdzinājums dažādās dialektu atlanta daļās ar konkrētas izlokšnes materiāliem, izmantojot publikācijas, runas ierakstus un sarunas ar izlokšnes runātājiem vairāku gadu garumā. Salīdzinājumā izmantota augšzemnieku dialekta dziļā latgaliskā Ziemera izlokšne, kur runā malēniešu variantu.

Rezultāti pārliecina, ka dialektu atlantu materiāli nerāda pilnīgu kādas konkrētas izlokšnes stāvokli mūsdienās. Par konkrētām izlokšnēm un to lietojumu sociolingvistiskā skatījumā, par dažādu izlokšņu vai dažādu dialektu savstarpējo ietekmi un par radnieciskām parādībām atšķirīgu valodu dialektos varam konkrēti uzzināt tikai atsevišķu izlokšņu pētījumos un to rezultātu aprakstos, tādēļ ir nepieciešama valstiski finansēta apjomīga pētījumu programma, kas varētu būt arī daļa no kopīgas kaimiņvalstu dialektu pētījumu programmas, iekļaujot tajā ekspedīcijas, dialektologu diskusijas un kopīgas publikācijas.

Mākslīgais intelekts ir rīks, kas jau šobrīd var palīdzēt dažādos strukturēšanas un klasificēšanas procesos arī dialektoloģijā. Tas attīstās un kļūst arvien lietderīgāks, tomēr, kā rāda tā pašreizējie resursi, šis rīks jālieto atbildīgi un akadēmiski godīgi, pārliecinoties par datu uzticamību. Mākslīgā intelekta attīstība ir un būs stipri atkarīga no mūsu iepriekš veikto pētījumu rezultātu pieejamības.

Atslēgvārdi: latviešu valoda, dialektu atlants, izlokšnes apraksts, mākslīgais intelekts, Malēnija.

Ievads

Šis raksts nav radies uz kāda projekta materiālu pamata, bet gan kā atbilde uz Latvijas Universitātes 1. kursa studentes jautājumu, kādus materiālus izmantot, ja par aprakstāmo izlokšni neizdodas atrast atsevišķu rakstu vai grāmatu. Automātiski atbildēju, ka mums ir latviešu valodas dialektu atlanti, pēc tam arī pati iedziļinājos uzdotajā jautājumā. Raksta mērķis ir pierādīt un ilustrēt izlokšņu konkrētu aprakstu nozīmību *vs.* vispārinājumam dialektu atlantos. Kā metode izmantots konkrētu piemēru salīdzinājums katrā no dialektu atlanta daļām un atsevišķajos izlokšnes materiālos, izmantojot publikācijas, pierakstus un sarunas ar izlokšnes runātājiem vairāku gadu garumā.

Parasti nerodas šaubas par to, ka dialektu atlanti tiek veidoti uz izlokšņu vākumu pamata, tātad tajos ievietotajos aprakstos un kartēs var gūt priekšstatu gan par atsevišķām izlokšnēm, gan izlokšņu grupām, kā arī salīdzināt dažādos dialektus. Tomēr konkrētu izlokšņu vākumu mērķis nav tikai materiālu sagādāšana dialektu atlantu veidošanai. Valodniece Anna Stafecka raksta: „Dialektu dotumi – ģeolingvistiskajās kartēs attēlotā latviešu novadu valodu jeb dialektu bagātīgā daudzveidība, tāpat kā autentiskie izlokšņu runātāju stāstījumi

un vietvārdu materiāls – atspoguļo dažāda vecuma un cilmes leksiku, kurā ietvertas arī etnogrāfiskas un vēsturiskas ziņas.” (Stafecka 2011: 288) Viņa norādījusi uz diviem būtiskiem avotiem dialektoloģijā, t. i., ģeolingvistiskajām kartēm jeb dialektu atlantiem un autentiskiem konkrētu izlokšņu materiāliem.

Ieskatoties „Latviešu valodas dialektu atlanta” leksikas daļā (LVDAI 1999), uzzinām, ka atlanta ideju izvirzījis Jānis Endzelīns 1933. gadā, tā īstenošanu uzsākusi Velta Rūķe-Draviņa 40. gadu sākumā, bet sistemātiski materiāli vākti galvenokārt kopš 1953. gada vairāk nekā 500 izloksnēs (LVDAI 1999: 5). Tātad 2023. gadā idejai par „Latviešu valodas dialektu atlantu” apritēja 90 gadi.

Jāņem vērā, ka aptaujā, uz kuras pamata veidoti latviešu valodas atlanti, iekļauti 670 jautājumi, kas, protams, neaptver visas izlokšņu parādības. Jau pirmā izdevumā – „Latviešu valodas dialektu atlanta” leksikas daļas (LVDAI 1999) – autori norādījuši: „Apjoma dēļ diemžēl izdevumā nebija iespējams ietvert visus leksikas programmas jautājumus, tādējādi ārpusē palikuši vēl daudzi bagāti un interesanti izlokšņu leksikas materiāli (piemēram, par leksēmām *trunēt, ābuoliņš, kalmes, zediņi, birkstis, līdums, ecēšas, sprēsliņa*.” (LVDAI 1999: 14)

Lai pamatotu atsevišķas izlokšnes materiālu īpašo nozīmīgumu, rakstā salīdzināti Alūksnes novada Ziemera izlokšni raksturojoši dati dialektu atlantos un konkrētās izlokšnes materiālos, kas gūti no publikācijām un sarunās ar izlokšnes runātājiem.

Ziemera izlokšnes runātāji dzīvo Vidzemē, bet runā augšzemnieku dialekta dziļo latgalisko izlokšņu malēniešu variantu. 1999. gadā izdotajā atlantā vēl lasām, ka „[s]ēliskās izlokšnes var dalīt arī Zemgales sēliskajās (Augšzemē) un Vidzemes sēliskajās izloksnēs” (LVDAI 1999: 35), bet par dziļo latgalisko izlokšņu iespējamo dalījumu atkarībā no Vidzemes vai Latgales daļas iedzīvotāju valodas īpatnībām tolaik vēl nekas nav teikts. Nu jau 21. gadsimtā esam ne tikai referējuši par to, bet centušies arī publikāciju nosaukumos iedzīvināt malēniešu izlokšņu varianta un Malēnijas nosaukumus (sk. Markus 2007; Markus 2011a; Markus 2011b; Markus 2012a; Markus 2012b; Markus 2012c; Markus 2013; Markus, Raipulis 2010). Pats nozīmīgākais ir tas, ka Valsts prezidenta Egila Levita izlolotajam un 2021. gada 16. jūnijā Saeimā pieņemtajam Vēsturisko zemju likumam pievienotajā Latvijas kultūrvēsturiskā iedalījuma kartē (LKIE 2020) pirmoreiz līdzās citām mazākām vietējām kultūrtelpām ieraugām arī Malēniju (sk. 1. att.).

Vēsturisko zemju likuma mērķis ir veicināt latviešu vēsturisko zemju iedzīvotāju kopējo apziņu, identitāti un piederību Latvijai, kā arī garantēt latviešu vēsturisko zemju kultūrvēsturiskās vides un kultūrtelpu saglabāšanu un ilgtspējīgu attīstību. Šādā mērķī iekļaujas arī Malēnijas kultūrtelpā runātās izlokšnes, tai skaitā arī Ziemera izlokšne.

1. att. Latvijas kultūrvēsturiskais iedalījums (<https://lvportals.lv/skaidrojumi/320250-latvisko-daudzveidibu-stiprinas-vesturisko-zemju-likums-2020>)

Rezultāti

Leksikas daļā (LVDAI 1999), piemēram, floras aprakstā no kokiem ievietoti kļavas, liepas, pīlādža, alkšņa, paegļa nosaukumi, gribētos arī *osi*, *ozolu*, *bērzu*, *vītolu*, *gobu*, *vīksnu*, *egli*, *priedi*, *kārklū*, *krūkli*, *lazdu*, un noteikti *plūškoku*, ko Ziemera izloksnē saucām par *pliederu* un izmantojām kā labu roku tīrītāju, piemēram, pēc melleņu lasīšanas vai kartupeļu tīrīšanas. Ogu saraksts nabadzīgs, ir *avenes*, *ērķšķogas*, *zemenes* un *dārza zemenes* jeb *remenes*, *zīlenes* jeb *glāzenes* un *mellenes* jeb *mustikas*. Pat no ēdamām ogām nav zināmo *jāņogu*, *upeņu*, *kazeņu*, *brūkleņu*, *dzērveņu*, *kauleņu* (*Rubus saxatilis*) (sk. 2. att.). Nav arī *korinšu* (*Amelanchier*) jeb *vācievu ogu* (sk. 3. att.).

2. att. **Kaules** (*Rubus saxatilis*) (<https://www.agfonds.lv>ogulaji>)

3. att. **Korintes (*Amelanchier*) jeb vācievu ogas** (<https://www.fitoterapija.lv>plant>)

Arī manas mīļākās bērniības ogas – *lācenes* (*Rubus chamaemorus*) jeb Ziemera izloksnē *komenes* [kùomen^os], retāk *murakas* [murak^as] (sk. 4. att.) – nav atlantā ievietoto ogu skaitā. Pēdējais nosaukums radies no igauņu valodas, kur *lācenes* ir *rabamurakas*. Silvija Raģe, rakstot par Baltijas somu valodu aizguvumiem latviešu valodā, norādījusi līdzīgu šo ogu nosaukumu – *murikas* (Raģe 2003: 311). Varētu aizdomāties tālāk, jo atlantā nav arī *pīlādžogu*, *mežrozogu*, *pliederogu*, *paegļogu*...

4. att. **Lācenes (*Rubus chamaemorus*) jeb izloksnē *komenes*, retāk *murakas*** (<https://www.agfonds.lv>ogulaji>)

5. att. **Cūcenes (*Rubus nessesis*), kas igauņu valodā ir *kitsemurakas*** (<https://www.agfonds.lv>ogulaji>)

Pēc 14 gadiem izdotajā „Baltu valodu atlanta” leksikas daļā „Flora” (BVA 2013) jau iekļautas arī *kazenes*. Aveniņu, kazeņu, kauleņu un lācēņu nosaukumi atsevišķās izloksnēs tiek jaukti, savstarpējo jaukšanos sekmē gan nezināšana, gan arī kaimiņos runātās valodas, piemēram, igauņu valodā *lācenes* jeb *Rubus chamaemorus* ir *rabamurakas*, bet *Rubus caesius* jeb *kazenes* ir *pōldmurakas*; ir vēl arī, piemēram, *Rubus nessesis*, kas igauņu valodā ir *kitsemurakas* (sk. 5. att.), bet malēniešu izloksnēs nav populāras, kaut nosaukums *cūcenes* ir dzirdēts.

Fonētikas nozarē jau aprakstītas parādības, kuras joprojām saklausāmas, piemēram, Ziemera un tai tuvajās izloksnēs, bet „Latviešu valodas dialektu atlanta” fonētikas daļā (LVDAf 2013) netiek rādītas. Viena no tādām parādībām ir galotnes un vairumā gadījumu arī piedēkļa šaurā patskaņa *-e* vai *-ē* pārveidošana par *-a* vai *ā*. Par šīs pārmaiņas saistību ar plašāku Dienvidigaunijā runāto izlokšņu reģionu rakstīts iepriekšējā publikācijā (sal. Markus 2022: 104–114).

Kā teorētisks iemesls parādību neievietošanai LVDAf varētu būt gan iespējama nepietiekami plaša un pavirša izloknes runātāju aptaujāšana, gan tas, ka aptaujas materiālos nav bijis jautājuma par šādu parādību. Latviešu valodas dialektu atlanti veidoti, izmantojot LVDA materiālu vākšanas programmu (LVDAMVP 1954), kuras 20.–41. jautājums ir par šaurās vai platās skaņas *e* pārveidošanu, tomēr atbildes par pārveidojumiem lietvārdu galotnēs un piedēkļos nav paredzētas. Dialektu atlanti top uz noteiktā laikā vāktu materiālu pamata, tādēļ nevar domāt, ka agrākā periodā te runāta literārajai latviešu valodai atbilstoša galotne *-e* un piedēklis ar šauro *-e*, bet tagad tie mainīti. Izlokne mainās tieši pretējā virzienā – literārā valoda, arī runājot izloksnē, arvien vairāk izspiež senās formas. Veidojot grāmatu kopā ar Vizmu Supi 2023. gadā, konstatējām, ka viņa stabili runā [ast^a] ‘aste’, [capur^a] ‘cepure’ un [capurā] ‘cepurē’, [drāuzan^a] ‘draudzene’, [grīz^a] ‘grieze’, [māiz^a] ‘māiz^e’ un [māizā] ‘maizē’, [mut^a] ‘mute’ un [mutā] ‘mutē’, [pus^a] ‘puse’, [silč^a] ‘silķe’, [suōp^a] ‘sāpe’, [tint^a] ‘tinte’, [upit^a] ‘upīte’, [up^a] ‘upe’, [zem^a] ‘zeme’, [princas^a] ‘princeses’, [biks^as] ‘bikses’, [drieb^as] ‘drēbes’, [dill^as] ‘dilles’, [kotlat^as] ‘kotletes’, [krēll^as] ‘krelles’, [lāumutīt^as] ‘laumutītes’, [māitan^as] ‘meitenes’, [māisaklⁱ] ‘maisekli’, arī īpašvārdos [Oluksn^a] ‘Alūksne’, un [Oluksnā] ‘Alūksnē’, [Jaūnlāicin^a] ‘Jaunlaicene’ un [Jaūnlāicinā] ‘Jaunlaicenē’, bet citos vārdos, piemēram, [kūorp^as] ‘kurpes’, [čievīt^e] ‘ķēvīte’, [sāul^e], [zuōl^e] ‘zāle’, [zeiv^e] ‘dzīve’, [lāim^e], [sāul^e], *tūce* > [tūc^e] ‘negaisa mākonis, samākušās debesis’, [mūot^e] ‘māte’, [pir^e] ‘piere’, [puč^e] ‘puķe’, [vēil^e] ‘vīle’, [kāt^e], [vāinīt^e] (deminutīvs no *vaina*), [ris^e] ‘zemē iespiesta sliede’ un [risē] ‘zemē iespiestā sliedē’, [pujen^as] ‘peonijas’, *georģīmes* > [jōrjīn^as] ‘dālijas’, [zeč^e] ‘zeķe’ un [zečē] ‘zeķē’, [gruōbekl^as] ‘grābeklis’, [ouēnī] ‘ūdenī’. “Abās vārdu grupās ir ikdienā bieži lietojami gan aizgūti, gan latviskas cilmes vārdi, kuros varētu gaidīt regulāru *e* > *a*, tādat atšķirība ir tajā, kāda izruna gadu gaitā ir nostiprinājusies Vizmas runā. Jāpiezīmē, ka vārdā *princeses* viņa svārstījās starp izrunu [princas^es] un [princas^as], arī vārdu *kartupeļi* Vizma runā gan [kaŕtupelⁱ], gan [kaŕtupaļⁱ], viņa lietojusi arī formu [varèn] ar šauro *e*, gan arī [varàn]” (Supe, Markus 2023: 75). Fonētikas sadaļā atšķiras arī tas, ka pārmaiņa *k* > *č* un *g* > *dž* ir saklausāma plašākā teritorijā, nekā norādīts atlantā (LVDAf 2013, sal. ar Markus 2022: 104–114.)

„Latviešu valodas dialektu atlanta” morfoloģijas I daļā netiek dotas lietvārdu nominatīva formas, tādēļ nevar pārliecināties, vai arī morfoloģijas pētnieki nav atraduši galotnes *-e* > *-a*. Gaidāmā *ē*-celma lietvārdu vienskaitļa datīva galotne *-ai* norādīta tikai dažās sēliskajās izloksnēs (LVDAmI 2021: 59), bet vienskaitļa lokatīvā tomēr atrodam vienu Alūksnes novada Alsviķa izlokšni, kurā norādīta galotne *-ā* (LVDAmI 2021: 61). Ziemera izloknes runātāji vienskaitļa akuzatīva un instrumentāļa formas runā ar nepārveidotām literārās valodas galotnēm, pārējos locījumos *ē*-celma lietvārdiem ir *ā*-celma galotnes, uz ko šajā rakstā norādīts jau fonētiskajā analīzē:

N. [māiz^a]

G. [māiz^as]

D. [māizāi]

A. [màiz']

I. [àr màiz']

L. [màizâ] (sk. arī Supe, Markus 2023: 75).

Izloknes nav sastingušas, tās mainās, mūsdienās vāktu izlokšņu materiāli droši vien skanētu vēl atšķirīgāk no tā, kas apkopots analizētajos atlantos. Tas pastiprina atziņu, ka arī dialektoloģijā nevar iztikt bez sociolingvistiskiem pētījumiem. Apzināties, ka ne tikai politiskie, bet arī sociālie procesi var būt nežēlīgi un nest ne tikai pozitīvus jauninājumus, bet arī zaudējumus, tai skaitā – sekmēt valodas vienību zudumu.

„Latviešu valodas dialektu atlanta” **morfoloģijas** I daļas (LVDAmI 2021) 63. kartē rādīts kārtas skaitļa vārda *uotrs* nominatīvs. Šajā kartē redzams, ka Ziemera izloksnē norādītas formas *ūtris* un *ūtrijs*, bet netiek rādīts, ka *ūtris* nozīmē ‘otrs’, ko parasti lieto ar lietvārda vai vietniekvārda *cits* nozīmi (LVG 2013: 422), piemēram, *vīns un ūtris*, bet *ūtrijs* nozīmē ‘otrais’, piemēram, *pirmijs un ūtrijs*.

Šī paša atlanta morfoloģijas I daļas (LVDAmI 2021) 74. kartē lasāms, ka Vidzemes latgaliskajās izloksnēs personu vietniekvārdu 1. un 2. personas formas daudzskaitļa ģenitīvā tiek runātas ar laužto zilbes intonāciju, piemēram, *mou̯su*, *jo̯usu*, bet jau 75. kartē šo pašu personu vietniekvārdu daudzskaitļa datīva formas Ziemera izloksnē iezīmētas kā *mūs̄im* un *jūs̄im*. Protams, varētu atrunāties, ka komentāros par šo karti dota piezīme arī par *mou̯s̄im* un *jo̯us̄im*, bet, skatoties kartē, tas nav redzams, pie tam šis nav sporādisks, nedrošs vai apšaubāms variants, bet sistēmiska parādība. Šajos un līdzīgos gadījumos kartēs dotā piezīme „... un var.” gan rosina par konkrēto parādību meklēt variantus komentāros, tomēr nerada pilnīgu pārliecību par varianta dominēšanu konkrētā izloksnē. Tiesa, dialektu atlanta autori norādījuši, ka komentāros dažkārt doti plašāki materiāli, nerādot tos kartēs. Izlokšņu aprakstos interesenti var atrast oriģinālās formas oriģinālajā izloknes izrunā pretēji transponētajām jeb mainītajām, t. i., literārajai valodai piemērotajām formām, kādas ievietotas atlantos.

Ielūkosimies lietvārdu *jo*-celma un (*i*)*jo*-celma formu jaukšanā locīšanas paradigmā izloksnēs, kas ir samērā bieži novērojama parādība, piemēram, analizējamajā Ziemera izloksnē vārds [cèitars] < *cītars* ‘cītara’ ir vīriešu dzimtes lietvārds, kas vienskaitļa nominatīvā, ģenitīvā un datīvā tiek locīts kā *jo*-celma lietvārds, bet akuzatīvā, instrumentāli un lokatīvā iegūst (*i*)*jo*-celma formas:

N. [cèitars]

Ģ. [cèitar^a]

D. [cèitarām]

A. [cèitar']

I. [àr cèitar']

L. [cèitārī].

Atlantā lasām, ka lokatīvā *-ī* varētu būt ienācis no (*i*)*jo*-celma paradigmas (sal. LVDAmI 2021: 39; Rudzīte 1964: 207, 332–333), tomēr par šādām (*i*)*jo*-celmam atbilstošajām vienskaitļa formām LVDAmI atrodama norāde tikai par lokatīva locījuma galotni *-ī* (LVDAmI 2021: 47). Martas Rudzītes monogrāfijā

„Latviešu dialektoloģija” lasāms plašāks skaidrojums. Viņa norāda gan uz to, ka vienskaitļa nominatīvā zūdot *-i* skaņai *-s* priekšā, daļai *jo-* un (*i*)*jo-*celmu radās fonētiski ļoti tuvas formas, gan arī to, ka augšzemnieku izloksnēs (*i*)*jo-*celmu vienskaitļa datīvā saklausāmas arī formas ar galotni *-ām*. „Tādēļ arī izloksnēs sakrita *jo-*celmi un (*i*)*jo-*celmi, pie kam vienā daļā uzvarējusi *jo-*celmu, otrā daļā (*i*)*jo-*celmu deklinācija” (Rudzīte 1964: 333). Kaut arī šī raksta mērķis nav iedziļināties vēsturiskajā valodniecībā, bet salīdzināt datus dialektu atlantā ar izloksnes aprakstiem, jāatzīst, ka līdzīga aina vērojama, piemēram, Ziemera izloksnes runātājiem lokot lietvārdus [ciers] ‘cirvis’, [mùokùns] < *mākons* ‘mākonis’, [kač^hs] ‘kaķis’, [mienes:] ‘mēness’ u. tml. Sintakses materiālu atlantā pārāk maz, lai salīdzinātu atšķirības.

Dialektu atlanta priekšrocība ir pētnieku cenšanās apkopot plašus materiālus, kas ļauj ieraudzīt gan dialektu, gan izlokšņu grupu robežas. Šādu atlantu veidošana ir vērtīgs, skrupulozs un laikietilpīgs darbs, tomēr jāapzinās – tajos ievietoto materiālu apjomīgumu ierobežo tas, ka tos parasti veido uz agrāk izstrādātas konkrētas aptaujas pamata. Katras „Latviešu valodas dialektu atlanta” daļas sākumā aprakstīta attiecīgā pētīšanas vēsture, autori norādījuši, ka konkrētie atlanti (1999., 2013., 2021., 2022. gada) veidoti kā atbildes uz Elvīras Šmites vadībā izstrādāto LVDA materiālu vākšanas programmu (LVDAMVP 1954) un Veltas Rūķes (Rūķe 2017 [1947]) veidoto programmu (sk. 6. att. un, piemēram, LVDAmI 2021: 13.).

6. att. **Programma, kas izmantota LVDA materiālu vākšanai** (raksta autore foto)

Kopumā paveikts milzīgs un laikietilpīgs darbs, bet ir arī skaidrs, ka šie dialektu materiāli nerāda pilnīgu stāvokli mūsdienās, piemēram, Ziemera izloksnē. Par konkrētām izloksnēm un to lietojumu sociolingvistiskā skatījumā, par dažādu izlokšņu vai dažādu dialektu savstarpējo ietekmi un par radnieciskām parādībām atšķirīgu valodu dialektos varam konkrēti uzzināt tikai atsevišķu izlokšņu pētījumos vai prātot mūsu teorētiskajās fantāzijās. Analīzes rezultātā gūts secinājums – ja mēs apzināmies ne tikai latviešu valodas krāšņumu un

lietderīgumu, bet arī tās bagātības avotus, ir nepieciešama valstiski finansēta apjomīga pētījumu programma, kas varētu būt arī daļa no kopīgas kaimiņvalstu dialektu pētījumu programmas, iekļaujot tajā ekspedīcijas, dialektologu diskusijas un kopīgas publikācijas. Rakstā aktualizētā izlokšņu materiālu vākšana sniegtu pamatu dialektu atlantu izstrādes turpināšanai, sociolingvistisko procesu apzināšanai izloksnēs un latviešu valodas avotu papildināšanai. Izloksnes ir dialektu atlanta pamats, atlantos var redzēt teritoriālo dialektu un izlokšņu grupu iedalījumu, var atrast vairākas izlokšņu īpatnības, tomēr pamatīgāk un precīzāk par tām var spriest pēc izlokšņu aprakstiem, kas izstrādāti apjomīgās ekspedīcijās. Tas nav nekas neiespējams, kā to rāda dialektoloģijas pētījumu vēriens un piešķirtais finansējums Lietuvā. Pēc tradicionālajiem dialektu atlanta izdevumiem Lietuvā 2014. gadā publicēts jauns izdevums „Mūsdienu ģeolingvistikas pētījumi Lietuvā: punktu tīkla optimizācija un interaktīvā informācijas izplatīšana. Kartes un to komentāri” (*Pradžios Lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*) (XXI A 2014).

Atbildot uz raksta sākumā minēto jautājumu, ieteicu studentei paralēli filoloģijas studijām pašai pievērsties izloksnes izpētei, pierakstīt un ierakstīt izloksnes pratēju runu, mācīties to analizēt. Raksta nobeigumā, sekojot mūsdienu tehnoloģiju novitātēm, sniegtas mākslīgā intelekta (*Chat GPT 3,5*) pašreizējā piedāvājuma atbildes uz četriem raksta autores jautājumiem par aplūkojamo tematu. Protams, iegūtajās atbildēs vēl ir daudz nepilnību latviešu valodas lietojumā.

Kas ir dialekts?

Dialekts ir konkrētas valodas daļa, kas atšķiras no tās valodas galvenās formās. Tas ir valodas variantu veids, kurš ir saistīts ar konkrētu reģionu, sociālo grupu vai kultūras kopienas. Dialekti var atšķirties gan izrunā, gan vārdu izrunā, gan gramatikas noteikumos, gan vārdu krājumā.

Dialekti ir valodas daudzveidības izpausme un tie ir svarīga kultūras un identitātes sastāvdaļa daudzās sabiedrībās. Tomēr dažreiz valodas standartizācija cenšas samazināt dialektu daudzveidību, veidojot vienotu valodu normu.

Kas ir dialektu atlants?

Dialektu atlants ir lingvistisks vai valodniecības resurss, kas apkopo un attēlo valodas dialektu iezīmes vai dažādību konkrētā teritorijā vai reģionā. Tas var būt grāmatas, kartes, mājas lapas vai digitāls datu krājums, kas ļauj pētniekiem, valodas speciālistiem vai pat visiem interesentiem izpētīt un analizēt dialektu atšķirības. Dialektu atlants var ietvert šādu informāciju:

Fonētika un izruna: Parāda, kā dažādi vārdi vai skaņas tiek izrunātas atšķirīgos dialektos. Tas var ietvert izrunas atšķirības fonēmu, piemēram, konkrēto balsu vai līdzskaņu izrunā.

Vārdu izruna: Norāda, kā dažādi vārdi vai frāzes tiek izteikti dažādos dialektos. Tas ietver vārdu izrunas atšķirības un dialektu specifiskos vārdus vai izteikumus.

Gramatikas un sintakses iezīmes: Apraksta valodas konstrukcijas un frāzes veidošanas īpatnības dažādos dialektos. Tas var ietvert atšķirības gramatikas likumu, piemēram, dažādos laika formas vai īpatnību izmantošanā.

Vārdu krājums: Parāda, kādi vārdi un vārdu formi ir raksturīgi noteiktajiem dialektiem. Tas var ietvert vietējus vārdus, izteikumus un valodas spēcīgas iezīmes.

Daži no pazīstamākajiem dialektu atlantiem ietver „Linguistic Atlas of the United States and Canada” (ASV un Kanādas lingvistiskais atlants) un „Atlas linguistique de la France” (Francijas lingvistiskais atlants).

Minētie piemēri rāda mākslīgā intelekta priekšrocības, palīdzot jēdzienu definēt, klasificēt un arī nosaukt raksturīgus piemērus. Sarežģītāk ir tad, ja internetā nav atrodama pilnīga informācija un trūkst izpratnes par šaurāka lietojuma jēdzienu, piemēram, par *malēnisko izloksni*, kā arī par vārdšķiru atšķirībām, piemēram, par lietvārdu *malēniete*.

Kas ir malēniskā izloksne?

Malēniskā izloksne (īpaši jeb „Salento”) ir kalnaina pussala un reģions, kas atrodas Itālijas Apūlijas (Puglia) reģionā, Dienvidu Itālijā. Salento ir izteikti krāšņa un ainaviski bagāta zona, kurā ir skaistas pludmales, kristālskaidrā Jonijas jūra un vēsturiski interesantas pilsētas un ciemati.

Malēniskā dialekts ir viens no galvenajiem dialektiem, ko runā Salento reģionā, un tas ir viens no daudziem dialektiem, kas atšķiras visā Itālijā. Reģions ir iecienīts tūrisma galamērķis, īpaši vasarā, kad apmeklētāji var baudīt jūras ēdienu, tradicionālu mūziku un dejot malēnisko tautasdejas „pizzicato”.

Kas ir malēniete Latvijā?

Malēniete ir nosaukums Latvijas ģeogrāfiskai teritorijai un kultūras reģionam. Tā ir apgabala daļa Latvijā, kas atrodas Vidzemē, vairāk konkrēti, Kurzemē, un sastāv no vairākiem ciematiem un pagastiem. Malēniete ir pazīstama ar savu ainavu, mežiem, upēm un lauku apvidiem.

Malēniete ir savdabīga arī kultūras ziņā, un tā ir radījusi savu mākslu, mūziku, tautasdziesmas un citus kultūras izpausmes veidus, kas ir unikāli šim reģionam. Cilvēki, kas dzimst vai dzīvo Malēnietē, var saukt sevi par „malēniešiem”, un viņi var piedalīties tradicionālās kultūras pasākumos un paturēt dzīvās vietējās tradīcijas.

Secinājumi

1. Dialektu atlantu materiāli nerāda pilnīgu kādas izloksnes stāvokli mūsdienās. Par konkrētām izloksnēm un to lietojumu sociolingvistiskā skatījumā, par dažādu izlokšņu vai dažādu dialektu savstarpējo ietekmi un par radnieciskām parādībām atšķirīgu valodu dialektos varam konkrēti uzziņāt tikai atsevišķu izlokšņu pētījumos un to rezultātu aprakstos, tādēļ ir nepieciešama valstiski finansēta apjomīga pētījumu programma, kas varētu būt arī daļa no kopīgas kaimiņvalstu dialektu pētījumu programmas, iekļaujot tajā ekspedīcijas, dialektologu diskusijas un kopīgas publikācijas.

2. Mākslīgais intelekts ir rīks, kas jau šobrīd var palīdzēt dažādos strukturēšanas un klasificēšanas procesos, tas attīstās, kļūstot arvien lietderīgāks, tomēr, kā rāda tā pašreizējie resursi, šis rīks jālieto atbildīgi un akadēmiski godīgi, pārlicinoties par datu uzticamību. Mākslīgā intelekta attīstība ir un būs atkarīga arī no mūsu iepriekš veikto pētījumu rezultātu pieejamības.

Avoti un literatūra

- BVA (2013). *Baltu valodu atlants. Leksika 1: Flora*. Baltu kalpu atlasas. *Leksika 1: Flora*. Atlas of the Baltic languages. *Lexis 1: Flora*. Vilnius: Lietuviu kalbos institutas, Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Chat GPT 3.5. Pieejams: <https://chatgpt.com/> [sk.20.11.2023.].
- LKIE (2020). Latvijas kultūrvēsturiskais iedalījums. Pieejams: <https://lvportals.lv/skaidrojumi/320250-latvisko-daudzveidibu-stiprinas-vesturisko-zemju-likums-2020>
- LVD Af (2013). *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*. Sast. Alberts Sarkanis. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- LVD Al (1999). *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Red. kol. vad. Aina Blinkena. Rīga: Zinātne.
- LVD Am I (2021). *Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija, I*. Sast. un atb. red. Ineta Kurzemiece, Liene Markus-Narvīla, Anna Stafeca. Rīga: Zinātne.
- LVD AMVP (1954). *Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- LVG (2013). Auziņa, Ilze; Breņķe, Ieva; Grigorjevs, Juris; Indričāne Inese; Ivulāne Baiba; Kalnača Andra; Lauze, Linda; Lokmane, Ilze; Markus, Dace; Nītiņa, Daina; Smiltnece, Gunta; Valkovska, Baiba; Vulāne, Anna. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Markus, Dace (2022). Dažas fonētiskās parādības Ziemeļaustrumvidzemē. *Linguistica Lettica*, Nr. 30, 104–114.
- Markus, Dace (2007). Malēnietis un viņa valoda. *Linguistica Lettica*, Nr. 16, 5–22.
- Markus, Dace (2011a). Malenian language and cultural identity that has no official name. *Inveniens Quaero*. Ieškoti, rasti, nenurimti. Academico illustrissimo et potentissimo, viro nobilissimo, homini serenissimo Algirdo Gaezhti septuagenaliis hic liber dedicatus est. Mokslo straipsņu rīnkyns. Vilnae-Vilnius, MMXI: Vilniaus Pedagoginio universiteto leidykla, 475–483.
- Markus, Dace (2011b). Sociophonetic changes in Malenian subdialects. International Scientific Conference “Language and Aspects of its Research”. Abstracts. Vilnius: Institute of the Lithuanian Language, 17.
- Markus, Dace (2012a). Augšzemnieku dialekta dziļās latgaliskās izloknes Ziemeļaustrumvidzemē (t. s. Malēnijā). *Baltistica*. Priedas VIII. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 99–110.
- Markus, Dace (2012b). Malēniešu renesanse? *Scientiae et patriae* : Veltījums akadēmiķei profesorei Vairai Viķe-Freibergai 75. dzimšanas dienā, Rīga: LU akadēmiskais apgāds, 223–232.
- Markus, Dace (2012c). Can we use the term Malenian varianti in Latvian dialectology? 7th Congress of the International Society of Dialectology and Geolinguistics. Abstracts Dialect 2.0. Vienna: Praesens Verlag, 149–150.
- Markus, Dace (2013). Malēnisko izlokšņu fonētika mūsdienās. *Kultūrvēstures avoti un Alūksnes novads* : zin. rakstu krāj. Sast. D. Markus un S. Cimermanis. Rīga: LZA Vēstis, 124–139.
- Markus, Dace; Raipulis, Jēkabs (2010). *Radošie malēnieši un viņu valoda*. Rīga: LVA Vēstis.

- Raģe, Silvija (2003). Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns [Redkolēģijas priekšvārds pirmpublicējumam.] Silvija Raģe. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 217–336.
- Rudzīte, Marta (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Rūķe-Draviņa, Velta (2017 [1947]). Latviešu valodas dialektu atlants. Rūķe-Draviņa, Velta. *Darbu izlase*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 462–493.
- Supē, Vizma; Markus, Dace (2023). *Bārnu dienas pieminut. Ziemera izloksne*. Liepāja: LiePA.
- Stafecka, Anna (2011). Kultūrainava latviešu valodas izloksnes. *Kultūrvēstures avoti un Latvijas ainava*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 270–290.
- XXI A. (2014). *Pradžios Lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*. Žemėlapiai ir jų komentarai. Vilnius: Briedis.

FROM THE SUBDIALECT TO THE DIALECT ATLAS. OR VICE VERSA?

Summary

The Article aims to demonstrate and illustrate the importance of specific descriptions of the subdialects vs. the generalisation of facts in dialect atlases. The method used is a comparison of individual examples in different parts of the dialect atlas and individual subdialect materials using publications, records, and conversations with subdialect speakers over several years. In comparison, the deep Latgalian subdialect Ziemers from the High Latvian dialect is used where the Malenian variant is spoken.

The results convince us that dialect atlas materials do not show the entire state of any particular subdialect these days. The sociolinguistic nature of certain subdialects and their applications, the impact of different subdialects or dialects, and the relative phenomena in various dialects of languages can only be specifically known in individual subdialect studies and descriptions of their results, necessitating a nationally-funded extensive research programme, which could also form part of a joint programme of dialect studies in neighbouring countries, including expeditions, dialectologists' discussions and joint publications.

Artificial intelligence is a tool that can already help in various structuring and classification processes in dialectology as well. It is evolving as it becomes increasingly useful, yet, as its current resources show, the tool should be used responsibly and academically fairly, ensuring the data is reliable. The development of artificial intelligence is and will depend heavily on the availability of the results of our past research.

Keywords: Latvian language, atlas of dialects, description of subdialect, artificial intelligence.

Ieva OZOLA (RTU Liepājas akadēmija)

PASĪVA FORMAS UN TO LIETOJUMS LEJASKURZEMES IZLOKSNĒS¹

Kopsavilkums

Latviešu izlokšņu verba sistēmas izpētē pasīvam īpaša uzmanība nav veltīta: tas retumis pieminēts palīgverbu izvēles kontekstā. Rakstā lietotās pasīva klasificēšanas pamats ir palīgverbu *tikt* un *būt* semantika: pasīva konstrukcijām ar *tikt* piemīt procesa nozīme (dinamiskais pasīvs), pasīva konstrukcijām ar *būt* – rezultāta un stāvokļa nozīme (statiskais pasīvs). Raksta mērķis: balstoties Lejaskurzemes izlokšņu 20. gs. 2. puses un 21. gs. publicētajos un kolekciju dotumos, raksturot dinamiskā un statiskā pasīva konstrukcijas ar pagātnes pasīvo divdabi, kā arī to lietojuma iezīmes. Pētījuma avoti: „Latviešu valodas dialektu atlanta” aptaujas manuskripti no 12 Lejaskurzemes izlokšņiem, kā arī 20. gs. 2. puses un 21. gs. Lejaskurzemes teksti Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārā institūta un LU Latviešu valodas institūta kolekcijās.

Pētījumā secināts, ka 20. gs. 2. pusē un 21. gs. Lejaskurzemes izlokšņu tekstos dominē statiskā pasīva konstrukcijas tagadnē vai pagātnē. Statiskā pasīva tagadne tiek lietota gan ar palīgverbu (*ir // i*), gan bez palīgverba, pagātnē palīgverba formā izpaužas Lejaskurzemes izlokšņiem raksturīgie 3. personas formas īsinājumi (*bija > bij > bi*). Visbiežāk konstatēts tiešā objekta pasīvs, tā komponentu secība variējas atkarībā no runas situācijas un konteksta, tāpēc nav iespējams noteikt dominējošo komponentu secību.

„Latviešu valodas dialektu atlanta” aptaujas atbildes apliecina, ka dinamiskā pasīva dominējošais palīgverbs Lejaskurzēmē 20. gs vidū ir *tikt*, taču daļā areāla nav svešs arī palīgverbu *tapt* un *nākt* lietojums. Analizētajos 20. gs. 2. puses un 21. gs. tekstos dinamiskā pasīva lietojums ir rets: konstatēta tagadne un pagātne ar palīgverbu *tikt*, nav konstatēts palīgverbs *tapt*, tikai dažos gadījumos – *nākt*.

Lejaskurzemes izlokšņēs potenciāli iespējamas visas pasīva formas, kas reģistrētas literārās valodas pasīva paradīgmā, bet, tāpat kā literārajā valodā, daļa no tām realizējas ļoti reti.

Atslēgvārdi: latviešu valoda, Lejaskurzemes izlokšnes, dinamiskais pasīvs, statiskais pasīvs, pagātnes pasīvie divdabji.

Baltu valodu pasīvu veido ciešamās kārtas divdabju predikatīvās konstrukcijas, kam latviešu un lietuviešu valodā ir gan kopīga struktūra un attīstības tendences, gan atšķirības. Baltu valodu pasīva sistēmas izpēte 21. gs. balstās galvenokārt mūsdienu latviešu un lietuviešu tekstu korpusu analizē – te pirmām kārtām minami divi apjomīgi pētījumi: Nikoles Nauas (*Nicole Nau*), Birutes Spraunienes (*Birutė Spraunienė*) un Vaivas Žeimantienes (*Vaiva Žeimantienė*) raksts „Pasīva saime baltu valodās” (*The Passive Family in Baltic*) (Nau u. c. 2020), kā arī Kristīnes Levānes-Petrovas 2023. gadā aizstāvētais promocijas darbs „Ciešamās kārtas funkcionālā sistēma latviešu valodā” (Levāne-

¹ Raksta pamats ir 2023. gadā akadēmiķa Jāņa Endzelīna 150. dzimšanas dienas atcerei veltītajā starptautiskajā zinātniskajā konferencē „Endzelīns. Valoda. Laiks” nosūtītais referāts (sk. Ozola 2023).

Petrova 2023). Savukārt Ruta Veidemane analizējusi pasīva konstrukciju attīstību un izplatības pārmaiņas latviešu tekstos kopš 17. gs. (Veidemane 2002: 415–422).

Latviešu izlokšņu verba sistēmas izpētē pasīvam īpaša uzmanība nav veltīta: pasīva apraksta nav Brigitas Bušmanes monogrāfijā „Nīcas izlokšne” (Bušmane 1989), Daigas Straupenieces monogrāfijā „Latviešu valoda Lietuvā – Būtiņģē un Sventājā” (Straupeniece 2018), kā arī Lejaskurzemes valodai veltītajā monogrāfijā „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme” (Ozola, Markus-Narvila 2021: 335, sk. 66. vēri). Ja pasīvs pieminēts, parasti aprakstīti tam raksturīgie palīgverbi, piem., ciešamo kārtu „vidus izlokšnēs palaikam veido, savienojot verba *tikt* un *tapt* personu formas ar pagātnes pasīvo divdabi” (Rudzīte 1964: 141). Tikai dažos izlokšņu aprakstos iekļauta papildinformācija par pasīva laiku lietojuma biežumu vai palīgverbu izvēli, palīgverbu biežuma saikni ar izlokšnes runātāju paaudzēm vai tekstu tipu (piem., Stendes izlokšnē – Draviņš, Rūķe 1958: 24–26; Galgauskas izlokšnē – Kalnietis, Rūķe-Draviņa 1996).

Rakstā pasīva klasificēšanai nav izmantots latviešu sinhroniskajā gramatikā tradicionāli lietotais dalījums vienkāršajos un saliktajos laikos (piem., Nītiņa, Grigorjevs 2013: 505), bet tas raksturots pēc palīgverbu *tikt* un *būt* semantikas: pasīva konstrukcijām ar *tikt* piemīt procesa nozīme, t. i., dinamiskais pasīvs, pasīva konstrukcijām ar *būt* – rezultāta un stāvokļa nozīme, t. i., statiskais pasīvs (sk., piem., Levāne-Petrova 2023: 35; Nau u. c. 2020).

Raksta mērķis: balstoties Lejaskurzemes izlokšņu 20. gs. 2. puses un 21. gs. publicētajos un kolekciju dotumos, raksturot dinamiskā un statiskā pasīva konstrukcijas ar pagātnes pasīvo divdabi, kā arī to lietojuma iezīmes.

Pētījuma **avoti.** Sākuma avots ir „Latviešu valodas dialektu atlanta” (turpmāk – LVDA) aptaujas manuskripti no Aizvīķu, Bārtas, Dunikas, Gramzdas, Grobiņas, Kalētu, Nīcas, Pērkones, Priekules, Purmsātu, Rucavas, Virgas izlokšnes (LU Latviešu valodas institūta kolekcija rokrakstā). Tā joprojām ir vienīgais avots, kas ar vienotu aptaujas metodiku vienā laika posmā aptver visas areāla izlokšnes. 20. gs. 2. puses un 21. gs. Lejaskurzemes dotumi iegūti galvenokārt Liepājas Universitātes ekspedīcijās un studentu vākumos (KHI kolekcija rokrakstā), daļa tekstu publicēti izdevumos „Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda” (2007, atkārtots izd. 2008), „No Sventājas līdz Ancei: latviešu izlokšnes Rietumkurzemes piekrastē 20. gs. beigās/21. gs. sākumā” (2008, atkārtots e-izd. 2018). LU Latviešu valodas institūta pētījumā „Avoti vēl neizsīkst: latviešu valodas dialekti 21. gadsimtā” (2016) iekļauts ap 70 lpp. Bārtas un Rucavas tekstu, bet monogrāfijā „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme” (Ozola, Markus-Narvila 2021) – 57 lpp. iepriekš npublicētu Lejaskurzemes izlokšņu tekstu. Visu piemēru citējumos saglabāta avota transkripcija (piem., dažādos avotos atšķirīgi transkribēta fonēma „dz”: *dz/ʒ*) un interpunkcija.

„Latviešu valodas dialektu atlanta” aptaujas dotumi

LVDA vairāki pasīva konstrukciju noskaidrošanai paredzētie jautājumi iekļauti aptaujas sintakses daļā.

Aptaujas 363. jautājuma „Vai sastop pagātnes ciešamās kārtas divdabju formas ar *-a* bezpersonas teikumos, piem., *ir diezgan gulēta* vai ... *gulēts* [...]”

(LVDAjaut: 117–118) Lejaskurzemes izlokšņu dotumi analizēti jau iepriekš (sk. Ozola, Markus-Narvila 2021: 335–336).

Daļēji pasīva konstrukciju analīzei noder aptaujas 362. jautājums „Vai tagadnes ciešamās kārtas divdabjus ar *-ams* lieto arī vajadzības nozīmes izteikšanai [...]” (LVDAjaut: 117). Predikatīvās konstrukcijas ar tagadnes pasīvo divdabi neietilpst latviešu valodas aprakstošo gramatiku pasīva sistēmā, taču līdztekus modālajām nozīmēm (iespējamība, nepieciešamība) šīs konstrukcijas raksturojamas arī kārtas gramatiskās kategorijas aspektā (sk. Nau u. c. 2020: 67–72; Levāne-Petrova 2023: 131–157). Tagadnes pasīvā divdabja funkcijas Lejaskurzemes izlokšnēs analizētas iepriekš (sk. Ozola 2018; Ozola, Markus-Narvila 2021: 406–408).

Līdz šim nav analizētas LVDA 348. jautājuma „Ar kādu palīgverbu darina pasīvās formas, piem., *bērns tiek mācīts, ... top mācīts; drēbes gabali tiek šūti (... top šūti, ... nāk šūti) kopā?*” (LVDAjaut: 113) atbildes, kas ļauj spriest tikai par vienu no pasīva izpētes aspektiem: palīgverbu izvēli dinamiskā pasīva izteikšanai.

LVDA aptaujas atbildēs 20. gs. 50.–70. gados redzams paraugteikumu atkārtojums ar jautājumā minēto palīgverbu *tikt* (tagadnes formā *tiēk*), piem., Bārtā (1960) *beŕns tiēk mācīc. drēbes gabali tiēk šūti kuōpā*; Dunikā (1958) *bēŕns tiēk mācīc. drēbes gabali tiēk šūti*; Nīcā (1963) *bēŕs tiēk mācīc*; Rucavā (1967) *bēŕs tiēk mācīc*. Cits teikuma leksiskais sastāvs ir divu izlokšņu atbildēs: Aizviķos (1955) *viss tiēk salikts gāldā*; Gramzdā (1955) *rīt es tiēku saūkta pie darba*.

Palīgverba *tapt* paralēls lietojums minēts dažās Lejaskurzemes austrumu daļas izlokšnēs: Priekulē (1955) *beŕns tiēk : tuōp mācīc*; Purmsātos (1955) *beŕns tuōp mācīc. drēb's gabal' tiēk šūt' kuōpā*; Virgā (1955) *bēŕns tiēk : tuōp mācīc*.

Nākt kā palīgverbs (tas ir arī viens no aptaujas rosinātajiem palīgverbiem) minēts dažās izlokšnēs kā viens no paralēlvariantiem: Grobiņā (1960) *drēbes gabali tiēk šūti kuōpā : nāk šūti kuōpā*; Pērkonē (1978) *drēbes gabali nāk šūti kuōpā : tiēk šūti kuōpā*; Priekulē (1955) *drēbes gabali nāk : tuōp : tiēk šūti kuōpā*. Vienīgi Kalētos (1955) paralēli dots arī teikums aktīvā – *drēb's gabal' nāk šūt' kuōpā : es šuv' viņ's kuōpā* –, iespējams, aptaujātais izlokšnes runātājs pasīva konstrukciju nav izjutis kā izlokšnei dabisku izteiksmi.

LVDA atbildes apliecina, ka dinamiskā pasīva dominējošais palīgverbs Lejaskurzēmē 20. gs vidū ir *tikt*, taču izlokšnes runātājiem daļā areāla nav svešs arī palīgverbu *tapt* un *nākt* lietojums.

Statiskais pasīvs

Jānis Endzelīns „Latviešu valodas gramatikā” (Endzelīns 1951: 983–984) norāda, ka latviešu valodā ierastākais pasīvs ir ar palīgverba *būt* tagadni (t. i., perfekts), pagātni (t. i., plūskvamperfekts) un nākotni. Ar palīgverbu *būt* tiek veidotas statiskā pasīva formas, kas latviešu valodas dialektu aptaujā nav iekļautas, šķiet, prognozējamās vienveidības dēļ.

Statiskais pasīvs ar palīgverba *būt/nebūt* laiku formām Lejaskurzemes izlokšnēs lietots daudz biežāk nekā dinamiskais pasīvs (pētītajos avotos

konstatēta tagadne un pagātne), kas atbilst J. Endzelīna secinājumam, kā arī Stendes izloknes dotumiem. Analizētajā Lejaskurzemes tekstu izlasē statistiskā pasīva konstrukcijas ir 3. personā, ko daļēji noteicis to pierakstīšanas (ierakstīšanas) nolūks: rosināt vienas personas stāstījumu par pagātnes notikumiem. Arī mūsdienu latviešu valodas korpusos visvairāk piemēru ir 3. personā – 43,8 % (sk. Nau u. c. 2020: 50). Konstatētas statistiskā pasīva tagadnes konstrukcijas gan ar palīgverbu, gan bez tā.

Statiskā pasīva **tagadne ar palīgverbu**, piem., Bārtā *večāki teica, kad ir muōdināti nuō rīta – kuŗ ir Ḳesteri?* (KHI 2014); Gramzdā *ilgāku laīku nau liētuōta tā zeme* (Jankevics 1985); Kalētos *tagad nu mājas tā ir nuōsauktas* (KHI 2018); Nīcā *ne-kas nau dzīrdēc* (KHI 1988); Pērkonē *recekļis ir galerc, kurā gaļa ir samalta, nevis gabaliņuōs* (KHI 1997); Rucavā *tiē, kas ir represēti, tiē vairāk pa tuō laīku pīrms kara, tuō vairāk ziņ* (Av) u. c.

Tagadnē palīgverba būt 3. personas forma **var tikt izlaista**, piem., Bārtā *tuŗ tad uzbūvēta jaūna māja / tai ķēditei galā āķis tāc iētaīsīc, var ūskabināt viršū* (Av); Gramzdā *glic rācenis – tuō tik tad, kad viņš īzvāric, var reḡzet – glic vai mīltaīns* (Jankevics 1985); Nīcā *pakaciēs un paņem večās kazu bīlde. tuŗ visi ar skāteriēm nuōkarti* (KHI 1988); Pērkonē *maņ tagat vēl mājā smuka biļd, ku viš: [tēvs] ar vis: iēm tuōreīz liēliēm vīriēm nuōbiļdēc* (KHI 1993); Rucavā *ka [mīkla] samīcīta, tad tik kūri krāsni / ceļa malā tiē ķīrši sastādīti* (Av) u. c.

Ja minētas vairākas vienlaikus vai secīgi notikušas darbības, palīgverba 3. personas forma var tikt pievienota tikai pirmajam (vai pirmajiem) pagātnes pasīvajiem divdabjiem, piem., Bārtā *uōtruō diēnu siēvas nāk, maņ maīze īcepta ir, maņ broīlērs nuōsmuōrēc* (Av); Kalētos *vis: ir īspuōstīc, visi ir īzdzīti uz Kriēviju un nuōsaūti un, un nuōkaruōti un karā* (KHI 2018); Pērkonē *pastēti gatavuō nuō aknām, kuras ir saceptas, samaltas ar garšviēlām un beḡgās sapuōtōtas* (KHI 1997) u. c.

Analizētajos tekstos visbiežāk konstatēta **statiskā pasīva pagātne**, bieži ar Lejaskurzemes izloksnēm raksturīgajiem palīgverba 3. personas formas īsinājumiem (*bija > bij > bi*), piem., Aizvīķos *es tuŗ laikam smuk: i bij saḡērpta* (KHI 2018); Bārtā *ābeles bij sapuōtētas / pēc kara bi sabom̄bārdēta* [baznīca] *un tad tuŗ tā viēna daļa bi atjaūnuōta* (Av); Gramzdā *pa šķiņķi jau tikaī tad [sauca], kad viņš jau bij nuōžāvēc* (Jankevics 1985); Kalētos [par kara beigām] *vis: bij izēsc, un vis: bij iznīcināc un te nekas nebij* (KHI 2018); Nīcā *zem tās bīlde bij rakstīc – gaņdris* (KHI 1995); Rucavā *teu bi ceļa puōsms iēduōc un tuō teu bi jāsalabuō* (Av) u. c.

Lejaskurzemes tekstos visbiežāk konstatēts **tiešā objekta pasīvs** (konstrukcijas pamats – transitīvs verbs ar piesaistītu objektu, kas pasīva konstrukcijā ir nominatīvā). Ļoti reti gaidāmā nominatīva vietā dzirdēts aktīvam raksturīgais akuzatīvs, piem. Rucavā *tuō tik sen nau darīc, ka pilņīgi jāatsauc [atmiņā]* (Ruc).

Analizētie teksti ir dzīva stāstījuma pieraksti, tāpēc pasīva konstrukciju komponentu secība variējas atkarībā no runas situācijas un konteksta. Biežāk sastopami vairāki statistiskā pasīva konstrukcijas komponentu secības varianti.

Nominatīvs + palīgverbs + pagātnes pasīvais divdabīs, piem., Aizvīķos *mājas bij jau uscēļtas, mājas jau bij uscēļtas* (KHI 2018); Bārtā *akal guoves ir abguldinātas / pa pusīti viņi [kartupeļi] bij pārgriesti / tādas ploškas nuō tāda biēzāka pap:īra bija ispresētas* (Av); Gramzdā *istabas kluōns, tas ir nuō māliēm stuņpāc – bez grīdas* (Jankevics 1985), *vepris – tas ir kastrēc, nuōbaruōc* (Jankevics 1986); Kalētos visi *cilvēki bij aīsdzīti / adbraūca mājās, vis: bij atnēmc / mañ tiē uzvārd ir mañiñ!* (KHI 2018); Nīcā *maīzīte parasti bij nuōlikta aūkstākā plauktā, lai bērni nevar aīskacēt* (KHI 1995), *baļļa ir nuō kuōka taišīta, rešnāka par mucu* (KHI 1988); Pērkonē *kad cūka ir labi baruōta, tai ir daūdz speķis / galc bija klāc ar dažādiēm ēdiēniēm* (KHI 1997); Rucavā *tas viss i darīc kadreīz* (Av), *visa druva bi a gruzīs piēdzīta* (Ruc) u. c.

Nominatīvs + pagātnes pasīvais divdabīs, piem., Bārtā *tai kēdītei galā ākis tāt iētaīsc, var uskabināt virsū / nauđa vis:a nuōzakta* (Av); Rucavā *dārzā akalā viss tā nuōstādīc gar malu / ir ļuōti labi, ja viņš [par izlokšni] kaū kur saglabāc, kaū kādās grāmatās vai kur / ja siēn lak:atu un ir mazbērni, tad sasiēn tā, ka ļipa vaīrs nau, aste piēsīēta* (Av), *mātemis akalā matēni appīti ap galvu* (Ruc) u. c.

Palīgverbs + nominatīvs + pagātnes pasīvais divdabīs, piem., Bārtā *nuō sākuma, es aceruōs bij tādi akmeni sakraūti, tā bi tā krāsne / galā bij mezgls piēsīēc / bija biētes migluōtas* (Av), *muīs isstūma ceļu līdz staļļa stūrīm, viēn-mēr bij ceļš isstūmc* (KHI 2014); Rucavā *tuŗ bij tas ceļš tik šaūsmīgi izdañgāc* (Av), *piē Miltīņa tuŗ bi riktīgi viss nuōskaluōc / ta piē staļļa bi tāda istaba piēbūvēta, tūr mēs dzīvuōjām / skuōlā klasēs un skuōluōtāju istabā bij visādas bilžkartes saliktas* (Ruc) u. c.

Palīgverbs + pagātnes pasīvais divdabīs + nominatīvs, piem., Bārtā [apkūlībās] *mūžīgi bij nuōkaūc iērs .. bij iscepti speķa pīrāgi / ka te bi kolhos, tad te kaūt kad ari bija iēsēti lini.* (Av); Nīcā [rijā] *bija iēmūrīta krāsne liēla* (KHI 1997); Rucavā *tagat jau i modernīzētas tas fērmas, bet tajā laikā jau tādas nebi / bij nuōēcēc līdzēns laūks* (Av), *duōbēs bij sastādīti burkāni, biētes, kāli, rukštīnes* (Ruc) u. c.

Pagātnes pasīvais divdabīs + nominatīvs, piem., Bārtā *tuŗ tad uzbūvēta jaūna māja* (Av); Gramzdā *grābekļa galvā iēzīti iēkšā tiē zari* (Jankevics 1986), *kuļkas ir ziēmā, kad sniegā izbrauktas tādas bedres* (Jankevics 1988); Pērkonē *uōtraī daļai atstāta tāda kā kuōka stampīna* (KHI 1997) u. c.

Pētītajos Lejaskurzemes tekstos **retī konstatēts netiešā objekta vai bezpersonas pasīvs**, piem., Rucavā *bērmañ ir duōc un duōc / pēc vēcmātes nuōbraūkc!* (Ruc). 20. gs. vidū Lejaskurzēmē iegūtie LVDA aptaujas dotumi rāda: bezpersonas pasīva konstrukcijās visā areālā tiek lietota pagātnes pasīvā divdabja vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva forma, tikai Kalētos un Purmsātos pierakstīta arī bezpersonas forma, kura pēc 1955. gada LVDA vākuma vairs nav konstatēta (par to vairāk Ozola, Markus-Narvila 2021: 335–336).

Dinamiskais pasīvs

Dinamiskais pasīvs gan lietuviešu, gan latviešu valodā ir jaunāks nekā statiskais pasīvs (sk. Nau u. c. 2020: 45), tāpēc izlokšņu tekstos šo konstrukciju ir

maz (arī J. Endzelīns tās nav minējis pie latviešu valodā ierastākajām): analizētajos Lejaskurzemes tekstos konstatēts rets tagadnes un pagātnes lietojums ar palīgverbu *tikt* (nākotne pētītajos tekstos nav konstatēta), piem., Gramzdā *tuŗ tikkā nuōdruōšīnāc ar šītuō zēŗamuō* (Jankevics 1986); Rucavā *veŗ tu piēmiņ ar kāju, lai viņč, tas kartupelis tiēk abbērc rīktīgāk ar zemi / tā gaŗa, tā jau tiēk iēgaršīnāta a garšviēlām piŗms kūpināšanas. nuōturēta / tādas sēnes. uņ tās tika salasītas* (Av). Lejaskurzēmē konstatētais atbilst vērojumiem par pasīva biežumu Stendes izloksnē 20. gs. 1. pusē – arī tur dinamiskā pasīva formas nav izplatītas un vidējā, bet īpaši jaunākā paaudze *tapt* vietā lieto palīgverbu *tikt* (Draviņš, Rūķe 1958: 24–25), kas atbilst palīgverba izvēlei Lejaskurzēmē 20. gs. beigās un 21. gs. Turpretim mūsdienu latviešu valodas korpusu dotumi rāda, ka konstrukcijām ar palīgverbu *tikt* un pagātnes pasīvo divdabi ir tendence pieaugt (Nau u. c. 2020: 47–48), bet K. Levānes-Petrovas analizētā korpusa datu kopā dinamiskais pasīvs ir biežāks par statisko pasīvu (Levāne-Petrova 2023: 69).

20. gs. 2. pusē un 21. gs. Lejaskurzēmē retumis tiek lietotas konstrukcijas arī ar verbu *nākt*, piem., Bārtā *streņģes aīzmugurē, ku nāca tāt dzelzis piēsiēc, tuōs rat:us kabināj* (Av); Gramzdā *ilķšu greŗēni – divi, nuō katras pusses viēns. tuŗ tā vērstuve nāk iēsiēta / pastuōte saucās svārkaņ, kuŗ nāk apakšā iēliēkta*. (Jankevics 1985); Nīcā *bij ar maņteŗu skuŗstenis. tur nāca tādi griēsti uzlikti, nelija grāpī liētus* (KHI 1997). „Nīcas izloksnes vārdnīcas“ šķirkļa *nākt* 15. nozīme ietver nozīmi ‘atrasties, būt, arī tikt novietotam, iestiprinātam (kur)’, ko paskaidro arī pasīva konstrukciju teikumi, piem., [žogā starp stabiem] *trīs sklaņdas nāk iēsaūtas. iēpiņ riķus* u. c. (NIV III 2021: 234–235).

Galgauskas izloksnes (augšzemnieku dialektā nedziļā latgaliskā izloksne) aprakstā saistītātvārda *nākt* lietojums skaidrots šādi: „... priekš gadiem 100 šī forma ar „nāk“ tika dzirdēta Galgauskas amatnieku valodā [...]. Iespējams, ka amatnieki tā runāja kaut kādā svešā ietekmē..“ (Kalnietis, Rūķe-Draviņa 1996: 175). Arī Lejaskurzēmē (pētītajos tekstos) konstrukcijas ar verbu *nākt* ir saistītas ar amatniecības nozari un skaidrojumu par reālījas uzbūvi vai gatavošanu.

Verbs *nākt* mūsdienu latviešu valodas gramatikā netiek uzskatīts par pasīva palīgverbu. Tas ir viens no saitiņverbiem (Nītiņa, Grigorjevs 2013: 466–467), kas izsaka „stāvokļa, pazīmes maiņas nozīmi” (Freimane 1985: 56), „pazīmes tapšanu” (Beitiņa 2009: 111), tāpēc semantiski iekļaujas *tikt* un *tapt* grupā – arī šie verbi lietojami gan saitiņas, gan palīgverba funkcijā. Tēzaurā *nākt* „pazīmes tapšanas” nozīme atbilst 13.2. nozīmei ‘sasniegt (kādu stāvokli), tiekot pakļautam kādai norisei, darbībai (par priekšmetiem)’, bet 16. nozīme ‘tikt ievietotam, novietotam (kur)’ – analizēto pasīva konstrukciju semantikai (Spektors et al. (2009–2023); sk. <https://tezaurs.lv/n%C4%81kt:1>).

Pasīva variantu konstrukcijas ar palīgverbu formām (*ir*) *bijis*, (*esot*) *bijis*, kā arī pasīva modālajiem paveidiem Lejaskurzemes izlokšņu tekstos konstatētas tikai dažos gadījumos, piem., Kalētos *šīs mājas esuōt iēpirkt^as nuō muīž^as kādreīz, kā vēcsaiņniēcība nuō muīžas iēpirkt^as* (KHI 2018), Rucavā *te tam puōdnīēkam Voļgemūtam tikuō bijis iznemč cepļis uņ visi tiē traūki izlikti, lai viņi tuŗ žūst* (Ruc). Tas atbilst K. Levānes-Petrovas secinājumam: „Runas datos ciešamās kārtas

salikto laiku formas nav plaši izplatītas, bet tas, iespējams, ir atkarīgs no tekstu žanriem, kas iekļauti runas datos. Runas korpusā nav zinātnisku tekstu un arī, domājams, ziņu runātie dati atšķiras no ziņu portālos iekļautajiem rakstiem, kur pasīva salikto laiku formas ir bieži sastopamas.” (Levāne-Petrova 2019: 79)

Secinājumi

20. gs. 2. pusē un 21. gs. pierakstītajos Lejaskurzemes izlokšņu tekstos dominē statiskā pasīva konstrukcijas tagadnē vai pagātnē.

Statiskā pasīva tagadne tiek lietota gan ar palīgverbu (*ir // i*), gan bez palīgverba, pagātnē palīgverba formā izpaužas Lejaskurzemes izloksnēm raksturīgie 3. personas formas īsinājumi (*bija > bij > bi*).

Visbiežāk konstatēts tiešā objekta pasīvs. Tā kā analizētie teksti ir dzīva stāstījuma pieraksti, pasīva konstrukciju komponentu secība variējas atkarībā no runas situācijas un konteksta, tāpēc nav iespējams noteikt dominējošo komponentu secību.

„Latviešu valodas dialektu atlanta” aptaujas atbildes apliecina, ka dinamiskā pasīva dominējošais palīgverbs Lejaskurzēmē 20. gs. vidū ir *tikt*, taču daļā areāla nav svešs arī palīgverbu *tapt* un *nākt* lietojums. Analizētajos 20. gs. 2. puses un 21. gs. tekstos dinamiskā pasīva lietojums ir rets: konstatēta tagadne un pagātne ar palīgverbu *tikt*, nav konstatēts palīgverbs *tapt*, tikai dažos gadījumos – *nākt*.

Lejaskurzemes izloksnēs potenciāli iespējamas visas pasīva formas, kas reģistrētas literārās valodas pasīva paradīgmā, bet, tāpat kā literārajā valodā, daļa no tām realizējas ļoti reti.

Avoti

- Av – Markus-Narvila, Liene (2016). Dienvidkurzemes izlokšņu paraugi. Stafecka, Anna; Markus-Narvila, Liene (sast.). *Avoti vēl neizsikst. Latviešu valodas dialekti 21. gadsimtā*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 142–211.
- Jankevics – Alfrēda Jankevica vākums Lejaskurzēmē 20. gs. 80. gadu 2. pusē. Rokraksts LU Latviešu valodas institūtā.
- KHI – Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārā institūta dialektoloģijas kolekcija (20. gs. 80. gadi – 2023. gads).
- LVDA – „Latviešu valodas dialektu atlanta” aptaujas kolekcija Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūtā.
- NIV – Bušmane, Brigita (2017–2023). *Nīcas izloksnes vārdnīca*, 1.–4. sēj. Rīga: Latviešu valodas institūts. Pieejams no vietnes: http://lavi.lu.lv/publikacijas_2023/
- Ruc – Laumane, Benita; Ozola, Ieva; Girņus, Gita (red.). (2007, atkārtots izd. 2008). *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Liepāja: LiePA.

Literatūra

- Beitiņa, Maigone (2009). *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: LiePA.
- Bušmane, Brigita (1989). *Nīcas izloksne*. Rīga: Zinātne.
- Draviņš, Kārlis; Rūķe, Velta (1958). *Verbalformen und undeklinierbare Redeteile der Mundart von Stenden*. Lund: Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet.
- Endzelīns, Jānis (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Freimane, Inta (1985). *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.

- Kalnietis, Alvilis; Rūķe-Draviņa, Velta (1996). *Galgauškas izloksnes apraksts*. Rīga: Zinātne.
- Levāne-Petrova, Kristīne (2019). Ciešamās kārtas perfekta formu variācijas latviešu valodā. *Baltistica*, 54 (1), 63–82. DOI: <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.54.1.2371>
- Levāne-Petrova, Kristīne (2023). *Ciešamās kārtas funkcionālā sistēma latviešu valodā*. Promocijas darbs doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības un literatūrzinātnes nozarē latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte.
- LVD AJaut – *Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma* (1954). Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Nau, Nicole; Spraunienē, Birutē; Žeimantienē, Vaiva (2020). The Passive Family in Baltic. *Baltic Linguistics*, 11, 27–128. DOI: <https://doi.org/10.32798/bl.699>
- Nītiņa, Daina; Grigorjevs, Juris (red.) (2013). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Ozola, Ieva (2018). Tagadnes pasīvie divdabji Lejaskurzemes izloksnēs 21. gadsimtā. *Linguistica Lettica*, 26. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 81–92.
- Ozola, Ieva (2023). Pasīva formas un to lietojums Lejaskurzemes izloksnēs. *Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 150. dzimšanas dienas atcerei veltīta starptautiska zinātmiska konference „Endzelīns. Valoda. Laiks”*. Tēzes. Sastād. Kristīne Mežapuķe. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 57–59. DOI: <https://doi.org/10.22364/ajeszk.2023.evl>
- Ozola, Ieva; Markus-Narvila, Liene (2021). *Valoda. Laiks. Lejaskurzeme*. Liepāja, Rīga: Liepājas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts.
- Rudzīte, Marta (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Spektors, Andrejs et al. (2009–2023). *Tēzaurus*. Rīga: LU MII Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams: <https://tezaurus.lv/> [sk. 05.01.2024.]
- Straupeniece, Daiga (2018). *Latviešu valoda Lietuvā – Būtiņģē un Sventījā*. Liepāja: LiePA.
- Veidemane, Ruta (2002). Darbības vārds. Kornēlija Pokrotiece (atb. red.). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Lokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 409–509.

FORMS OF PASSIVE AND THEIR USAGE IN THE SUB-DIALECTS OF LOWER KURZEME

Summary

The passive has not received much attention in studying the verbal system of Latvian sub-dialects: it is rarely mentioned except in the context of the choice of auxiliary verbs. The basis of the classification of the passive used in the article is the semantics of the auxiliary verbs *tikt* and *būt*: passive constructions with *tikt* have the meaning of process (dynamic passive), passive constructions with *būt* – the meaning of result and state (static passive). The article aims to describe the dynamic and static passive constructions with the past passive participle and the features of their use based on the published and collected data of the Lower Kurzeme dialects of the second half of the 20th century and the 21st century. Sources of the research: manuscripts from the Latvian Dialect Atlas survey of 12 Lower Kurzeme sub-dialects, Kurzeme Institute of Humanities of Liepāja University and the Institute of Latvian Language of the University of Latvia collections of the 2nd half of the 20th century and the 21st-century texts from Lower Kurzeme.

The study concludes that, in the second half of the 20th century and the 21st century, static passive constructions in the present or past dominate in the Lower Kurzeme sub-dialects texts. The static passive present is used both with the auxiliary verb (*ir // i*) and without the auxiliary verb, while the auxiliary verb in the past is manifested by the shortening of the 3rd person form (*bija > bij > bi*) characteristic of Lower Kurzeme sub-dialects. The passive of the direct object is the most frequent, and the order of its components varies depending on the

speech situation and context; therefore, it is impossible to determine the dominant order of the components.

The answers to the survey of the Latvian Dialect Atlas confirm that the dominant auxiliary verb of the dynamic passive in Lower Kurzeme in the middle of the 20th century is *tikt*, although the use of the auxiliary verbs *tapt* and *nākt* is not unknown in parts of the area. In the analysed texts from the second half of the 20th century and the 21st century, the use of the dynamic passive is rare: the present and past with the auxiliary verb *tikt* have been found, the auxiliary verb *tapt* has not been found, and only in a few cases *nākt* has been used.

All the passive forms recorded in the passive paradigm of literary language are potentially possible in the sub-dialects of Lower Kurzeme; however, as in literary language, some are rarely used.

Keywords: Latvian, sub-dialects of Lower Kurzeme, dynamic passive, static passive, past passive participle.

Daiga Straupeniece (RTU Liepājas akadēmija)

IZLOKSNES MORFOLOĢISKO ĪPATNĪBU DAUDZVEIDĪBA MŪSDIENU TEKSTOS: „RUCAVAS SIEVU STĀSTI” (2023)

Kopsavilkums

Grāmata „Rucavas sievu stāsti” (2023) atspoguļo Rucavas kultūrtelpas nemateriālo kultūras mantojumu, atklāj dažādas tradicionālās zināšanas un amatu prasmes. Tā sarakstīta mūsdienu Rucavas izloksnē, tādēļ vārdu un locījumu formu lietojumā ir vērojami paralēlvarianti. Tas nozīmē, ka izmantotas gan literārās valodas formas, gan dialektālas iezīmes. Raksta mērķis ir noskaidrot lietvārdu, vietniekvārdu un skaitļa vārdu morfoloģiskās īpatnības grāmatā „Rucavas sievu stāsti”. Izpētes objekts ir 50 stāsti, kuros tika izvērtēti, kādi izloksnes morfoloģiskie līdzekļi izmantoti, lai atainotu mūsdienu Rucavas izloksni. Galvenās darbā izmantotās pētniecības metodes ir analītiskā un salīdzinošā metode. No valodas materiāla tika ekscerpēti dažādi lokāmo vārdšķiru piemēri. Salīdzinošā metode izmantota, lai apzinātu literārās valodas formu un dialektālo iezīmju lietojuma intensitāti, noskaidrotu un apkopotu datus, kuri morfoloģiskie valodas līdzekļi tekstos dominē, kādas ir valodas līdzekļu proporcijas. Pētījumā ir secināts, ka izloksnes morfoloģisko formu proporcijas attiecībā pret literāro valodu ir dažādas. Ir gadījumi, kad atsevišķu arhaisku formu izmantojumā ir vērojams pārsvars pār literārās valodas variantu, piem., lietvārdu *ē*-celmi, nelokāmie vietniekvārdi *mana*, *sava*. Tomēr ir gadījumi, kad, atveidojot mūsdienu izloksnes valodu, kāda sena morfoloģiskā forma vai locījuma forma darbā nav izmantota. Arhaisku formu atšķirīgās proporcijas attiecībā pret literāro valodu, to blīvējums, pārsvars vai zudums mūsdienu mutvārdu un rakstu formā var būt saistīts ar konkrēta autora izloksnes izjūti, notikuma apraksta un pieredzes stāsta atspoguļojumu. Dialektālo iezīmju izmantojums darbā rada spraigu un dzīvespriecīgu noskaņu, atklājot Rucavas saimnieču zināšanas un dažādu amatu prasmes.

Atslēgvārdi: Rucavas izloksne, morfoloģija, dialektālas iezīmes, literārā valoda, teksts.

Ievads

Viena no Rucavas kultūrtelpas bagātībām ir tās izloksne. Pētījumi par Rucavas izloksni un tās piemēri ir publicēti vairākos izdevumos, piem., kolektīvajā monogrāfijā „Mana novada valoda: Lejaskurzeme” (Lejaskurzeme 2004), „Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda” (Rucavā 2007; atkārtots izd. 2008), „Avoti vēl neizsīkst. Latviešu valodas dialekti 21. gadsimtā” (Avoti 2016), „Valoda. Laiks. Lejaskurzeme” (Ozola, Markus-Narvila 2021), krājumā „No Sventājas līdz Ancei: latviešu izloksnes Rietumkurzemes piekrastē 20. gs. beigās / 21. gs. sākumā” (No Sventājas 2008) u. c. Grāmatā „Rucavas sievu stāsti” (2023) tiek atklāti daudzi notikumi no 2011. gada līdz 2023. gadam Rucavas saimnieču dzīvē – „gan ģimenes godi, svētku svinēšana, gan rokdarbu pasaules krāšņums, gan kulinārā meistarība un savstarpēja mācīšanās” (Straupeniece 2023: 8). Grāmatas autore ir trīs māsas – Māra Tapiņa, Dace Tapiņa un Inga Tapiņa –, kuras dzimušas un uzaugušas Rucavas novadā, pārzina sava novada izloksni, tradīcijas un aktīvi iesaistās tradicionālās kultūras

pasākumos. Autore, rakstot par Rucavas sievu dzīvesziņu (Rucavas sievas – neformāla tradīciju kopa, kas dibināta 2011. gada 11. novembrī), ir izmantojušas mūsdienu valodas atainojumu, kur vērojami paralēlvarianti – „līdzās literārajai valodai ievērti arī Rucavas izloksnei raksturīgie valodas līdzekļi” (Straupeniece 2023: 8). Šajā gadījumā, kad izloksnei nav rakstu valodas tradīcijas, „rakstīšana ir individuāla (personiska), tā balstās autora izpratnē par runātas un rakstītas valodas attiecībām” (Ozola 2021: 131).

Raksta mērķis ir noskaidrot lietvārdu, vietniekvārdu un skaitļa vārdu morfoloģiskās īpatnības grāmatā „Rucavas sievu stāsti”. Izpētes objekts ir 50 stāsti, kuros tika pētīts, kādi izloksnes morfoloģiskie līdzekļi izmantoti, lai atainotu mūsdienu Rucavas izloksni. Galvenās darbā izmantotās pētniecības metodes ir analītiskā un salīdzinošā metode. No valodas materiāla ir ekscerpēti dažādi lokāmo vārdšķiru piemēri. Salīdzinošā metode izmantota, lai apzinātu literārās valodas formu un dialektālo iezīmju lietojuma intensitāti, noskaidrotu un apkopotu datus, kuri morfoloģiskie valodas līdzekļi tekstos dominē, kādas ir valodas līdzekļu proporcijas.

Morfoloģisko līdzekļu daudzveidība

Pētījumā aplūkotas lokāmo vārdšķiru – lietvārdu, vietniekvārdu un skaitļa vārdu – dialektālās iezīmes morfoloģijā, kā arī skatīta literārās valodas formu un dialektālo iezīmju lietojuma intensitāte, atveidojot Rucavas izloksni.

Lietvārdi

Viena no izloksnes morfoloģiskajām īpatnībām ir lietvārdu dzimtes un celma svārstības. Tās raksturīgas visos dialektos (sk. Rudzīte 1964: 206, 335, 339), arī vidus dialekta Lejaskurzemes izloksnēs (Bušmane 1989: 151–182; Markus-Narvila 2016: 111–114; Markus-Narvila, Ozola 2017: 83; Ozola, Markus-Narvila 2021: 203–204; Ozola 2007: 380–381; Straupeniece 2018: 73).

Grāmatā *o*-celma formās tiek lietoti *ā*-celma substantīvi *bļoda*, *jaka*, piem.:

Ja nebijāt, nobraucat paskaīt un novērtēt, cik mēs esim bagāti ar visu ko – cimdiem, zeķēm un lindrakiem, māliem, bļodiem, deķiem, ķočiem un tīnēm (162). *Aleksandrai baltais jaks nu jau gatavs* (100).

Vairākkārt izmantots *i*-celms *balsu* dažādos locījumos, piem.:

Dzintra, kā jau laba aktrīze ar skaļu balsu un skaidru valodu, stāsta tā, ka no smieklu sāk i sātā dūrt, i asaras saskrien (87). *Līdz a sava skaņājiem balsiem un dziesmu pūru dziedātājas pajēmušas arī labi glabātos kreklus, cimdus, deķus izrādīšanai, apbrīnošanai un iedvesmai* (177). *Garais celš autobusā pagājis nemanot, jo balsus vaidzējis iesildīt un visas dziedājušas no pašas Rucavas, kamēr Rīgas torņus ieraudzīja* (16).

Lai gan 20. gs. beigās un 21. gs. sākumā Rucavā vēl sporādiski dzirdēts *o*-celma lietvārda lietojums vienskaitļa nominatīvā ar galotni *-as*, piem., *maisas*, *bēzras* (Ozola, Markus-Narvila 2021: 208), „Rucavas sievu stāstu” izdevumā tas nav novērots.

No rakstu valodas atšķirīgs *io*-celms konstatēts saliktenos *jūrmalis*, *kāpmalis*. Visvairāk ir vienskaitļa ģenitīva lietojums, piem.:

Tomēr rīta ausmu no Muižas kalna, vakara saules starus no jūrmaļa un daudzinjūma spēku otram neparādīsī, ja klāt nēsi bijis (142). Talab jūrmaļa cilvēki visi ir tādu gaišu vaigu (199). Jūrmaļa ļaudis, raduši dzīvot taupīgi, sviestu, pa bišķi lešājot, mācēja pastiept jo garāku (224).

Ir sastopami arī citi locījumi – vienskaitļa akuzatīvs un vienskaitļa lokatīvs, piem.:

Pa to laiku saule jau taisās uz rietu un līgotāji uz jūrmali (138). Kāpmali izgājuši, dzied, cik tik var, kāmēr caur meiju vārtiem saule lēni iesalaižas ūdinī (138).

ā-celma formās Rucavas izloksnē bieži tiek lietoti ē-celma substantīvi avīze, glāze, krūze, reize, piem.:

Kā avīzās raksta, klāt ir notikums „Satiec savu meistarū!” (216). Par to vienu glāzu jāpaceļ! (101) Rucavnieces galdu noklāja, ka lūst ar siera un maizes kalniem, putras bļodām, alus (kvasa) krūzām, lai Rīga brīnās (33).

Īpaši daudz ir *ā-celma forma reiza* dažādos locījumos, piem.:

Bet, ja nav ne svētku, ne talkas reiza, va talab ēdīs sausus rāciņus vien? (94) Pie reizas arī asiņu rausis, putraimu asinsdesas un aknu desas (55). No abras tik jāizkasa un jāiemīca miltos ierauga tiesa nākošai reizai (38). Viss iet pie dūšas, atsaronas vēl tik daudz, ko vēl šai reizā nepaguva uztaisīt – biguzi, kvasu, miežu kukuļus, žūri (38). Sievu un darbu daudz, visas visu reizā nevar paspēt ieprovēt, bet katra atron, ko darīt (62). Lielākā mīklu minēšana bija tais reizās, kad pazuda elektrība (34) u. c.

Lai gan ir konstatēts arī paralēlformu – lietvārdu *ā-* un *ē-celmu* – lietojums vārdos *avīzall/avīze, glāzall/glāze, reizall/reize*, literārās valodas formu izdevumā ir mazāk.

Daudzi *i-celmu* substantīvi, piem., *acs, auss, govs, klēts, krāsns, nakts, pirts, plīts, sirds, smilts, uguns, zoss*, izloksnē joprojām tiek lietoti ar *ē-celmu*. Tas pamatojams ar „senu un stabilu *ē-celmu* substantīvu kopu Lejaskurzemē un daļā žemaišu dialekta” (Ozola, Markus-Narvila 2021: 243). Vārdi *ace, ause, gove, klēte* (izņemot nosaukumā „Senā klēts”), *plīte, smilte, zose* grāmatā ir lietoti kā vienīgie priekšmetu apzīmējumi, dzīvu būtņu nosaukumi, nav reģistrēts neviens literārās valodas *i-celma* variants, piem.:

Gājis visādi – ir sāpējuši žandi no skaļas smiešanās, ir sūrstējušas acs no asarām [...] (11). Tā pie cienīgas saktu čupas, kas piedien tautastērpam, plastmasa džinzalus ausēs nekabin un koši sarkanās lūpas krāsot nelon (150). Septiņdesmitajos gados tik viena tāda liela, zili pelēka gove ganījās Papas kāpmalī pie „Zudavu” māju, Attiķu ganīklē (224). Klētes otrā galā jau arī sākas rosība [...] (87). Kad krāsne izkurėjusi, ogles izraustas un krāsne izslaucīta, laiks maizi šaut iekšā, tik jāpievaktē, lai kāda nekāp pa līzi pāri (38). Bet Jāņu naktē jau beigu nav – kapelai spēlējot, dančos paiet visa naktē (138). Matus palaist vaļā gan ļauts tik pirtē va kādā siltā vasaras naktē (170). Kamēr plīte kuņas, izcepam pīrgus rīdīenas ballei – sklandu rausus un zaķausus (56). Līdz ar siltu tēju iesilst sirdē un atraisās runas (202). Bet priēzu sveķus, kas gadu tūkstošus jūras dubenā gulējuši un smiltēs rīvājušies, rudiņa vētras izviesē krastā dzintara gabalos (100). Pa lēnām vien, lai gaisma nepārtrūkst, tiek iekūrta ugunē, ko pēdis, ar lāpamis paceltu, uznes akal augšā sētienā (138). Zose un pīle esot jāplūc sausas, bez plucināšanas (103).

Arī šajā Rucavas izdevumā ir novērojams *ē-* un *i-celmu* paralēlisms. *ē-* un *i-celmu* paralēlvarianti ir sastopami vairākiem lietvārdiem, piem., *krāsne//krāsns*

(attiecīgi 4:1), *nakte//nakts* (attiecīgi 5:6), *sirde//sirds* (attiecīgi 4:5), *ugune//uguns* (attiecīgi 3:1).

Tāpat izdevumā ir konstatēts arī *o-* un *i-* celma paralēlformu lietojums, piem.:

Garais ceļš autobusā pagājis nemanot, jo balsus vaidzējis iesildīt un visas dziedājušas no pašas Rucavas, kamēr Rīgas torņus ieraudzīja (16). [...] ir pazudušas **balsis** no skaļas un ilgās dziedāšanas (11).

Raksturīga izloknes īpatnība ir arī senās locījumu formas. Dažreiz *io-* celmos tiek lietota vienskaitļa datīva galotne *-am*, tā bijusi raksturīga daudzām vidus, lībiskajām un augšzemnieku izloksnēm (Endzelīns 1951: 411), piem., [...] *ja pie vīra un bērna tikusi un vainadzēnu puišam atdevusi, ar pliku galvu un vaļā matiem vais nestaigā* (150).

Vienskaitļa datīva galotne *-ij* konstatēta *ā-* un *ē-* celmos, piem.:

Ja nav bērnu – drānij līpa vaļā [...] (12). *Tad nu sanācis, ka pādij savākta diža nauda* [...] (71). *Ciemini būtiņnieki zin teikt, ka nokaunot cūkij vaig iebāzt pagali mutē, lai zarnas nesalīp, tad jo viegli tīrīt* (108). *Mallīte* [...] *palīdzēja mātij, mācījās rokdarbus un citas gudrības* (169).

Iespējams, *ā-* un *ē-* celmi ir pārņēmuši *i-* celma vienskaitļa datīva galotni *-ij* (Ozola 2007: 382).

Vīriešu dzimtes *o-* celma un sieviešu dzimtes *ā-* un *ē-* celma substantīviem raksturīga daudzskaitļa datīva (instrumentāļa) galotne *-amis*, *-emis*, piem.:

Dabijam redzēt arī gaļos virssvārkus, kas laikam derējuši i sievamis, i vīramis [...] (16). *Izrāda sievas savus rokdarbus: adījumi – dubultiņi a spūrdzemis, cimdi, lakati, zeķes* (13). *Ar klumpemis negā, tās pasita padusē un tik duru priekšā uzmāva* (200).

20. gadsimta sākumā vīriešu dzimtes daudzskaitļa datīva formas ar *-iems* Rucavā ir bijušas visai izplatītas (Ābele 1927: 122; Endzelīns 1951: 403; Rudzīte 1964: 111). Grāmatā daudzskaitļa datīva forma ar *-iems* izmantota reti, piem.:

[...] *braucējiems* vienmēr bi līdz kāda brandava blaške ar medu va piparis (200).

Senā daudzskaitļa instrumentāļa galotne *-is* ir bijusi raksturīga visā Dienvidkurzemē (Endzelīns 1951: 406), tā Rucavā reģistrēta vēl 21. gs. (Rucavas izloknes teksti 2007: 426; Ozola, Markus-Narvila 2021: 214). Arī stāstos ir konstatēta *o-* un *io-* celmu senā daudzskaitļa instrumentāļa galotne *-is*, piem.:

Te prūsine a kutis [...] (12). *Galds nokrauts ar pīrgis* [...] (13). *Jāgaida akal cita reiza, kad dīžāties ar zilīs lindrakis, ar košīs krūmis* (203). *Balto sviestu ar apaļīs rūciņīs* va rupmaizi iebaņo tūristiem, kas atbraukuši baudīt Rucavas goda mielastu (225).

Tātad Rucavas izloknes morfoloģiskās īpatnības – lietvārdu dzimtes un celma svārstības, kā arī senās locījumu formas – ir novērojamas arī grāmatā „Rucavas sievu stāsti”.

Vietniekvārdi

Senais, izloknei raksturīgais atklājas vairāku vietniekvārdu – personu, piederības, nenoteikto un noteikto vietniekvārdu – lietojumā.

Dažas personu vietniekvārdu locījumu formas, kas izmantotas stāstos, ir arhaiskas. Uz darītāju grupu, kurā ietilpst arī pats runātājs, norāda daudzskaitļa

pirmās personas vietniekvārda *mēs* locījumu vārdformas. Līdzās vietniekvārda *mēs* datīva formai *mums* bieži tiek izmantota senā daudzskaitļa instrumentāla forma *mumis*, kas Lejaskurzemes izloksnēs parasti veic datīva funkcijas (Ozola, Markus-Narvila 2021: 259), piem.:

Lepnas, lepnas tās rucavnieces – mumis ne tik cimdi, zeķes, lindraki un deķi, bet arī brangās lādes, kur to visu glabāt (148). *Bet, kad saliktas visas goda kārtas, kādas tik mumis ir, rādās, ka tie no pus pasaules savākti* (149). *Šodien jaunu laiku rokdarbnieces plātās ar pārļotiem maučiem, bet tādi – maustiņi – mumis Rucavā jau sen bijuši* (149). *Mumis goda drānu tāpat pienākas ģērbt pa vairākām kārtām [...] Nu mumis ir skutulu, dvieļu un puķu tik daudz, ka bez goves neiztikt* (215).

Kopumā 1. personas vietniekvārds datīvā un instrumentāli grāmatā izmantots 33 reizes: *mums* lietots 21 reizi jeb 64 % gadījumu, savukārt *mumis* – 12 reizes jeb 36 % gadījumu. Lai gan arhaiskā instrumentāla forma *mumis* grāmatā tiek izmantota, tā tiek lietota divreiz retāk nekā literārās valodas forma. Pētot daudzskaitļa datīva formu lietojuma proporcijas mūsdienu Sventājas latviešu valodā, secināts, ka literārās valodas forma *mums* izmantota 43 % gadījumu, senā daudzskaitļa instrumentāla forma – 57 % gadījumu (Straupeniece 2012: 85).

Vīriešu dzimtes daudzskaitļa 3. personas vietniekvārdu lietojumu darbā ir maz. To nosaka grāmatas saturs, jo galvenās varones ir sievas, t. i., sieviešu dzimuma pārstāves. „Rucavas sievu stāstos” ir konstatētas divas arhaiskas vīriešu dzimtes daudzskaitļa datīva formas ar *-iems*, piem.:

Kad atbraucot latvininki, kādreiz iziet joki, viņiems dod ēst un teic, ka jāēd būs tīri. Šie, nesaprazdami, ko viņiems sola, atiec: „Mēs jau tā esim izgramdījuši visu skutulu tīru” (201).

No visām Lejaskurzemes izloksnēm tieši Rucavā visstabilāk saglabāti un lietoti nelokāmie piederības vietniekvārdi *mana*, *tava*, *sava* (Ozola, Markus-Narvila 2021: 255). To apliecina arī nelokāmo vietniekvārdu pārsvars grāmatā „Rucavas sievu stāsti”. Kopumā no 147 piederības vietniekvārdiem 78 % gadījumu lietoti nelokāmie vietniekvārdi, bet 22% gadījumu – lokāmie piederības vietniekvārdi. Nedaudz tiek izmantota nelokāmā piederības vietniekvārda forma *mana*, piem.:

[...] *gan jau katram būtu, ko teikt no sava puses – kā bi mana vecaimāte un kā to mana mamma valkāja* (142). *Ja kāds bi jo ātrāk atbraucis va ar mājiniem kas pārrunājams, tas ienāce ari istubā un piemeta sava subini mana klēpī* (181).

Līdzās nelokāmajiem vietniekvārdiem grāmatā ir arī lokāmās formas, piem.:

Tas patiešām ir mans mīļākais ēdiens kopš bērnības! (154) *Lēna bi tā, kas palika par saimniecei tēva mājā un aplaimoja manu klēpi i ar sava maigo gurnu pieskārienu, i padeve sava mīļajiem, kur piesēst* (181).

Nelokāmā vietniekvārda formas *mana* un lokāmā vietniekvārda formas attiecības grāmatā ir aptuveni līdzīgas (attiecīgi 4:3).

Īpaši daudz krājumā „Rucavas sievu stāsti” tiek lietota nelokāmā vietniekvārda forma *sava*. Tā lietota 97 % gadījumu no 115 grāmatā

izmantotajām nelokāmo piederības vietniekvārdu formām, kā arī konstatēta saistījumā ar lietvārdu gandrīz visos locījumos, piem.:

Daudz padarīts, lai katrai rucavniecei būtu sava tautastērps (184). *Pa katru naudas gabalu vaidzēja sadzert a devēju, ko tas ielēja no sava buteles* (71). *Kad pašas tiks līdz šūšanas, jādāmā, kāda laika modi izvēlēties sava tērps* (16). *Tālab kāda karsta tēja Rīgas krogā jāiedzer, vēders arī prasa sava tiesu pēc kārtīgām mācībām un Rīgas kukuļa mājiniekiem jānopērk* (17). *Mežu Ilmārs, kas tagad valdību demogrāfijas jautājumos konsultē, ar sava sievu Jantu arī bi atnācis* (18). *Gribētāji var nopirkt un iesastādīt nākošpavasār sava dārzā, var apēst jau šorudenī* (93). *Sava laika zīmes it labi var redzēt arī kapu pieminekļos un krastos* (47). *Lilija lepna uz sava desamis i uz cepeti, Vija – uz gailiņu klopšis* (13). *Un ir Rucavas cilvēki izsasējuši arī pa visu pasauli un sava runātus un rakstītus vārdus grāmatās ierakstījuši* (22). *Skaidrs, ka pašām ar sava rokām pa lēnām vien jāķežas pie darba!* (18). *Lēna dzīvoja lauku cilvēka ierastu dzīvi sava dzimtajās mājās* (182).

Kā norāda Daina Nītiņa, „vispārīgajam vietniekvārdam *savs, sava* ir svarīga nozīme teksta izveidē” (Nītiņa 2013: 443), tas norāda uz piederību jebkurai vienskaitļa vai daudzskaitļa personai. Iespējams, tas izskaidro tekstā izmantoto piederības vietniekvārdu *savs, sava* lietojuma biežumu. Nelokāmais piederības vietniekvārds *sava* stāstu krājumā lietots apmēram četras reizes vairāk nekā lokāmais vietniekvārds *savs, sava* (attiecīgi 111: 29).

Nav fiksēta norādāmā vietniekvārda *tas* senākā daudzskaitļa instrumentāla forma *ties*, kaut gan 21. gs. Rucavā tā nereti ir bijusi dzirdēta (Ozola, Markus-Narvila 2021: 264).

Tekstā līdzās bieži lietotam nenoteiktā vietniekvārda *cits* daudzskaitļa datīva locījumam *citiem* konstatēta arī viena senāka daudzskaitļa datīva forma ar *-iems* (attiecīgi 22:1), piem.:

Pērn esim izsabalējušas pa pasauli riņķī, stāstot citiems, kā rucavnieces puškojas, ko galvā sien (203).

Līdzās noteiktā vietniekvārda sieviešu dzimtes formai *pati* grāmatā diezgan daudz tiek lietota arī forma *pate*, piem.:

Nu, bet bi gan garda – pate kusa mutē! (88) *Nagi niez uz rakstu šūšanu, bet pa priekšu jānoauz pate manta, lai ir, ko izrakstīt* (165). *Pārs lindrakus jau pate pasašuvusi, tēvam, brāļam kreklus izrakstījusi, cimdu un zeķu ne saskaitīt* (170).

Abu formu lietojums grāmatā ir līdzīgs (attiecīgi 12:10). Savukārt ļoti reti sastopama senāka daudzskaitļa datīva locījuma forma *pašamis* (attiecīgi 11:1), piem.:

Un tālab, rau, pašamis jāpasarūpinas, lai blakus jaunām lietām tepat augtu mūs pašu vēsture un noturētu saites ar senču gudrībām, ko augi nes līdz cauri gadu simtiem (25).

Grāmatā nav izmantota senā daudzskaitļa datīva forma *pašiem*, kas retos gadījumos vēl saklausāma Sventājā (Straupeniece 2018: 100), agrāk reģistrēta Kuršu kāpās (Plāķis 1927: 27) un Langija vārdnīcā (Langijs 1685: 377).

Tāpat grāmatā „Rucavas sievu stāsti” pierakstīta arī viena noteiktā vietniekvārda *viss* senāka daudzskaitļa datīva locījuma forma ar *-iems* (attiecīgi 13:1): *Kad tās ies vaļā, pastāstīsim visiems!* (179)

Vērojot izloknes runātāju tekstus, „var konstatēt, kuras izloknes iezīmes rakstītājs uzskata par nozīmīgām” (Ozola 2021: 135). Vietniekvārdu arhaisko locījumu formu izmantojums piešķir darba saturam būtisku izloknes akcentu.

Skaitļa vārds

Grāmatā minētas pamata skaitļa vārda formas, kas saskan ar literārās valodas normām, izņemot skaitļa vārdu *dui* ‘divi’ (tas lietots tikai vienu reizi): *Garām skrienot tepat gar logu, zālē iesašaunas dui merģeles* (166). Taču no morfoloģiskām pazīmēm jāmin skaitļa vārda *divi* vīriešu dzimtes daudzskaitļa datīva un instrumentāļa kopīgās formas arhaiskā galotne *-is*, piem., *Ne viena vien atceļ, kā bērniībā a raīnu gājis – cita slaukusi to kā govi ar divis pupis* (62).

Arhaiskā galotne izmantota, norādot uz aptuvenu skaitu – diviem skaitļa vārdiem, kas saistīti ar vienu lietvārdu, piem., [...] *kādreiz uzraun ir brunčus va kreklus pa divis trīs mugurā* [...] (150). Kopumā secināms, ka arī skaitļa vārdi stāstos atklāj izloknes morfoloģiskās īpatnības.

Nobeigums

Grāmata „Rucavas sievu stāsti” atspoguļo mūsdienu Rucavas izlokсни ar dažādu paralēlformu lietojumu. Izloknes morfoloģisko formu proporcijas attiecībā pret literāro valodu ir dažādas.

Atsevišķu arhaisku formu izmantojumā ir vērojams pārsvars pār literārās valodas variantu, piem., lietvārdu *ē*-celmi, nelokāmie vietniekvārdi *mana, sava*. Tomēr ir gadījumi, kad, atveidojot mūsdienu izloknes valodu, kāda sena morfoloģiska forma vai locījuma forma darbā nav izmantota. Arhaisku formu atšķirīgās proporcijas attiecībā pret literāro valodu, to blīvējums, pārsvars vai zudums mūsdienu mutvārdu un rakstu formā var būt saistīts ar konkrēta autora izloknes izjūtu, notikuma apraksta un pieredzes stāsta atspoguļojumu.

Grāmatas autore lieliski pārzina daudzveidīgus izloknes leksiskos, morfoloģiskos un sintaktiskos līdzekļus. Valodas līdzekļu izmantojums darbā rada spraigu, dzīvespriecīgu noskaņu, atklāj ne tikai Rucavas sievu zināšanas un dažādu amatu prasmes, bet arī iezīmē Rucavas saimniecei raksturīgo spēcīgo valodu. Darbs atklāj, ka izlokne ir dzīva, to pārzina Rucavas vidējā paaudze, un izloknes pieraksti nodrošinās tās dzīvotspēju turpmākajās paaudzēs, aktualizēs izloknes gramatiskās formas un konstrukcijas.

Avots

Tapīņa, Māra; Tapiņa, Dace; Tapiņa, Inga (2023). *Rucavas sievu stāsti*. Rucava: Rucavas kultūrtelpas attīstības biedrība.

Literatūra

Avoti (2016). *Avoti vēl neizsīkst*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Ābele, Anna (1927). Par Rucavas izlokсни. *Filologu biedrības raksti*, VII. Rīga: J. Pētersona un b-dri spiestuve, 112–128.

Bušmane, Brigita (1989). *Nīcas izlokne*. Rīga: Zinātne.

Endzelīns, Jānis (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

- Langijs, Jānis (1685). *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis Ernests Blese. Rīga: Latvijas Universitāte, 1936.
- Lejaskurzeme (2004). *Mana novada valoda: Lejaskurzeme*. Zin. red. B. Laumane. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija.
- Markus-Narvila, Liene; Ozola, Ieva (2017). Ceļojums Bārtas valodā. *Bārtas dzīpari: valoda, kultūra, tradīcijas, ļaudis*. Atb. red. E. Lāms, A. Helviga. Liepāja: LiePA, 73–100.
- Markus-Narvila, Liene (2016). Dienvidrietumkurzemes izloksnes: Bārta, Rucava. *Avoti vēl neizsīkst*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Nītiņa, Daina (2013). Vietniekvārds (pronomens). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 428–455.
- No Sventājas (2008). *No Sventājas līdz Ancei: latviešu izloksnes Rietumkurzemes piekrastē 20. gs. beigās/21. gs. sākumā*. Sast. L. Markus-Narvila, zin. red. B. Laumane. Liepāja: LiePA.
- Ozola, Ieva; Markus-Narvila, Liene (2021). *Valoda. Laiks. Lejaskurzeme*. Liepāja, Rīga: Liepājas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts.
- Ozola, Ieva (2021). Rakstīts izloksnē: Lejaskurzemes izlokšņu teksti. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 25. Atb. red. Gunta Smiltnece un Linda Lauze. Liepāja: LiePA, 127–136.
- Ozola, Ieva (2007). Gramatiskās īpatnības un to pārmaiņas rucavnieku valodā. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Red. kol.: B. Laumane, I. Ozola, G. Girņus. Liepāja: LiePA, 379–400.
- Plāķis, Juris (1927). Kursenieku valoda. *Latvijas Universitātes Raksti*, XVI. Rīga: (atsevišķs novilkums).
- Rudzīte, Marta (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rucavas izloksnes teksti (2007). *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Liepāja: LiePA, 402–468.
- Rucavā (2007). *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Red. kol.: B. Laumane, I. Ozola, G. Girņus. Liepāja: LiePA.
- Straupeniece, Daiga. (2012). *Sventājas latviešu valoda: statika un dinamika*. Promocijas darbs. Liepāja: Liepājas Universitāte. Pieejams: <https://www.liepu.lv/lv/504/aizstavetie-promocijas-darbi>
- Straupeniece, Daiga (2018). *Latviešu valoda Lietuvā – Būtīnģē un Sventājā*. Liepāja: LiePA.
- Straupeniece, Daiga (2023). Priekšvārds. Tapiņa, Māra; Tapiņa, Dace; Tapiņa, Inga *Rucavas sievu stāsti*. Rucava: Rucavas kultūrtelpas attīstības biedrība, 8–9.

DIVERSITY OF SUBDIALECT MORPHOLOGICAL FEATURES IN CONTEMPORARY TEXTS: “RUCAVAS SIEVU STĀSTI” (2023)

Summary

The book “Rucavas sievu stāsti” (*Rucava Women’s Stories*, 2023) reflects the intangible cultural heritage of the Rucava cultural space, revealing various kinds of traditional knowledge and craft skills. It is written in the modern Rucava subdialect, so there are parallel variations in the use of words and inflexions. It means that both literary forms and dialectal features are used. The article aims to clarify the morphological characteristics of nouns, pronouns and numerals in the book “Rucavas sievu stāsti”. The object of the study is 50 stories, which were evaluated for the morphological means used to depict the contemporary Rucava subdialect. The main research methods used in the study are analytical and comparative methods. Various examples of inflective word classes were extracted from the linguistic material. The comparative method was used to identify the intensity of the use of literary language forms and dialectal features, to collect the data on which morphological language means dominate in the texts, and to find out

the proportions of language means. The study concludes that the proportions of morphological forms of the subdialect in relation to the literary language are different. There are cases when certain archaic forms are predominant over the literary language variant, e.g. *ē*-stems of the nouns, the indeclinable pronouns *mana*, *sava*. However, there are cases where an ancient morphological or inflectional form is not used in the text when reproducing the language of a modern subdialect. The different proportions of archaic forms in relation to literary language, their density, and predominance or loss in contemporary spoken and written language may be related to the particular author's sense of subdialect, description of an event, and representation of an experience. The use of dialectal features in the book creates a lively and joyful atmosphere, revealing the knowledge and skills of Rucava women in various crafts.

Keywords: Rucava subdialect, morphology, dialectal features, literary language, text.

Ilze VILKA (Latvijas Universitāte)

EKSPERTĪZE PAR SPĒĻU KOPAS „MAN IZDEVĀS!” IZMANTOŠANU FONEMĀTISKĀS UZTVERES ATTĪSTĪBĀ

Kopsavilkums

Ekspertīze tiek uzskatīta par vienu no piemērotākajām datu vākšanas metodēm. Eksperti ir cilvēki, kuriem ir padziļinātas zināšanas kādā konkrētā jomā (pētījuma kontekstā tā ir pedagoģijas un/vai logopēdijas joma) vai jautājumos par inovāciju ieviešanu izglītībā. Jaunās inovatīvās pedagoģiskās metodes, stratēģijas, mācību materiālus pirms iekļaušanas pedagoģiskajā procesā nepieciešams izvērtēt, lai gūtu apliecinājumu, ka inovācijas ir atbilstīgas mācību satura īstenošanai. Izvēloties ekspertus, jāņem vērā pētījuma mērķis un ekspertu atlases principi – tiem jāpārzina attiecīgās jomas jaunākās teorētiskās un praktiskās pētniecības metodes, jābūt atvērtiem, radošiem un elastīgiem inovācijas autora radošuma novērtēšanā, jāspēj analizēt un prognozēt jaunizveidotā „produkta” lietojuma iespējas, nepieciešamību un lietderību.

Raksta mērķis, pirmkārt, ir analizēt teorētiskajās nostādņēs pausto viedokli par spēli kā līdzekli fonemātiskās uztveres attīstības sekmēšanai un ekspertu atzinumu jeb ekspertīzi. Otrkārt, skaidrot empīriskajā pētījumā iegūto ekspertu viedokli un atzinumu par izveidotās spēļu kopas „Man izdevās!” izmantošanas lietderību un atbilstību fonemātiskās uztveres attīstības sekmēšanai.

Pētījums īstenots, izmantojot literatūras apskatu, ekspertu atlasī, ekspertu iesaistīšanu spēļu kopas novērtēšanā un ekspertu viedokļu analīzi par izveidotās spēļu kopas novērtēšanu.

Ekspertu veidotie komentāri atklāja, ka spēļu kopa ir veiksmīgi iekļaujama gan koriģējoši attīstošā darbā, gan arī pirmsskolas izglītības satura apguvē valodas mācību jomā. Ekspertu sniegtie ieteikumi vērsa uzmanību uz neprecizitātēm attēlu un vārdu izvēlē, kā arī diferencētu grūtības pakāpju izveidošanu atbilstoši bērnu prasmēm un spējām, samazinot spēļu laukumu apjomu. Tāpat eksperti norāda, ka izveidotās spēles, kas balstītas bērniem jau zināmos spēles nosacījumos, atvieglo spēles noteikumu uztveršanu un spēles gaitas īstenošanu.

Atslēgvārdi: fonemātiskā uztvere, spēle, ekspertīze.

Ievads

Cilvēkam kā sabiedriskai būtnei piemīt vēlme komunicēt, un savstarpējā mijiedarbība šajā procesā ir nozīmīgs aspekts bērna attīstībā. Valoda ir kultūras mantojums, kas ir cilvēku savstarpējās saziņas līdzeklis.

Bērības posmam piemīt savdabīgas darbības, vērtības, jūtas, domāšana, valoda un runa. Viens no svarīgākajiem uzdevumiem agrā bērnībā ir runas (skaņu izrunas joma) un fonemātiskās uztveres (fonemātiskie priekšstati, fonemātiskā analīze, fonemātiskā sintēze) attīstīšana. Fonemātiskā uztvere skaidrojama kā speciāla prāta darbība, kad indivīds prot atšķirt valodas skaņas, kā arī prot noteikt vārda skaņu struktūru, proti, analizējot zilbes vai vārdus, tos spēj sadalīt pa skaņām/zilbēm vai arī atsevišķas skaņas/zilbes sintezēt (savienot) vienotā veselumā (Berk 2013; Charlesworth 2013; Gendler-Shalev et al. 2021; Lūse u. c. 2020; Tūbele 2019; Weinrich, Zehner 2017). Pirmsskolas vecumā bērni pieredzi

iegūst dažādās aktivitātēs, un viena no šādām aktivitātēm ir spēle. Spēles elementi koriģējoši attīstošajā darbībā fonētiski fonemātiskās nepietiekamības mazināšanai sekmē fonemātisko priekšstatu, fonemātiskās analīzes un fonemātiskās sintēzes pilnveidi – rada emocionāli labvēlīgu vidi, attīsta iztēli, veicina pārliecību par saviem spēkiem un spējām, ļauj bērniem uzņemties iniciatīvu (Miltiņa 2005; Tūbele, Lūse 2012).

Spēle kā līdzeklis fonemātiskās uztveres attīstības sekmēšanai

Runas attīstības un valodas apguves priekšnosacījums ir apkārtējās vides iekšējo un ārējo faktoru mijiedarbība, kuru rezultātā bērns apgūst valodas likumības, attīstās un pilnveidojas bērna runa un jauniegūtās zināšanas bērns pakāpeniski ievieš savā valodā (Harper, McCluskey 2003; Keilmann et al. 2009; Szagun 2006; Tūbele 2015). Katrai valodai ir sava fonemātiskā sistēma, kas tiek izmantota specifiski, atbilstīgi konkrētajai valodai. Fonemātiskā sistēma veidojas un attīstās pirmsskolas vecumā, kad visstraujāk attīstās runas skaņu izruna un tiek izprastas runas lietošanas likumības (Mndeme u. c. 2022; Buldur, Gokkus 2021; Montessori 2019).

Pateicoties pilnvērtīgi attīstītai fonemātiskajai uztverei, cilvēks spēj runas skaņas atpazīt dažādās pozīcijās un variācijās (Berk 2013; Charlesworth 2013; Kaderavek 2011; Sedivy 2019), spēj atšķirt, no kuras puses tās skan, kā arī spēj atšķirt dzirdēto skaņu un trokšņu avotus (Brosseau-Lapré, Roepke 2022; Constantin 2021), spēj uztvert runas skaņas sarunvalodā, diferencēt tās pēc noteiktām šķīrēj pazīmēm, izprotot pateiktā vārda nozīmi (Vukovic et al. 2022), spēj atšķirt fonēmas un noteikt, no kādām skaņām sastāv vārds (Murnan 2022). Fonemātiskā uztvere vistiešākā mērā attiecināma uz valodas skaņu struktūras izpratni un vārdu dekodēšanas spējām (Kennedy et al. 2012), pilnvērtīgi attīstīta fonemātiskā uztvere nodrošina izpratni par vārda skaņu struktūru, ka vārdus iespējams sadalīt mazākās vienībās (zilbēs), zilbes iespējams apvienot vienā veselumā (Gillon 2002), tā ir spēja saklausīt, apzināties, noteikt, atšķirt un manipulēt ar skaņām (Nithart et al. 2010).

Teorētiskajās nostādnēs paustais fonemātiskās uztveres raksturojums ļauj teikt, ka fonemātiskā uztvere skaidrojama kā indivīda izpratne par runas skaņu lietojumu verbāli izrunāto vārdu struktūrā, pilnvērtīgi attīstīta fonemātiskā uztvere pieprasa īstenot sarežģītas darbības gan fonētiski fonemātiskajā jomā, gan kognitīvajā jomā. Cilvēka runa (viens no valodas formām) pieder pie apkārtējās pasaules skaņām, bērns, izdzirdot cilvēka runu, pievēršas runātājam un ar fonemātiskās uztveres palīdzību spēj atšķirt cilvēka runu no visām citām apkārtējās pasaules skaņām un trokšņiem, koncentrējas uz runas saturu un saprot runātā jēgu.

Pedagogi un logopēdi mēģina atrast jaunas metodes un paņēmienus un veidot mācību materiālus, ar kuriem ieinteresēt bērnus, lai attīstoši koriģējošā darbība kļūtu pozitīvāka, interesantāka un efektīvāka.

Spēle tiek uzskatīta par vienu no vispievilcīgākajām aktivitātēm, kas cilvēkam ļauj apvienot patīkamo ar lietderīgo, paplašināt redzesloku, padziļināt

un nostiprināt zināšanas, attīstīt atmiņu, izdomu, atjautību, novērošanas spējas, kā arī citas individuālās spējas. Rakstā veidots neliels ieskats spēles raksturojumam dažādu autoru teorijās – spēle ir pakāpeniska un savdabīga pāreja no rotaļu darbības uz mācību darbību (Karagiorgas, Niemann 2017), spēles darbībā mazinās satraukums, un aizraujošais saturs sekmē komunikācijas prasmes (del Moral Perez et al. 2018), spēle māca jauniegūtās zināšanas un prasmes pielietot praksē (Bay 2020), spēles laikā spēlētāju starpā veidojas emocionālā saite, tai pašā laikā – arī konkurence. Spēle māca uzvedības likumus un konfliktu risināšanā pieprasa lietot valodu (Itenge et al. 2022). Spēle nodrošina problēmsituāciju risināšanu praktiskā darbībā, tā veido disciplīnu, jo spēlēšanas laikā jāievēro spēles noteikumi (Nizamova, Sharifjanova 2022), tā mācību procesā nodrošina jēgpilnu, pašvadītu un kvalitatīvu mācīšanos (Montaño Solís et al. 2023). Spēle rotaļīgā veidā veicina mācīšanos, proti, tiek sekmēta bērnu attīstība veselumā (Chukwudi Ekeh 2023), lai viņi nākotnē veiksmīgāk varētu iekļauties sabiedrībā un profesionālajā dzīvē (Naida et al. 2024).

Teorētiskajās nostādnēs paustais spēles raksturojums liecina, ka spēle ir pieaugušo strukturēta darbība un tā tiek veidota apzināti, izvirzot konkrētu mērķi un nosakot secīgus uzdevumus mērķa sasniegšanai. Spēlē ir problēmsituācija un stratēģija problēmsituācijas atrisināšanai. Spēlei ir raksturīga emocionālā un gribas spriedze, kuras pamatā ir nenoteiktība, iespēja, veiksmē vai neveiksmē, jo, lai sasniegtu spēles mērķi, ir jāpieliek pūles (uzmanība, koncentrēšanās, domāšana, verbāla izteikšanās utt.).

Pamatojoties uz teorētisko nostādņu analīzi pētāmās problēmas kontekstā, raksta autore spēli raksturo kā mērķtiecīgi plānotu un vadītu darbību, kas balstīta uz bērna iepriekš iegūtajām zināšanām, prasmēm un spējām, lai veicinātu pilnvērtīgi attīstītu personību. Spēles laikā tiek sekmēta bērna sociālā, fiziskā un psihiskā attīstība. Spēlēšanās procesā, dažādās atkārtotās darbībās tiek iepazīta apkārtējā vide, tiek pilnveidotas motorās prasmes, runas attīstība un valodas apguve, klausīšanās prasme, emocionālā labsajūta, radošums, bērna uzmanība tiek vērsta uz problēmu risināšanu.

Logopēda kompetencē ir izvērtēt, vai piedāvātajai spēlei ir pietiekams sarežģītības līmenis, lai bērns iegūtu jaunas zināšanas. Vērojot bērnu darbošanos spēles laikā, pieaugušais var iegūt svarīgu informāciju par bērna stiprajām un vājajām spējām un prasmēm. Šie novērojumi ļauj izvērtēt, kādus mērķus nepieciešams izvirzīt un kādus uzdevumus vajag dot, veidojot un organizējot korekcijas darbību, izmantojot spēles (Southgate et al. 2017; Zajc et al. 2018; Bozkur 2019).

Šajā pētījumā tika izveidota un sistematizēta spēļu kopa latviešu valodā fonemātiskās uztveres attīstības sekmēšanai pirmsskolas vecuma bērniem. Izveidoto spēļu kopu, balstoties uz noteiktajiem spēles novērtēšanas kritērijiem, tika lūgts novērtēt ekspertiem.

Spēļu kopas “Man izdevās!” izmantošanu fonemātiskās uztveres attīstībā: ekspertīzes skaidrojums

Ekspertīze tiek plaši īstenota daudzās zinātnes jomās, piem., psiholoģijā, sociālajās zinātnēs, t. sk. pedagoģijā. Ekspertīze tiek uzskatīta par vienu no piemērotākajām datu vākšanas metodēm iegūtās informācijas analīzei un novērtēšanai, jo iegūto rezultātu pamatā ir kompetentu ekspertu viedokļi un vērtējumi (Iriste, Katane 2018), ekspertīze ir instruments, kas nodrošina pētījuma ticamības rezultātus (Bogner, Menz 2009; Cohen et al. 2007). Pētnieku radītās jaunās koncepcijas, inovatīvās pedagoģiskās metodes, stratēģijas, mācību materiālus ar jaunu saturu pirms iekļaušanas pedagoģiskajā procesā nepieciešams izvērtēt, lai gūtu apliecinājumu, ka inovācijas ir atbilstīgas mācību satura īstenošanai, proti, tiks sekmēta jauno zināšanu lietošana dzīves kvalitātes uzlabošanā (Iriste, Katane 2018). Savukārt eksperti ir cilvēki, kuriem ir padziļinātas zināšanas konkrētā jomā vai jautājumā (Ball 1990), arī jautājumos par inovāciju ieviešanu izglītībā, pētījuma kontekstā – logopēdijas koriģējoši attīstošajā darbībā.

Dažādu autoru viedoklis par ekspertīzi liecina, ka tās pamatā ir zināšanas un prasmes, proti, ko eksperts zina un prot (Gobet 2016; Hetmański 2020), ekspertīze palīdz analizēt un pārliecināties, kā inovācijas varētu palīdzēt atrisināt problēmas un nepilnības, lai spētu sasniegt izvirzīto mērķi (Mitchum et al. 2022), ekspertīze īstenojama pie nosacījuma, ja izvēlētajiem ekspertiem ir padziļinātas zināšanas un izpratne par vērtējamo jautājumu vienā vai vairākās nozarēs. Svarīgs faktors ir arī praktiskās darbības pieredze (Schunn, Anderson 2001; Ericsson, Towne 2010), ekspertu atzinums sniedz objektīvus pierādījumus par inovāciju ieviešanas potenciālu un ierobežojumiem (Ericsson et al. 1993). Ekspertīze ir rezultāts tam, ko eksperti zina, arī tam, kā zināšanas tiek izmantotas lēmuma pieņemšanā un īstenošanā (Mccrea 2018), ekspertīzē iegūtie rezultāti uzskatāmi par objektīviem, ja ekspertu komandā lēmuma pieņemšanā valda cieņpilna diskusija par novērtējamo jautājumu (Cravens et al. 2022). Ekspertīze ir īpaši augsts izvērtējuma līmenis konkrēta uzdevuma veikšanai noteiktā jomā (Bourne et al. 2014).

Ekspertu izvēle tika īstenoja, pētījuma veicējam personīgi uzrunājot izvēlēto kandidātu un sniedzot informāciju par pētījuma mērķiem, gaitu, datu apstrādi un citiem informētās piekrišanas aspektiem. Ekspertu aptauja tika īstenoja papīra formātā, katra eksperta identitātei piešķirot šifrētu kodu.

Pētījumā tika iekļauti 10 eksperti ar pedagoģisko un logopēdisko izglītību un darba pieredzi. Visi uzrunātie eksperti pētījumā piedalījās no pētījuma sākuma līdz beigām.

Ekspertu aptaujā tika iekļauti šādi parametri: ieņemamais amats; pedagoģiskais/logopēdiskais darba stāžs; zinātniskais grāds un nosaukums; zinātniskā darba stāžs; vai par novērtējamo jautājumu ir kādas publikācijas, vai savs viedoklis par novērtējamo jautājumu tiek pamatots ar pētījumiem dotajā jomā, ar pedagoģisko pieredzi, ar intuitīvu priekšstatu palīdzību; cik lielā mērā eksperts zina novērtējamo jautājumu – ir zināmi visi galvenā novērtējamā

jautājuma pedagoģiskie un speciālie aspekti, ir zināmi lielākā daļā novērtējamā jautājuma pedagoģisko un speciālo aspektu, ir daļēji zināmi novērtējamā jautājuma pedagoģiskie un speciālie aspekti (Albrehta 1998).

Ekspertu anketēšana tika īstenota, lai novērtētu izveidoto spēļu kopu un gūtu atzinumu par tās izmantošanas lietderību fonemātiskās uztveres attīstības sekmēšanā. Anketēšanā tika iekļauti pieci eksperti no akadēmiskā personāla, kuri izveidoto spēļu kopu vērtēja, pamatojoties uz pedagoģisko un akadēmisko pieredzi un teorētiskām nostādnēm, un pieci skolotāji logopēdi, kuri izveidoto spēļu kopu vērtēja, pamatojoties uz pedagoģisko pieredzi, un praktiski to pārbaudīja korigējoši attīstošā darbībā fonemātiskās uztveres traucējumu mazināšanai.

Ekspertiem tika lūgts novērtēt izveidoto spēļu kopu, izmantojot Dz. Albrehtas (Albrehta 1998) ekspertatzinuma metodes materiālus. Katram pētījumā iesaistītajam ekspertam tika piešķirts identifikācijas kods pēc formulas: vārda un uzvārda iniciāļi / pedagoģiskais darba stāžs (piemēram, Ilze Vilka, 18 gadi = IV/18).

Katra eksperta kompetences koeficienta aprēķināšanā tika izmantota formula: $k = a/a_{\max}$, kur k – kompetences koeficients, a – ballu summa visās sadaļās, a_{\max} = maksimāli iespējamā ballu summa.

1. tabula

Aprēķinātie ekspertu kompetences koeficienti

Eksperta anonimizētais šifrs	IM/25	NA/10	ZS/7	AK/10	IS/18	ZD/25	VEK/7	IS/30	DV/25	AR/17
Kompetences koeficients	0,45	0,55	0,675	0,45	0,45	0,45	0,45	0,775	0,7	0,725

1. tabulā redzams, ka visaugstākais kompetences koeficients ir ekspertam IS/30 – 0,775. Minētais eksperts aptaujas anketā ir norādījis, ka par novērtējamo jautājumu ir publicēti zinātniskie raksti un metodiskie materiāli, tāpat ir zināmi visi galvenā novērtējamā jautājuma pedagoģiskie un speciālie aspekti. Pārējie pētījumā iesaistītie eksperti norāda, ka zina lielāko daļu novērtējamā jautājuma pedagoģisko un speciālo aspektu. Savu viedokli par novērtējamo jautājumu viņi atklāj, pamatojoties uz savu pedagoģisko pieredzi.

Lai eksperti varētu sniegt objektīvu spēles novērtējumu, katrai spēlei tika noteikti konkrēti vērtēšanas kritēriji. Ekspertiem tika aizsūtīta izveidotā spēļu kopa un tās metodiskie skaidrojumi, tika lūgts novērtēt katru spēles noteikto kritēriju pēc 5 ballu sistēmas (pēc Albrehta 1998): 5 – bez pretenzijām, 4 – niecīgas pretenzijas, 3 – ir pretenzijas, bet kopumā pieņemami, 2 – ir nopietnas pretenzijas, uzdevumu nepieciešams pārveidot, 1 – uzdevums tādā veidā nav pieņemams. Tika lūgts sniegt savus komentārus, ja vērtējums kādā no kritērijiem bija 4 balles vai zemāks, lai izveidotajā spēļu kopā varētu veikt labojumus un precizējumus.

Spēles apraksts. Var spēlēt viens dalībnieks vai arī vairāki (to nosaka spēles vadītājs, sākotnēji tas ir logopēds). Spēli uzsāk dalībnieks, kuram uz metamā kauliņa ir viens vai trīs (dalībnieku, kurš uzsāks spēli, var izvēlēties, skaitot skatāmpantu u. tml). Spēles dalībnieki virzās pa spēles laukumu augošā secībā. Nokļūstot uz lauciņa ar attēlu, bērns nosauc attēlā redzamo; nokļūstot uz lauciņa ar bultiņu, dalībnieks seko bultas virzienam – uz augšu vai uz leju. Nokļūstot uz bultas norādītā attēla, dalībnieks nosauc attēlā redzamo priekšmetu, parādību utt. Nokļūstot uz lauciņa ar svītriņām, spēles dalībniekam jāizdomā (vai atbalsta materiālā jāatrod) vārds (attēls) ar noteiktu zilbju skaitu (piem., ja uz lauciņa ir 2 svītriņas, vārds sastāv no 2 zilbēm; ja 3 svītriņas – vārds sastāv no 3 zilbēm utt.). Nokļūstot uz lauciņa ar punktiņiem, spēles dalībniekam jāizdomā (vai atbalsta materiālā jāatrod) vārds (attēls) ar noteiktu skaņu skaitu (piem., ja uz lauciņa ir 4 punktiņi, vārda sastāvā ir 4 skaņas; 5 punktiņi – 5 skaņas utt.). Nokļūstot uz lauciņa ar attēlu, bērns precīzi izrunā attēla nosaukumu.

3. spēle – „Atrodi man vārdu!” – veidota, lai sekmētu dzirdes uzmanību zilbju ritma atpazīšanā, aktivizētu fonemātisko analīzi un sintēzi, veicinātu redzes uzmanību un atmiņu.

2. att. Spēle „Atrodi man vārdu!” (spēles autore I. Vilka)

Mērķis: Skaņu [z] un [d] pareiza lietošana sarunvalodā.

Sasniedzamais rezultāts: 1. Pēc dzirdes atpazīst un atkārtotā zilbju rindas ritmu. 2. Atpazīst īsā un gara patskaņa zilbi un atrod atbilstošu attēlu, izrunā tā nosaukumu.

Spēles apraksts. Spēlētājs pēc nejaušības principa izvēlas vienu vārda zilbju ritma kartīti. Izmantojot atmiņas spēlē iekļautās attēlu kartītes, atrod noteiktam zilbju ritmam atbilstīgu „vārdu”. Spēles grūtības pakāpi nosaka logopēds atbilstīgi bērna spējām.

Tika noteikti deviņi spēļu „Atrodi tādu pašu, nosauc un uzliec!”, „Cirks”, un „Atrodi man vārdu!” vērtēšanas kritēriji:

1. vizuālā noformējuma estētiskums;
2. bērna intereses izraisīšana;
3. uzvaras iegūšanai atbilstoša stratēģija;
4. spēles mērķa formulējuma precizitāte;
5. izvirzīto uzdevumu atbilstība sasniegtajam rezultātam;
6. spēles gaitas skaidrojuma precizitāte;
7. bērna (bērnu) komunikatīvo prasmju sekmēšana;
8. atbalsta materiālu lietderīgums un atbilstība;

9. fonemātisko procesu sekmēšana.

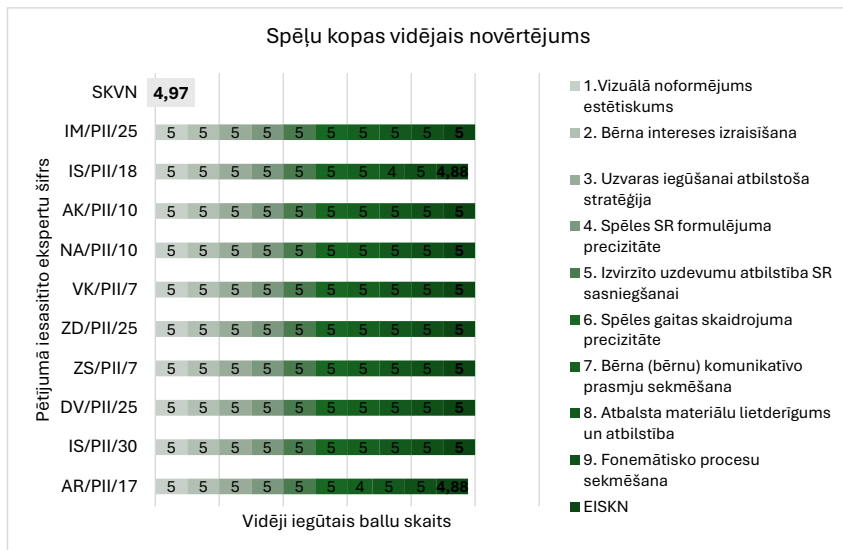
Pamatojoties uz šiem kritērijiem, eksperti sniedza savu vērtējumu katrai spēlei.

4. spēle – „Atmiņas spēle” – veidota, lai sekmētu vārdu pareizu izrunu, aktivizētu fonemātisko dzirdi konkrētu skaņu atšķiršanā vārda sākumā vai vidū, sekmētu fonemātisko analīzi un sintēzi, veicinātu redzes uzmanību un atmiņu (spēles noteikumi balstās uz tradicionāli veidotās atmiņas spēles noteikumiem).

Atmiņas spēlei tika noteikti astoņi vērtēšanas kritēriji:

1. vizuālā noformējuma estētiskums;
2. bērna intereses izraisīšana;
3. uzvaras iegūšanai atbilstoša stratēģija;
4. spēles mērķa formulējuma precizitāte;
5. izvirzīto uzdevumu atbilstība sasniedzamajam rezultātam;
6. spēles gaitas skaidrojuma precizitāte;
7. bērna (bērnu) komunikatīvo prasmju sekmēšana;
8. fonemātisko procesu sekmēšana.

Spēļu kopā iekļautās spēles korekcijas darbību fonemātiskās nepietiekamības mazināšanai ļauj īstenot ar šādam skaņām: [z] → [s]; [z] →[d]; [s] →[t]; [p] →[b]; [t] →[d]; [r] →[l].

3. att. Spēļu kopas vidējais novērtējums

(EISKN – eksperta individuālais spēļu kopas novērtējums; SKVN – spēļu kopas vidējais novērtējums)

3. attēlā redzami rezultāti liecina, ka visi pētījumā iesaistītie eksperti ir devuši augstu spēļu kopas vidējo novērtējumu. Maksimālo 5 ballu novērtējumu

devuši astoņi eksperti, savukārt divu ekspertu vērtējums ir tuvu maksimālajam: AR/PII/17 un IS/PII/18 – 4,88 balles.

Ekspertiem tika lūgts sniegt komentārus par izveidoto spēļu kopu. Komentāri ļautu novērst nepilnības un pilnveidot spēļu saturisko un vizuālo noformējumu. Ieskatam – trīs ekspertu komentāri.

IM/PII/25: Bērni ar interesi aplūko attēlus, nosaucot attēlos redzamo, tiek nostiprinātas jau esošās zināšanas, bērnu vārdu krājumā tiek iegūti jauni vārdi. Metamo kauliņu stratēģija palīdz bērniem atrasties, un bērni labprāt sarunājas un dalās savā pieredzē. Ļoti vērtīgs materiāls. Var izmantot jebkurā nodarbībā. Ieteikums: precīzāk piemeklēt attēlus, piem., *ķirzaka* – attēlu *hameleons* aizstāt ar atbilstošu attēlu, *pasauļe* – attēls *globuss* īsti nav atbilstošs, iespējams, nepieciešams izvēlēties citu vārdu.

AK/PII/10: Vērtīgs vizualizētais spēles materiāls fonemātisko procesu attīstības sekmēšanai. Spēlēs iekļautie attēli aktivizē vārdu krājumu, pilnveido izpratni par īso un garo patskaņu atšķirīgo skanējumu un vārdu dalīšanu zilbēs. Materiāls veiksmīgi izmantojams arī darbā ar bērniem, kuriem latviešu valoda nav dzimtā valoda. Ieteikumi: iespējams, vārdu *uzvara* varētu aizstāt ar *man izdevās!*

VK/PII/7: Spēļu formāts bērniem rada interesi, un bērni ar lielāku ieinteresētību pilda uzdevumus. Pozitīvi, ka katrai spēlei klāt izveidots vizualizēts atbalsta materiāls, tas palielināja bērnu pārliecību uzdevumu veikšanā. Spēles „Cirks” tradicionālie noteikumi bērniem ir zināmi, tas atvieglo izskaidrot spēļu atšķirīgās darbības. Spēle „Atrodī man vārdu!” ir interesanta ar to, ka tiek vizualizēts taktēšanas paņēmiens, tas bērniem veido precīzāku izpratni par zilbēm ar īsiem un gariem patskaņiem. Ieteikumi: izveidot ierobežojošu „rāmi”, lai samazinātu spēļu laukumu apjomu. Ir bērni kuri nespēj veikt tik daudz uzdevumu.

Ekspertu izteiktie komentāri liecina, ka spēļu kopa ir veiksmīgi iekļaujama gan korigējoši attīstītajā darbā, gan arī pirmsskolas izglītības satura apguvē valodas mācību jomā. Eksperti norāda, ka izveidotās spēles, kas balstītas uz bērniem jau zināmiem spēles nosacījumiem, atvieglo spēles noteikumu uztveršanu un spēles gaitas īstenošanu. Ekspertu sniegtie ieteikumi vērsa uzmanību uz neprecizitātēm attēlu un vārdu izvēlē, kā arī nepieciešamību izveidot diferencētas grūtības pakāpes atbilstoši bērnu prasmēm un spējām.

Nobeigums

Pētījumā „Ekspertu atzinums par spēļu kopas „Man izdevās!” izmantošanu fonemātiskās uztveres attīstībā” paustās atziņas par fonemātisko uztveri, spēli kā līdzekli tās attīstības sekmēšanai un ekspertīzes skaidrojums liecina, ka runas attīstība un valodas apguve katram indivīdam īstenojas atšķirīgos tempos, tomēr visstraujākā attīstība saistāma ar pirmsskolas vecumu. Šajā bērna attīstības vecumposmā viens no svarīgākajiem uzdevumiem ir runas (skaņu izrunas jomas) un fonemātiskās uztveres attīstīšana. Ar fonemātiskās uztveres palīdzību bērns mācās un nostiprina prasmi uztvert, analizēt un sintezēt runas skaņas, tās korekti izmantot mutvārdu runas struktūrā. Fonemātiskā uztvere ir saistīta ne tikai ar

fonētisko, bet arī ar runas leksiski gramatisko pusi. Ja bērns nespēj atšķirt skaņas, kuras ir līdzīgas pēc skanējuma vai artikulācijas principa, viņš sāk izvairīties lietot vārdus ar grūti izrunājamām skaņām, un tas negatīvi ietekmē vārdu krājuma apguvi.

Pirmsskolas vecumā, spēlējot spēles, bērns zināmā mērā rod patvērumu no nezināmām situācijām un pašvadītā mācīšanās ceļā virzās uz sasniegumiem un panākumiem. Spēle kā papildu līdzeklis vispārpieņemtajām logopēdijas metodēm un paņēmieniem veiksmīgi iekļaujas koriģējoši attīstošajā darbībā fonemātiskās uztveres attīstības sekmēšanai, jo ar tās palīdzību tiek sekmēta fonemātisko priekšstatu, fonemātiskās analīzes un fonemātiskās sintēzes pilnveide.

Jaunu mācību materiālu iekļaušana izglītības procesā piesaista bērnu uzmanību – bērni uzdod jautājumus un iegūst atbildes. Tomēr, lai jaunizveidotie materiāli būtu lietderīgi un efektīvi, tie jāizvērtē un jāpārbauda. Šajā jautājumā var palīdzēt ekspertīze kuru īsteno eksperti – speciālisti ar noteiktām zināšanām un praktisko pieredzi. Lai jauno materiālu objektīvi novērtētu, inovācijas veidotājam jāievēro secīgi ekspertīzes organizācijas posmi: ekspertīzes plānošana, ekspertīzes īstenošana un ekspertu sniegto rezultātu apkopošana un analīze. Ekspertīzes objektivitāte tiek iegūta diskusijās, un jaunizveidotā materiāla izvērtēšanā tiek izmantots gan kvantitatīvais (punkti vai balles), gan kvalitatīvais (ekspertu komentāri) novērtējums. Izvērtējamā jautājuma/materiāla aplūkošana no dažādiem aspektiem ļauj saskatīt problēmas, risināt tās un veikt uzlabojumus izveidotajā materiālā pirms tā aprobēšanas.

Ekspertu veidotie komentāri liecina, ka spēļu kopa ir veiksmīgi iekļaujama gan koriģējoši attīstošā darbā, gan arī pirmsskolas izglītības satura apguvē valodas mācību jomā. Tāpat eksperti norāda, ka izveidotās spēles, kas balstītas bērniem jau zināmos spēles nosacījumos, atvieglo spēles noteikumu uztveršanu un spēles gaitas īstenošanu.

Literatūra

- Albrehta, Dzidra (1998). *Pētīšanas metodes pedagoģijā*. Rīga: Mācību grāmata.
- Mndeme, Anuarite; Samwel, Ligembe; Nestory, Nyamwala (2022). Phonological processes of Shambaa. *International Journal of English Literature and Social Sciences*, 7 (3), 41–60. DOI: 10.22161/ijels
- Ball, Stephen J. (1990). *Politics and Policy-Making in Education*. London: Routledge.
- Bay, Dondu Neslihan (2020). Examining the plays that preschool children prefer and the characteristics shaping them using draw and tell technique. *European Journal of Educational Sciences*, 7 (2), 1857–6036. <https://doi.org/10.19044/ejes.v7no2a7>
- Berk, Laura (2013). *Child Development*. 9th ed. Pearson.
- Bogner, Axelaxender; Menz, Wolfgang (2009). The theory-generating expert interview: Epistemological interest, forms of knowledge, interaction. *Interviewing Experts*. Eds. Alexander Bogner, Beate Littig, Wolfgang Menz. Palgrave Macmillan, 43–80.
- Bourne, Lyle; Kole, James; Healy, Alise (2014). Expertise: defined, described, explained. *Frontiers in Psychology*, 5, 1–3. DOI: 10.3389/fpsyg.2014.00186
- Bozkur, Eyüp (2019). Perceptions of classroom teachers regarding values education with children's games. *International Journal of Progressive Education*, 15 (5), 149–161. DOI: 10.29329/ijpe.2019.212.11

- Brosseau-Lapr , Françoise; Roepke, Elizabeth (2022). Implementing speech perception and phonological awareness intervention for children with speech sound disorders. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 53 (3), 646–658. https://doi.org/10.1044/2022_LSHSS-21-00117
- Buldur, Aycan; Gokkus, Iclal (2021). The effect of Montessori education on the development of phonological awareness and print awareness. *Research in Pedagogy*, 11 (1), 264–277. DOI: 10.5937/IstrPed2101264B
- Charlesworth, Rosalind (2013). *Understanding Child Development*. 9th ed. Wadsworth.
- Chukwudi Ekeh, Martin (2023). Play-based pedagogy and creativity for early grade and preschool learners. *Journal for Educators, Teachers and Trainers*, 14 (1), 50–62. DOI: <https://doi.org/10.47750/jett.2023.14.01.005>
- Cohen, Louis; Manion, Lawrence; Morrison, Keith (2007). *Research Methods in Education*. 6th ed. Routledge.
- Constantin, Elena Raluca (2021). On phonological processes in child Romanian. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series IV: Philology and Cultural Studies*, 13 (62), 58–68. <https://doi.org/10.31926/but.pcs.2020.62.13.3.5>
- Cravens, Amanda; Jones, Mega; Ngai, Courtne; Zarestky, Jill; Love, Hannah (2022). Science facilitation: navigating the intersection of intellectual and interpersonal expertise in scientific collaboration. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9, 1–13. <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01217-1>
- Del Moral Perez, Maria Esther; Guzmán Duque, Alba Patricia; Fernández Garcia, Laura Carlota (2018). Game-based learning: Increasing the logical-mathematical, naturalistic, and linguistic learning levels of primary school students. *Journal of New Approaches in Educational Research*, 7 (1), 31–39. DOI: 10.7821/naer.2018.1.248
- Kennedy, Eithne; Dunphy, Elizabeth; Dwyer, Bernadette; Hayes, Geraldine; McPhillips, Thérèse; Marsh, Jackie; O’Connor, Maura; Shiel, Gerry (2012). Literacy in early childhood and primary education (3–8 years). National Council for Curriculum and Assessment. Pieejams: https://www.ncca.ie/media/2137/literacy_in_early_childhood_and_primary_education_3-8_years.pdf [sk. 13.05.2024.]
- Ericsson, Anders; Towne, Tyler (2010). Expertise. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 1 (3), 404–416. Pieejams: <https://wires.onlinelibrary.wiley.com/action/doSearch?AllField=Expertise&SeriesKey=19395086> [sk. 21.05.2024]
- Ericsson, Andres K.; Krampe, Ralf Th.; Tesch-Romer, Clemens (1993). The role of deliberate practice in the acquisition of expert performance: Psychological review. *American Psychological Association* 100 (3), 363–406. Pieejams: [https://graphics8.nytimes.com/images/blogs/freakonomics/pdf/DeliberatePractice\(PsychologicalReview\).pdf](https://graphics8.nytimes.com/images/blogs/freakonomics/pdf/DeliberatePractice(PsychologicalReview).pdf) [sk. 17.05.2024]
- Gendler-Shalev, Hila; Ben-David, Avivit; Novogrodsky, Rama (2021). The effect of phonological complexity on the order in which words are acquired in early childhood. *First Language*, 41 (6), 779–793. <https://doi.org/10.1177/01427237211042997>
- Gillon, Gail (2002). Phonological awareness intervention for children: From the research laboratory to the clinic. *The Asha Leader Magazine*, 7 (22), 4–17. <https://doi.org/10.1044/leader.FTR2.07222002.4>
- Gobet, Fernand (2016). *Understanding Expertise: A Multidisciplinary Approach*. London: Palgrave.
- Harper, Lawrence; McCluskey, Karen (2003). Teacher-child and child-child interactions in inclusive preschool settings: do adults inhibit peer interactions? *Early Childhood Research Quarterly*, 18 (2), 163–184. DOI: 10.1016/S0885-2006(03)00025-5
- Hetmański, Marek (2020). Expertise and expert knowledge in social and procedural entanglement. *Eidos: A Journal for Philosophy of Culture*, 4 (2), 6–22. DOI:10.14394/eidos.jpc.2020.0013

- Iriste, Sandra; Katane, Irene (2018). Expertise as a research method in education. *Rural Environment. Education. Personality*, 11, 74–80. DOI: 10.22616/REEP.2018.008. Pieejams: https://lufb.llu.lv/conference/REEP/2018/Latvia_REEP_2018_proceedings_ISSN2255808X-74-80.pdf
- Itenge, Helvi; Muashekele, Chris; Chamunorwa, Michael Bosomefi; Winschiers-Theophilus, Heike; Brereton, Margot; Soro, Alessandro (2022). Design and evaluation of a social and embodied multiplayer reading game to engage primary school learners in Namibia. *British Journal of Educational Technology*, 53, 1571–1590. <https://doi.org/10.1111/bjet.13271>
- Kaderavek, Joan (2011). *Language Disorders in Children*. Pearson Education.
- Karagiorgas, Dimitrios; Niemann, Shari (2017). Gamification and game-based learning. *Journal of Educational Technology Systems*, 45 (4), 499–519. <https://doi.org/10.1177/0047239516665105>
- Keilmann, Annerose; Büttner, Claudia; Böhme, Gerhard (2009). *Sprachentwicklungsstörungen: Interdisziplinäre Diagnostik und Therapie*. Verlag Hans Huber.
- Lūse, Judīte; Miltiņa, Irēna; Tūbele, Sarmīte (2020). *Logopēdijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Raka.
- Mccrea, Peps (2018). Expert teaching: What is it, and how might we develop it? *Institute for Teaching*, 1–22. Pieejams: <https://www.ambition.org.uk/research-and-insight/what-is-expert-teaching/> [sk.15.06.2024.]
- Miltiņa, Irēna (2005). *Skaņu izrunas traucējumi*. Rīga: Raka.
- Mitchum, Catrina; Schmidt, Nicole; Skorupski, Kayle; Rodrigo, Rochelle (2022). Knowing who's on your team: Pedagogical expertise and the impact on software design. *Currents in Teaching and Learning*, 13 (2), 6–16. Pieejams: <https://webcdn.worcester.edu/currents-in-teaching-and-learning/wp-content/uploads/sites/65/2022/05/Currents-Volume-13-Issue-02-Spring-2022.pdf>
- Montaño Solís, Orfa; Yolaima Landázuri Castro, Dominga; Vásquez, Fanor (2023). Play as a pedagogical strategy to improve coexistence and interaction in elementary school children. *Revista investigación, desarrollo educación, servicios, trabajo*, 3 (2), 63–79. Pieejams: <https://revista.fundes.edu.co/index.php/revista/article/download/219/104/1041>
- Montesori, Marija (2019). *Absorbējošais prāts*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Murnan, Reagan (2022). Using phonological awareness to improve literacy competences in early education settings. *Journal of the Virginia State Literacy Association*, 44, 31–36. Pieejams: https://www.researchgate.net/publication/368353646_Using_Phonological_Awareness_to_Improve_Literacy_Competencies_in_Early_Education_Settings#fullTextFileContent
- Naida, Ruslana; Berezovska, Liudmyla; Bulgakova, Olena; Kravets, Nadiia; Savchenkova, Mariia (2024). Integrating innovative pedagogical technologies into early childhood education training programmes: a comparative analysis. *Conhecimento & Diversidade, Niterói*, 16 (41), 568–559. Pieejams: <https://revistas.unilasalee.edu.br>
- Nithart, Christelle; Demont, Elisabeth; Metz-Lutz, Marie-Noëlle; Majerus, Steve; Poncelet, Martine; Leybaert, Jacqueline (2010). Early contribution of phonological awareness and later influence of phonological memory throughout reading acquisition. *Journal of Research in Reading*, 34 (3), 346–363. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9817.2009.01427.x>
- Nizamova, SH. U.; Sharifjanova, Tahirjan qizi Kamalaxhan (2022). The role of pedagogical games in the personal development of primary school students. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*, 11 (11), 13681–13686. DOI: 10.15680/IJRSET.2022.1111065

- Schunn, Christian; Anderson, John (2001). Acquiring expertise in science: Explorations of what, when, and how. *Designing for Science: Implications from everyday, classroom, and professional settings*. Lawrence Erlbaum Associates, 83–114. Pieejams: https://lrdc.pitt.edu/schunn/papers/Ch.04_Schunn.fm.pdf
- Sedivy, Julie (2019). *Language in Mind: An Introduction to Psycholinguistics*. Oxford University Press.
- Southgate, Erica; Budd, Janene; Smith, Shamus (2017). Press play for learning: A framework to guide serious computer game use in the classroom. *Australian Journal of Teacher Education*, 42 (7), 1–13. <http://dx.doi.org/10.14221/ajte.2017v42n7.1>
- Szagun, Gisela (2006). *Sprachentwicklung beim Kind*. Beltz.
- Tūbele, Sarmīte; Lūse, Judīte (2012). *Ja skolēns raksta neparēzi*. Rīga: RaKa.
- Tūbele, Sarmīte (2015). Runas un valodas sekmīgas attīstības priekšnosacījumi. *Bērnu valoda Latvijā 21. gadsimtā*. Rīga: RPIVA, 265–276.
- Tūbele, Sarmīte (2019). *Valodas traucējumu novērtēšana*. Rīga: Raka.
- Vukovic, Mile; Jovanovska, Mira; Jerkic Rajic, Lana (2022). Phonological awareness in children with developmental language disorder. *Archives of Public Health*, 14 (1), 135–144. <https://doi.org/10.3889/aph.2022.6046>
- Zajc, Matej; Istenič Starčič, Andreja; Lebeničnik, Māja; Gačnik, Mateja (2018). Tablet game-supported speech therapy embedded in children's popular practices. *Behaviour & Information Technology*, 37 (7), 693–702. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2018.1474253>
- Weinrich, Martina; Zehner, Heidrun (2017). *Phonetische und phonologische Störungen bei Kindern: Aussprachetherapie in Bewegung*. Springer.

EXPERTISE ON THE USE OF GAMES SET “MAN IZDEVĀS!” IN THE DEVELOPMENT OF PHONEMATIC PERCEPTION

Summary

Expertise is considered one of the most suitable methods of data collection. Experts are knowledgeable individuals who have in-depth knowledge in a specific field (in the context of this study, it is the fields of pedagogy and/or speech therapy) or in matters regarding the implementation of innovations in education. New innovative pedagogical methods, strategies and teaching materials need to be evaluated before they can be included in the pedagogical process to ensure that the innovations are appropriate for implementing the curriculum. When choosing experts, the objective of the study and principles of expert selection must be taken into account – they have to be familiar with the latest theoretical and practical research methods in the relevant field, be open, creative and flexible in assessing the creativity of the innovator, and be able to analyse and predict the usage potential, necessity and utility of the newly created “product”.

First, this study aims to analyse the opinions expressed in theoretical frameworks regarding the game as a tool for promoting phonematic awareness development and expert assessment or expertise. Secondly, it aims to clarify the opinions and assessments obtained from experts in the empirical study regarding the usefulness and appropriateness of the created set of games “Man izdevās!” (“I did it!”) in promoting phonematic awareness development.

The study was conducted using a literature review, expert selection, engagement of experts in the evaluation of the set of games, and the analysis of the experts' opinions on the assessment of the created set of games.

The comments made by the experts revealed that the set of games can be successfully integrated both in corrective developmental work and in preschool education content in the language learning area. The recommendations provided by the experts pointed out inaccuracies in the selection of images and words, as well as the need to create differentiated difficulty levels

according to children's skills and abilities by reducing the scope of the game field. Furthermore, the experts noted that the created games, which are based on rules already familiar to children, make understanding the game rules and implementation of the gameplay easier.

Keywords: phonematic perception, game, expertise.

Anna VULĀNE (Latvijas Universitāte)

KRĀSU GAMMA ALEKSANDRA GRĪNA ROMĀNĀ „DVĒSEĻU PUTENIS”

Kopsavilkums

Aleksandra Grīna episkajā darbā „Dvēseļu putenis”, kurā gan daļēji dokumentālā, gan teiksmainā veidā vēstīts par latviešu strēlnieku cīņām Pirmajā pasaules karā, izmantotā krāsu paleta palīdz vizualizēt kara baismu un miera trauslumu, vienlaikus radot emocionālu pārdzīvojumu.

Pētījuma mērķis ir izziņāt kara un miera koloristisko tēlu šajā romānā, skatot krāsu adjektīvus un citus to apzīmējumus derivatīvi semantiskā un funkcionālā aspektā.

Veicot teksta kontentanalīzi un ekscerpētā valodas materiāla derivatīvi semantisko analīzi, tika konstatēts, ka romānā izmantoti primārie pamatkrāsu un to nianšu nosaukumi, kā arī prefiksālie un sufiksālie atvasinājumi, salikteņi, salikteņatvasinājumi un analītiskās leksēmas. Krāsu adjektīvu veidotā spektrālā gamma ir diezgan ierobežota un vienveidīga, bieži atkārtojas vieni un tie paši izteiksmes līdzekļi. Aktīvi tiek izmantoti netiešās nominācijas līdzekļi, kas īpaši spilgti izpaužas kara vides, kauju un pārdzīvojumu raksturojumā.

Krāsu nosaukumi lielākoties izmantoti semantiskajos laukos:

- cilvēks– viņa emocionālais un vizuālais portrets miera un kara kontekstā,
- daba miera, kara nojausmu un tā norises apstākļos,
- kaujas lauks, kauja.

Kauju aprakstos krāsu nosaukumi tikpat kā nav lietoti, dominē asociatīvie stimuli, piemēram, *uguns, liesmas, tumsa, degt, liesmot* u. tml. Cilvēka, vides un tās objektu spektrālais tēls tiek veidots, izmantojot:

- pirmatnīgu vai sekundāru krāsu adjektīvu, piemēram, *balts, bālgans, pelēks, sarkans, zaļš, zilgammels,*
- sekundārā adjektīva motivētajam piemītošo pazīmju radītās asociatīvi semantiskās kopsakarības, piemēram, *asinssarkans, debeszils, rožains, pelnpeļēks, tēraudzils,*
- krāsu adjektīvu motivētu substantīvu, verbu vai adverbu – *baltums, zilums, sārtums, bālēt, sārtoties, zilgani vizēt,*
- spektrālo stimulu, kas rada asociatīvo saikni ar nosauktā objekta krāsu, piemēram, *debesu mala deg vieta ugunīs; vakara saules staru zeltainais mirdzums* u. tml.

Kombinējot redzes gleznas, kurās tieši nosauktai un netieši atklātai spektrālajai notij ir spēcīgs skanējums, ar dzirdes gleznām, lasītājs mērķtiecīgi tiek ievadīts baismu, šausmu, asiņainu notikumu un naida vidē. Blīvējot izteiksmes līdzekļus, tiek sakāpinātas bailes, iekustinātas nelaimes nojausmas vibrācijas un izvērstas dusmu un naida tēls. Miera laika ainām atvēlēts maz vietas, tajās dominē zaļā dzīvības krāsa un gaišie toņi.

Atslēgvārdi: Aleksandrs Grīns, krāsu nosaukumi, karš, miers, vārddarināšana, semantika.

Ievads

Aleksandra, īstajā vārdā Jēkaba, Grīna (1895–1941) romāns „Dvēseļu putenis”, kā atzīst Benedikts Kalnačs, „ir viens no vērienīgākajiem literārajiem darbiem, kas veltīts latviešu strēlniekiem. Romānā attēlots laika posms no 1915. gada līdz 1920. gadam, sākot no aizstāvēšanās kaujām Jelgavas apkaimē,

Kurzemes kara bēgļu plūsmas attēlojuma un latviešu bataljonu izveides līdz neatkarīgas valsts pasludināšanai un Latvijas pilnīgai atbrīvošanai no svešzemju karaspēka.” (Kalnačs 2023) Tas ir darbs, kurā autors „... mums rāda latviešu strēlnieku izmisīgo, asiņaino, vislielākās pašuzpurēšanās pilno cīņu ar vāciešiem par savas dzimtenes atbrīvošanu” (Hiršs 1990: 23). Romāns vispirms tiek pakāpeniski publicēts laikrakstā „Latvijas Kareivis” (1932–1933), bet grāmatas veidā tas pirmo reizi iznāk trīs daļās 1933.–1934. gadā. Padomju okupācijas laikā jaunās varas noslepkavotā rakstnieka darbs tiek iekļauts aizliegtās literatūras sarakstā, līdz 1989. gadā „latviešu tautas brīvības alku augstā dziesma” (Kalniņš 1994: 12) atkal nonāk pie lasītājiem. Šis vēstījums par tūkstošiem latviešu zēnu, jaunekļu un vīru, kas cīnījās un krita par savas dzimtenes brīvību, ir veltījums rakstnieka kauju biedriem: „Jauno dienu draugiem, kas mira Tīrelpurvā, un tuviem un tāliem, kam acis sedz brāļu kapu smilts” (Grīns 1990: 3).

Romānā savijas gan reāli notikumi un autora karavīra gaitās pieredzētais, gan fantāzijas radīti tēli, smagu, mokošu sapņu, murgu un rēgainu vīziju ainas. To veidošanā svarīga nozīme ir krāsu nosaukumiem, kas palīdz vizualizēt kara baisumu un miera trauslumu, vienlaikus radot emocionālu pārdzīvojumu. Literārā darbā krāsa ir viens no būtiskiem redzes gleznu komponentiem. Ja gleznotājs dažādas norises ataino krāsu valodā, tad rakstnieks to dara verbāli un, tēlojot miera un kara laika ainas, izmanto dažādus nominācijas un tēlainības radīšanas līdzekļus.

Krāsu nosaukumi, kas tika lietoti jau tūkstošiem gadu pirms gaismas viļņu teorijas rašanās (Russel 1948: 261), atklāj, kā dažādu etnosu pārstāvji redz pasauli, kuras nianse aktualizē un kurus objektus, to pazīmes izmanto par krāsas etalonu – spektrālo stimulu. Fizioloģisku, emocionālu vai kulturoloģisku reakciju rada ne tikai pašas krāsas, bet arī to vārdiskais tēls, jo nosaukumus saskaras lingvistiskais, psiholoģiskais un sociālais aspekts. Kaut arī krāsu uztvere ir fizioloģisks notikums, šis vizuālais akts raisa emocijas, subjektīvu jutīgumu, kas ir atkarīgs no konteksta un konsituācijas. Krāsu valoda ir plaša, individuāla, tā parasti darbojas zemapziņā, veidojot dažādas asociatīvās saiknes ar konkrētiem objektiem, pieredzi, stereotipiem, kas mīt atmiņā, radot refleksus un stimulējot emocijas. Atkarībā no tipiskās ainavas, kurā cilvēks mīt kopš bērnības, un uztveres, konkrētas krāsas vai to kombinācijas var ne tikai raisīt emocijas, bet arī radīt fizisku komforta vai diskomforta izjūtu. Mūsu prāts bieži vien neapzināti reaģē pozitīvi vai negatīvi, saskaroties ar kādām krāsām vai to kombināciju, turklāt ne tikai vizuāli, bet arī verbāli (Zalcmane, 2003; Ozola 2006).

Krāsu teorijai pievērsušies gan fiziķi un ķīmiķi, gan antropologi, psihologi, lingvisti un rakstnieki (piem., Johans Volfgangs Gēte (*Goethe*) 1810. g. uzraksta darbu „Krāsu teorija” (Goethe 1970 (1810)), bet ķīmiķis un filozofs Vilhelms Ostvalds (*Wilhelm Ostwald*) 1918. gadā publicē īpašu atlantu ar 2500 krāsām (Oswald 1918)). Pagājušā gadsimta sākumā klajā nāk pētījumi par krāsu uztveri un izpratni, to terminiem, nosaukumu semantiku u. tml. Plašas diskusijas sākumu 1969. gadā iezīmē Brents Berlins (*Brent Berlin*) un Pols Kejs (*Paul Kay*) ar darbu par krāsu pamatterminiem, to universālumu un evolūciju.

Vēlāk tajā iesaistās citi pētnieki, t. sk. Anna Vežbicka (*Anna Wierzbicka*), kuras atziņas ir būtiskas gan etnolingvistiskā, gan kognitīvā aspektā. Mūsdienās īpaša vērība tiek veltīta krāsu lomai telpu dizainā, tirgvedībā, reklāmā, tūrismā un citās sfērās. Kopumā pasaulē krāsu nosaukumi tiek pētīti ļoti plaši un daudzos virzienos, jo tajos saskaras kognitīvais, lingvistiskais, etnoloģiskais, psiholoģiskais un sociālais aspekts (Berlin, Kay 1969; Hurlbert, Owen 2015; Kursīte 1996; Roze 2015; Wierzbicka 1990; Vežbickaja 1997).

Krāsu nosaukumu lietojumam latviešu valodā dažādā kontekstā pievērsušies vairāki valodnieki, piemēram, Antonija Ahero, Laimute Balode, Inese Ēdelmane, Rasma Grīse, Janīna Kursīte, Gunta Lejniece, Dace Markus, Monika Mihališina, Velta Rūķe-Draviņa, Simona S. Valke, Pēteris Šmits, Daina Zemzare, skatot kādu konkrētu lietojuma jomu. Plašākais pētījums ir Anitras Rozes (bij. Tsiņas) darbs „Caur krāsu logu” (Roze 2015), kurā sniegts gan teorētisks ieskats par krāsas jēdziena interpretāciju dažādu nozaru speciālistu darbos (sk. 15.–22. u. c. lpp.), gan niansēts krāsu nosaukumu raksturojums cilmes, struktūras, leksikogrāfiskā, semantiskā un funkcionālā aspektā. Rakstos autore analizējusi arī krāsu nosaukumu izmantojumu Dainas Avotiņas dzejā (Tsiņa 2002) un Gundegas Repšes romānā „Sarkanais” (Tsiņa 2003).

Kara un miera spektrālais portretējums romānā

Kā zināms, pati krāsa nav matērijai raksturīga īpašība. To cilvēks piešķir dažādiem objektiem atbilstoši savām redzes sajūtām (Jērāns 1984, 398). Krāsu uztvere ir saistīta ar acs un smadzeņu reakciju uz gaismu un to radītajiem sensorajiem datiem, kā arī ar to, kā prāts apstrādā vizuālos datus, salīdzina tos ar atmiņā saglabāto informāciju un interpretē kā krāsu (Nassau 2024). Tas nozīmē, ka tā var būt ļoti subjektīva: kas vienam ir sarkans vai violets, tas citam – sārts vai lillā. Turklāt dažādām tautām krāsu uztvere un to nominācija var atšķirties un ir tieši atkarīga no tās vēsturiskajiem, kultūras, sociālajiem, reliģiskajiem un dabas attīstības apstākļiem (Berlin, Kay 1969; Wierzbicka 1990). Krāsu nozīmēs jābūt ietvertai informācijai par krāsas nojēguma funkcionēšanas veidu valodas lietotāju apziņā, kā arī par tās īpatnībām kultūras kontekstā (Mihališina 2002: 75). Būtiskais ir krāsu nosaukumu lietojums valodā un to niansētība, kuru funkcionālā specifika spilgtāk atklājas folklorā, literatūrā un citās kultūras reālījās (Mihališina 2001: 33). Līdz ar to arī daiļdarbā izmantotais vides, norišu un tēlu spektrālais portretējums ir subjektīvs (tāpat kā lasītāja radītā interpretācija) un atkarīgs gan no iepriekš minētajiem ietekmētājfaktoriem, gan arī no autora un adresāta emocionālā un psiholoģiskā stāvokļa, krāsu izjūtas un pieredzes, etniskās un kultūras piederības, darba radīšanas un lasīšanas vides un laika. Literārā darbā krāsa var būt tikai viena no objekta pazīmēm un palikt pat neievērota, ja atbilst mūsu spektrālajiem stereotīpiem. Bet tā var kļūt arī par būtisku tēlveides, autora mākslinieciskā rokraksta elementu.

Krāsu konceptuālā uztvere, kā atzīst A. Vežbicka, ir saistīta ar noteiktiem universāliem elementiem, kuri izriet no cilvēku pieredzes, proti, tādiem kā *diena un nakts, saule, uguns, augu valsts, debesis un zeme* (Wierzbicka 1990: 99),

turklāt vairumā valodu ļoti liela nozīme ir atšķirībām starp *tumšajām* un *gaišajām* krāsām, kā arī fonam, kas, veidojot ar redzi uztvertā aprakstu, kļūst par būtisku references struktūrelementu (Vezhbickaja 1997: 233). Jebkuru krāsu var izteikt ar trim lielumiem – gaišumu, nokrāsu un piesātinājumu (Veinbahs 1998). Minēto universāliju atspulgs spēcīgi izpaužas arī A. Grīna darbā izmantoto krāsu apzīmējumu kopā. Romānā diezgan bieži lietoti ne tikai krāsu nosaukumi, bet arī universālie elementi, kas rada asociācijas ar gaišajiem vai tumšajiem, mierīgajiem vai trauksmainajiem krāsu toniņiem, piemēram, *saules staru zeltainais mirdzums*, *saules gaišums*, *ziedošs ceriņu krūms* un *ābeles*, *miežu lauks*, *miglas plūdi*, *rieta un šāvieni ugunis*, *liesmu mēles*, *ēnas un rēgi*, *tumsas lāņi*, *nakts melnums*, *purva dubļi*, *deg*, *liesmo padebeši* u. tml. Tie funkcionē vieni paši vai kombinācijās ar dažādiem krāsu apzīmējumiem. Visu darbu caurvij sāpīgs, traģisks tēls – *trīs mazi*, *ložu izurbti caurumi*, *kas melno vāgūža durvis* un *sarkani kvēl krūtīs*. Šī sākotnējā mātes slepkavības zīme, ko atstājuši trīs vācu kareivji, ik pa laikam atkārtota, šķiet, iegūst plašāku emocionālo izvērsumu, koncentrēti atklājot kara baido melnumu un iznīcinātās dzīvības asinsarkano sāpi.

Literatūrā krāsu nosaukumi tiek lietoti gan tiešā nozīmē, „tradicionālā, asociatīvi vistuvāk saistītā savienojumā ar konkrētu reāliju nosaukumiem” (Tisiņa 2002: 35), piemēram, *brūnas acis*, *zaļais rudzu lauks*, *balti ziedi*, *melna zeme*, gan pārnēstā un simboliskā nozīmē. Rakstnieks var izmantot dažādas krāsas, lai pievērstu lasītāja uzmanību kādam simboliskam objektam, vēstītu kaut ko par tēlu vai uzsvērtu kādu tēmu. Piemēram, adjektīvs *balts* latviešu valodā ne tikai raksturo objekta krāsu, izsaka nozīmi ‘sirms’, ‘spožs’, ‘tīrs’, bet arī cieši saistīts ar priekšstatiem par nāvi, cilvēka pāreju viņšaulē (Kursīte 1996: 50), turpretī adjektīvs *melns* norāda gan uz zemes, matu, apģērba krāsu, gan arī saistās ar smagumu, ļaunumu, nelaimi, tumsu (Roze 2015: 73–76). Savukārt sarkanā – ugunis un asiņu krāsa – asociējas gan ar enerģiju, mīlestību, kaisli, gan, īpaši A. Grīna darbā, ar karu, briesmām, dūsmām, naidu un dzīvības spēka – asiņu – zaudēšanu, bet zaļā ir ne tikai zāles un koku lapu, dabas plauksmes krāsa, bet, kā norāda Janīna Kursīte, arī simbolizē dzīvību, atjaunotni un atdzimšanu (Kursīte 1996: 65).

Romānā izmantotā krāsu gamma tika iegūta, ekscerpējot krāsu adjektīvus un to motivētus substantīvus, verbus un adverbos līdz ar minimāli nepieciešamo kontekstu vai plašākām sintaktiskām vienībām. Tika iekļauti arī teksta fragmenti, kuros izmantoti asociatīvie stimuli un citi netiešie miera un kara spektrālā tēla veidošanas līdzekļi. Tā kā nebija iecerēts veikt vārdu lietojuma kvantitatīvo analīzi, tad empīriskajā materiālā netika iekļauti strukturāli un semantiski identiski krāsu apzīmējumi, kas atkārtojās. Tas būtu cita – A. Grīna darba stilistikās specifikas – pētījuma uzdevums. Lai veiktu derivatīvi semantisko analīzi, ekscerpētais materiāls tika grupēts atbilstoši vārdšķirām un to derivatīvajai struktūrai un nozīmei.

Krāsu nosaukumu lietojums A. Grīna darbā ir nevienmērīgs – ir lappuses, kurās ir desmit un vairāk vārdlietojumu, tām var sekot vesela nodaļa, kurā nav gandrīz neviena krāsas nosaukuma vai parādās tikai kāds asociatīvais spektrālais

stimuls – vārds, vārdu savienojums, kas lasītāja apziņā rada asociatīvo saikni ar krāsas nosaukumu, piemēram, *nakts tumsa* saistās ar *melno* krāsu, bet *miglas kalni* – ar *balto* vai *pelēcīgo*.

Krāsu nosaukumi lielākoties izmantoti šādos semantiskajos laukos:

- daba miera, kara nojausmu un tā norises apstākļos,
- cilvēks – viņa emocionālais un vizuālais portrets miera un kara kontekstā,
- kaujas lauks, kauja.

Krāsu nosaukumu dažādība vairāk vērojama pirmajā un otrajā grupā. Zīmīgi, ka tie tikpat kā netiek izmantoti kauju aprakstos – tajos biežāk sastopami krāsu asociatīvie stimuli, piemēram, *uguns, liesmas, tumsa, sarma, apmākusies diena, svilt, degt, liesmot* u. tml. Iespējams, šāda pieeja liecina arī par zināmu mērķtiecību, jo uzbrūkot un atkāpjoties dominē kustība, skaņa, krāsu vērošanai tas nav piemērots laiks.

Cilvēka, dabas, vides un tās objektu spektrālais tēls veidots, izmantojot vairākus nominācijas veidus:

- tiešo, nosaucot primāru vai sekundāru krāsu adjektīvu, piemēram, *balts, bāls, brūns, zaļš, bālgans, bāldzeltens, melniesarkans, pelēkzils, zilganmelns;*
- pastarpināto, izmantojot
 - ✓ motivētājevārda nosauktās pazīmes radītās asociatīvi semantiskās kopsakarības, piemēram, *rožains, debeszils, pelnpeļēks, svinpeļēks, tēraudzils, ugunssarkans, melnkrustots, netīrpeļēks,*
 - ✓ no krāsu adjektīva darinātu substantīvu, verbu vai adverbu – *baltums, bālums, brūnganums, zaļums, zilgme, sārtums, bālēt, sārtoties, piesarkt, zilgani vizēt;*
- netiešo, izmantojot spektrālo stimulu, kas rada asociatīvo saikni ar nosauktā objekta krāsu, piemēram, *deg uguns sārti* (izcēlums šeit un turpmāk mans – A. V.); *logā liesmo vakarblāzmas atmirdzums; asiņaina mute; zviļo mēnesnīca; satumsusi jau tumša ziemas nakts, ugunscēņu apstāļi;*
- kombinēto, apvienojot divus vai vairākus veidus, tādējādi radot spilgtu redzes gleznu, piemēram:

Lazdu krūmos mirdz maigi dzeltenas ziedu bārkstis, blīgznas un kārkli šūpo zeltainas, un aploka bērziem sprāgst pumpuri; viņu zaros jau pavīdējis pirmo lapu vārais zaļums [...]. (Grīns 1990: 43)¹

Jau ugunīs iedegas austrumi, sāk pāri Garās kāpas priedēm šauties saules liesmu stari, un tiem pakaļ, viss lēkta gunīs tinies, parādās spīdekļvaigs, sārtodams meža galus un sniega klajumus. (510)

Istabiņas kaktu ēnas kļuvušas baisīgi melnas. Tad viņas saplūst kopā, iestājas tumsa, un mani apņem nakts, kuras melnums pilns nopūtu un rēgu, un nav nevienas zvaigznes, kas mirdzētu nakts tumsībā. (146)

Miglas lauks, kas kūp mūsu priekšā, sāk ātri mesties dzeltenbalts, un viņa vidū aug iekšā debesīs zeltaini ugunīga puķe, nespodri mirdzēdama cauri dūmaku lāņiem, un ugunspuķes kāta galā piepeši uzplaukst un atveras liesmu zieds. Viņš mirdz un dreb gaisā, šūpodamies nedzirdami klusi un apspīdēdams miglas mutuļus ar bālu, trīcošu spožumu. No liesmu zieda līst uz visām pusēm ugunīga rasa, dzīsdama dūmaku drēgnumā bez mazākās skaņas. Tad

¹ Turpmāk pie garākiem citātiem norādīta tikai lappuse.

zieds sāk ātri bālēt un slīd lejup, un pēc dažiem mirkļiem ir noslēcis miglā, un tikai zem tās vietas, kur viņš dega gaisā, vēl blāvo virs zemes vājš izdzisušās uguns atspīdums. (101–102)

Mākslinieciskā tēla veidošanā autors izmantojis ne tikai primārus un sekundārus krāsu adjektīvus, īpaši salikteņus, bet arī sekundārus citu vārdšķiru vārdus, kuru pamatā ir krāsas nosaukums, un asociatīvos spektrālos stimulus. A. Grīna romānā „Dvēseļu putenis” dažādās variācijās dominē sarkanā krāsa, bieži minētas baltās, melnās un pelēkās nokrāsas, zilie un zaļie toņi. Retāk sastopama brūnā, dzeltenā, violetā krāsa. Piemēram:

[..] *asinssarkani rieti; pelēkzilganas sejas; [..] palicis par pasarkanām ledus paltīm sniegs; baltās rindās nāves parādei slējušies bērzu krusti; melnas debesis virs galvas; bezgala tumša nakts; melnas ēnas; [..] balti tagad izskatās vēl nesen zaļganpelēkie priežu cekuli; bāldzeltenajā raķešu uguns mirdzumā; purva zāles bālganpelēko zaļumu; zilganbaltām dūmakām pielījuši egļu gali; pelēkzaļā tērpts stāvs; [..] neredz purva zāles bālganpelēko zaļumu, bet tikai dūņu šaltis, dūmu stabus, liesmu nāves, kas šaujās pretīm pelēkajām lietus dienas debesīm, un slapjo padebešu vietā virs nāves lauka peld šrapneļu mākoņi, apaļi kā pavasara pūpoli un balti kā purva spilvas.* (312)

Operāciju zāles sienas dveš baltu vēsumu, un baltāks izliekas šeit arī kopēju un mūsu tērpu baltums, gaisš gaišs un reizē dzidri rēns. (204)

Balta ir zeme, balti piesniguši kārklu, ceri un priežu puduri, un bērzu zaros sabirusā sniega baltums sacenšas ar stumbru tāšu baltumu. Gaiša baltuma pilns ir Tīrelpurvs. (376)

Es skaidri redzu pelēki drūmo kaprāļa profilu un palsās ūsas, tikai patlaban jau viņš sabirusi sirmuma sarma un vēl palsāks liekas viņu pelēkums. (184)

Ja sarkanā krāsa kā aktīva, sirds un šāviņu ritmā pulsējoša mīlestības, naida un izlieto asiņu krāsa caurvij visu darbu, tad citu noskaņu rada bālās un pelēkās krāsas iegūlums dzīvē, dvēselē un strēlnieku liktenī. Bālā nenoteiktības, miglas, baiļu, sāpju, dusmu, niknuma un nāves krāsa saplūst ar pelēko laucinieku vadmalas tērpa un kritušo zilganpelēkās sejas un durkļu bālzilgano toni. Tā ir arī nāves un veļu laika sēru krāsa, kas, piemēram, spilgti atklājas lpp. Tīrelpurva nakts gleznā:

Viņš nāk ar miglu un tumšām, raudošām naktīm, un miklo dūmaku pelēkumā arī dienas gaisma kļūst nespodri bāla [..]. Bez apstājas klīnā pa viņu iepelēki stāvi, vairīdamies no akaču mutēm un vācu raķešu ugunīm, kas plaukst un turpat nozied pelēkbaltajā nakts miglā [..]. Miglas pelēkumā kāpjot augšup ugunsputēš stiebram [..]. [..] viņus sedz nakts melnums un bālganais miglas lāņu pelēkums. (346–347)

Šo un citu krāsu dažādās kombinācijas veido kara koloristisko tēlu, uz kura fona tiek ieskicētas trauslās miera ainās. Tās uzaust atmiņā vai sapņos, atklājas bēgļu gaitās devušos cilvēku vērojumos, klusuma brīžos starp kaujām un darba izskaņā. Šajās ainās izmantoti gaišie toņi. Tur ir gan ceriņu violetās un timotiņa zilganpelēkās vāļītes, bālzaļgani ziedi, maigi dzeltenas, zeltainas ziedu bārkstis, balti, violetzili, rožaini baloži, dzeltenbalti āboli ar medainu zeltainumu vidū, baltrožainu ābeļziedu kupenas un rožainbalti barokļi, gan ķiršsarkanās vai sārtas meiteņu lūpas, pietvikusi sejiņa, rožaini pirksti un rožains maigums, sarkanu un baltu ziedu vijas, balti padebeši un plāvēju augumi, rūsgani tūrumi, zaļi un spilgtzaļi rudzu lauki, zāle kā zaļa jūra, debesu zilgme, iezilgans mežu loks, saules gaišums, brūnu un melnraibu govju pulki, āboliņa baltrožainās ziedu galviņas, ceriņkrūma violetais gaišums – pasaule, kurā veldzējas karavīra sirds un prāts,

pasaule, ko iznīcinājis karš un kura atkal jāatjauno tiem, kas palikuši dzīvi. Romānā tai atvēlēts maz vietas, jo galvenais ir kara un ar to saistīto notikumu tēls – šo idilli atkal un atkal pāršķeļ sarkano padebešu liesmojums, degošs saullēkts, jo dzimtene deg saulrieta un kara ugunīs.

Derivatīvā ziņā darbā lietotos krāsu nosaukumus var iedalīt šādās grupās:

- primārie adjektīvi,
- sekundārie krāsu nosaukumi:
 - ✓ prefiksālie un sufiksālie atvasinājumi,
 - ✓ salikteņi,
 - ✓ analītiskās leksēmas jeb analītiskas leksiskas vienības.

Primārie adjektīvi ir pamatkrāsu nosaukumi *balts, brūns, melns, zils, zaļš, dzeltens, pelēks, sarkans* (pēdējie trīs diahroniskā aspektā ir sufiksālie atvasinājumi), to nianšu apzīmējumi *bāls, haki, palss, ruds, sārts, sirms* un jauktie krāsas nosaukumi *violets, raibs*.

Minētie adjektīvi parasti lietoti, lai norādītu uz konkrētu reālijas krāsu tiešā nozīmē, piemēram, *balti miglas kalni, bāla seja, brūni svārciņi, pelēks lakatiņš, sarkani acu plakstiņi, sārtas debesis, sirma galva, melna tumsa, zaļa zāle, zilās acis, rudās ūsas*.

Afiksālo atvasinājumu grupā konstatēti ar prefiksiem *ie-, pa-* darinātie adjektīvi *iepelēks, iesarkans, iesirms, iezaļgans, iezilgans, pabāls, pasarkans, pazaļgans, pazilgans*, kā arī sastopami daži ar sufiksu *-an-, -gan-* vai *-ain-* darināti atvasinājumi *zaļgans, zilgans, rūsgans, brūngans, bālgans, rožains, zeltains*.

Gandrīz visi derivāti izsaka īpašības intensitātes ierobežojumu, resp., norāda, ka attiecīgā krāsa izpaužas mazākā apjomā nekā stereotipiskā norma. Atvasinājumi ar piedēkli *-ain-* izsaka līdzīgumu ar motivētārvārda nosauktās reālijas ārējo pazīmi (Vulāne 2008; Vulāne 2015). Toņa uztveres pamatā ir krāsas stereotips – rozēm, zeltam raksturīgā gaiši sārta un dzeltenīgā krāsa. Krāsas uztveri ietekmē ne tikai izvēlēta nosaukuma semantika, bet arī tas, kāda reālija tiek raksturota, piemēram, *iezilgana dūmaka* un *iezilganu durkļu mežs* lasītāja apziņā rada atšķirīgu vizuālo tēlu un situācijas vērtējumu – nomierinošas viegli zilganas dūmakas un metāliski zilgana, patumša durkļu draudošo veidolu. Trijos dažādos kontekstos *bāla rīta ausma, bāla migla* un *bāla diloņslimnieka seja* tonim *bāls* lasītāja uztverē ir kaut nedaudz, bet citāda intensitātes pakāpe. Tāpat arī *pasarkanas sivēna acis* un *pasarkana vērsa seja* vai *pasarkanas ūsas* rada atšķirīgu personas vizuālo tēlu. Šo atšķirību pamatā ir lasītāja pieredzē balstīts priekšstats par to, kāds ir katra objekta bāluma vai sarkanuma tonis.

Plaši lietoti dažādi salikteņi, kuru pēdējais komponents ir krāsu adjektīvs, savukārt pirmais – no adjektīva darināts adverbs, reti – substantīva ģenitīvs. Pirmais komponents ir semantiski precizējošs, ierobežojošs un norāda vai nu uz kādu pamatkrāsas variāciju, nokrāsu, vai arī līdzīgumu, atbilstību etalonpriekšmeta krāsai. Darbā niansētas šādas krāsas un to toņi:

- baltā, bālā, bālganā – *dzelten-, meln-, pelēk-, rožain-, sarkan-, zaļgan-, zilgan-, pus-, lin-, debes-, miroņ-, sniegbalts; dzelten-, pelēkbāls, dzeltenbālgans;*
- brūnā – *melnbrūns;*

- dzeltenā, zeltainā – *bāl-, gaiš-, meln-, bālgan-, zaļgan-, zilganzaļgandzeltens; zaļganiedzeltens; sarkanzeltains;*
- melnā – *pelēk-, piķa-, zilg-, zilgan-, zilmelns;*
- pelēkā – *bāl-, bālgan-, dzelten-, gaiš-, meln-, peln-, svin-, tumš-, zaļ-, zaļgan-, zilgan-, zilpelēks;*
- sarkanā, sārtā – *asins-, bāl-, dzelten-, dzelten-, zilzaļsarkans; asins-, ķirš-, rožu-, zilgansārts;*
- violetā – *zilganviolets;*
- zaļā, zaļganā – *bālgan-, meln-, pelēk-, gaiš-, spilgt-, tumšzaļš; bāl-, brūn-, dzelten-, gaiš-, zilgan-, zilzaļgans;*
- zilā, zilganā – *debes-, meln-, pelēk-, tēraud-, violetzils; meln-, pelēkzilgans;*
- raibā – *melnraibs, melnraibots, zaļraibs.*

Krāsas nianse dažkārt norādīta, mainot komponentus vietām un ar otro komponentu akcentējot nepieciešamo toni, piemēram, *pelēkmelns – melnpelēks, dzeltenzaļgans – zaļgandzeltens.*

Ar sintaktiski morfoloģisko paņēmieni darinātie nedaudzie adjektīvi un substantīvi, kas tikai pastarpināti norāda uz krāsu, izmantoti personu ārējā izskata raksturošanai, piemēram, *brūnacains, melnacaina, melnūscains, melnmatains, zilacains, gaišmatis, melnmatis, sarkanmatis, zilgangaļainas lūpas.*

Romānā konstatēti tikai daži analītiski krāsu adjektīvi – *iezilgani violets, zaļi violets, gaiši dzelteni mati, violeti rožainas ziedu acis, saules brūns.* Tajos adverbs vai substantīvs norāda uz krāsas ietonējumu. Savukārt, lai atklātu raksturojamo objektu krāsas intensitāti – tās pavājinājumu vai pastiprinājumu –, adjektīvs lietots kopā ar intensifikatoru (Smiltiece 2015; Vulāne 2008), piemēram, *mazliet iesarkans, arvien sarkanāks, mirdzoši baltas kastaņu sveces, pavisam, gluži balts, mirdzoši zils.*

Blīvējot krāsu nosaukumus un citus to apzīmējumus, atkārtoti lietojot vienas saknes primārus un sekundārus vārdus, kuri nosauc krāsas tieši vai arī norāda uz tām netieši, papildus bieži vien izmantojot dažādus epitetus vai salīdzinājumus, autors rada vizuāli un emocionāli piesātinātas redzes gleznas. Tiesa, vienu un to pašu apzīmējumu un pat konstrukciju atkārtotāšanās reizēm traucē, rada valodiskas vienmuļības izjūtu. Iespējams, tas darīts mērķtiecīgi, lai lasītājs izjustu kara nogurdinošo smagumu.

Nobeigums

Romānā „Dvēseļu putenis” krāsu īpašības vārdu veidotā spektrālā gamma ir diezgan ierobežota un vienveidīga, bieži atkārtojas vieni un tie paši izteiksmes līdzekļi. Aktīvi tiek izmantoti netiešās nominācijas līdzekļi, kas īpaši spilgti izpaužas kara vides, kauju un pārdzīvojumu raksturojumā.

Kombinējot redzes gleznas, kurās tieši nosauktai un netieši atklātai spektrālajai notij ir spēcīgs skanējums, ar dzirdes gleznām, lasītājs mērķtiecīgi tiek ievadīts baismu, šausmu, izmisuma, asiņainu notikumu un zaudējuma sāpju vidē. Blīvējot izteiksmes līdzekļus, tiek sakāpinātas bailes, iekustinātas nelaimes nojausmas vibrācijas un izvērsts dusmu un naida tēls.

Rakstnieks izmantojis gan viendabīgas pamatkrāsas, gan dažādas krāsu kombinācijas, izsakot krāsas pavājinājumu vai spēcīgāku. Šī spektrālā nenoteiktība izgaismo kara laika nenoteiktību, nestabilitāti un kļūst par būtisku tēlveides elementu romānā „Dvēseļu putenis”.

Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

Literatūra

- Berlin, Brent; Kay, Paul (1969). *Basic Color Terms: Their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Goethe, Johann Wolfgang (1970 (1810)). *Theory of Colours*. (Oriģ. Johann Wolfgang von Goethe (1810). Zur Farbenlehre. 2 Bde. Tübingen: Cotta. Tulk. Charles Lock Eastlake). London: Murray. Pieejams: <https://www.gutenberg.org/files/50572/50572-h/50572-h.htm> [sk. 15.10.2023.]
- Grīns, Aleksandrs (1990). *Dvēseļu putenis*. Rīga: Liesma.
- Hiršs, Harijs (1990). Vēl viena atgriešanās. Grīns, Aleksandrs. *Dvēseļu putenis*. Rīga: Liesma, 5–28.
- Hurlbert, Anya; Owen, Angela (2015). Biological, cultural, and developmental influences on color preferences. Andrew J. Elliot, Mark D. Fairchild, Anna Franklin (eds.). *Handbook of Color Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 454–480.
- Jērāns, Pēteris (galv. red.) (1984). *Latvijas padomju enciklopēdija*, 5 (1) sēj. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija.
- Kalnačs, Benedikts (2023). Dvēseļu putenis. *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/55356> [sk. 20.10.2023.]
- Kalniņš, Jānis (1994). Vīrišķības dziesminieks. Grīns, Aleksandrs. *Daiļdarbi un raksti 20 sējumos*. 1. sējums. Rīga: Signe, 5–18.
- Kursīte, Janīna (1996). *Latviešu folklorā mītu spoguļi*. Rīga: Zinātne.
- Mihalīšina, Monika (2001). Nazvanija cveta v latyšskom i pol'skom jazykah. *Valoda un literatūra kultūras aprītē*: zinātniskie raksti, 638. sēj. Rīga: Latvijas Universitāte, 33–47.
- Mihalīšina, Monika (2002). Melnās krāsas semantika poļu un latviešu valodā. *Valoda un literatūra kultūras aprītē*: zinātniskie raksti, 650. sēj. Rīga: Latvijas Universitāte, 75–83.
- Nassau, Kurt (2024). Colour. *Encyclopedia Britannica*. Pieejams: <https://www.britannica.com/science/color>
- Ostwald, Wilhelm (1918). *Der Farbenatlas, zirka 2500 Farben auf über 100 Tafeln*. Leipzig: Unesma.
- Ozola, Elizabete (2006). *Krāsas. Uztvere un iedarbība*. Rīga: Jumava.
- Roze, Anitra. (2015). *Caur krāsu logu*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Russel, Bertrand (1948). *Human knowledge: its scope and limits*. London: George Allen and Unwin. Pieejams: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.461169/page/n259/mode/2up>
- Smiltnece, Gunta (2015). Īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju salīdzināmo pakāpju formas – viens no pazīmju gradācijas izteikšanas līdzekļiem. *Latviešu valodas gramatika*. D. Nītiņa, J. Grigorjevs (zin. vad.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 402–412.
- Tīsiņa, Anitra (2002). Krāsas Dainas Avotiņās dzejā. *Linguistica Lettica*, Nr. 10. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 33–39.

- Tīsiņa, Anitra (2003). *Sarkanaīs Gundegas Repšes romānā „Sarkans”*. *Linguistica Lettica*, Nr. 11. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 66–76.
- Veinbahs, Klāvs (1998). *Krāsu pasaule*. Rīga: Zvaigzne.
- Vezhbickaja, Anna (1997). *Jazyk. Kul'tura. Poznanie*. Moskva: Russkie slovari.
- Wierzbicka, Anna (1990). The meaning of color terms: Semantics, culture, and cognition. *Cognitive Linguistics*, 1 (1), 99–150.
- Vulāne, Anna (2008). Pazīmes intensitātes izteikšana augšzemnieku dialektā. *Latgale kā kultūras pierobeža*. Daugavpils: Saule, 439–455.
- Vulāne, Anna (2015). Īpašības vārdu derivatīvais raksturojums. *Latviešu valodas gramatika*. D. Nītiņa, J. Grigorjevs (zin. vad.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 263–272.
- Zalcmane, Ēra (2003). Krāsu psiholoģija, simbolisms, mākslas terapija. *Psiholoģijas Pasaule*, Nr. 5, 58–62.

THE COLOUR PALETTE IN THE NOVEL „DVĒSEĻU PUTENIS” (BLIZZARD OF SOULS) BY ALEKSANDRS GRĪNS

Summary

The colour palette utilised in the epic work “Dvēseļu putenis” (*Blizzard of Souls*) by Aleksandrs Grīns, which tells the story of Latvian riflemen’s battles of World War I in both a partly documentary and fictional manner, aids in visualising the horror of war and the fragility of peace, simultaneously evoking emotional experiences.

This study aims to explore the colouristic imagery of war and peace in this novel, examining colour adjectives and other colour designations in a derivatively semantic and functional aspect.

Through content analysis of the text and a derivational semantic analysis of the selected language material, it became apparent that the novel utilises the names and nuances of primary colours and prefixal and suffixal derivatives, compounds, compound derivatives, and analytical lexemes.

The spectrum of colour adjectives formed is somewhat limited and uniform, often repeating the same means of expression. Indirect nomination methods are actively used, particularly vividly manifesting in the description of the war environment, battles, and experiences.

Colour names are primarily used in semantic fields as follows:

- human – for depicting their emotional and visual portrait in the context of war and peace,
- nature during peace, the anticipation of war, and during the war itself,
- battlefield, battle.

Colour names are hardly used in descriptions of battles; instead, associative stimuli dominate, such as fire, flames, darkness, burning, blazing, etc. The spectral image of a person, environment, and its objects is formed using the following:

- adjectives of primary or secondary colours, such as *white, off-white, grey, red, green, bluish-black*,
- associative semantic correlations created by the characteristics of secondary adjectives of the motivator, for example, *blood-red, sky-blue, rosy, leaden, steel-blue*,
- colour adjective-motivated nouns, verbs, or adverbs – *greenery, redness, to turn pale, reddening, bluish gleaming*,
- the spectral stimuli that create an associative link with the colour of the named object, for example, *the edge of the sky glowing in the fire of sunset; the golden shimmer of evening sun rays*, etc.

By combining visual paintings, where both the directly named and indirectly revealed spectral tones resonate strongly, with auditory scenes, the reader is deliberately immersed in an environment of fear, horror, bloody events, and hatred. By intensifying the means of expression, fears are heightened, vibrations of impending disasters are stirred, and the image of anger and hatred is magnified. Peacetime scenes are dedicated little space, dominated by the green colour of life and light tones.

Keywords: Aleksandrs Grīns, colour names, war, peace, word formation, semantics.

II daļa

Valoda un vide

Fonētikas un gramatikas jautājumi

Vārda sastatāmais aspekts

Agnese CERA (RTU Liepājas akadēmija)

LĪDZDALĪGAIS NOVĒROJUMS VAI IETVERTĀ NOVĒROŠANA?

Kopsavilkums

Rakstā izziņāti un apkopoti vienas empīriskās kvalitatīvās pētniecības metodes nosaukuma varianti latviešu valodā, iedziļinoties doktorantu un citu pētnieku neatņemamai zinātniskās darbības daļai – zinātnisku terminu apzinātai izvēlei. Raksta mērķis ir sniegt ieskatu par gan teorētiskajā literatūrā atrodamajiem nosaukumiem, gan dažādu pētnieku izvēlētajiem konkrētās pētniecības metodes nosaukuma variantiem. Pētījuma uzmanības centrā ir pētniecības metode, kas paredz kāda procesa, norišu dalībnieku novērošanu pētnieciskos nolūkos, vienlaikus pētniekam procesā iesaistoties kā kādā norisē iesaistītām dalībniekam. Pētījuma objekts ir zinātniskā un metodoloģiskā literatūra, interneta avoti un promocijas darbi no 2013. gada līdz 2023. gadam Latvijas Universitātē, Liepājas Universitātē un Ventspils Augstskolā. Raksta struktūra secīgi un hronoloģiski ļauj izsekot tiešsaistes avotos, izdotajā zinātniskās darbības metodoloģiskajā literatūrā un promocijas darbos atrodamajiem pētnieciskās metodes nosaukumiem, tā ka pētījumā veikta satūra analīze visos minētajos avotos.

Pētījumā secināts, ka latviešu valodā pastāv sinonīmiski apzīmējumi vienas pētniecības metodes nosaukšanā. Nav indikāciju par to, kuram no nosaukumu variantiem dodama priekšroka, jo jaunākajos interneta avotos atrodams viens, bet izdotajās zinātniskajai darbībai vēltītajās monogrāfijās atrodams cits nosaukuma variants. Raksta noslēgumā arī doktorantūras pētījuma vajadzībai pamatots izvēlētais pētniecības metodes nosaukuma variants *līdzdalīgais novērojums*, tā ka tas visprecīzāk atspoguļo docētāja – pētnieka lomu auditorijā, kad tiek veikta novērošana, vienlaikus vadot latviešu valodas kā svešvalodas mācības pieaugušajiem.

Atslēgvārdi: pētniecības metode, novērošana, līdzdalīgais novērojums, termins, latviešu valodas terminoloģija.

Ievads

Iecere raksta veidošanai radusies doktorantūras studiju sākuma posmā, meklējot atbilstošus nosaukumus iecerēto pētniecisko metožu nosaukšanai promocijas darba ievada daļā. Saskaroties ar situāciju, kad dažādos avotos un literatūrā rodami atšķirīgi metodes nosaukumi, bija jāveic padziļinātāks izpētes darbs, lai atrastu pētījuma metodei visprecīzāko apzīmējumu. Raksta aktualitāti nosaka profesionālā darbība pieaugušo pedagoģijā kā latviešu valodas docētājam un doktorantūras studiju pētnieciskā darbība, kas paredz pieaugušo ārzemnieku latviešu valodas kā svešvalodas mācību procesa vērošanu, lai, izmantojot empīrisku kvalitatīvo pētniecības metodi, rastu atbildes uz vairākiem pētījuma jautājumiem un novērotu kādus jaunus aspektus latviešu valodas mācībās.

Raksta mērķis ir apzināt un parādīt konstatētos kvalitatīvās pētniecības metodes nosaukuma variantus zinātniskās darbības metodoloģiskajos izdevumos un tiešsaistes vārdnīcās, enciklopēdijā, praktiskajā daļā apskatot pēdējā desmitgadē promocijas darbu autoru individuālo izvēli ar procesu dalībnieku, norišu vērošanu saistītās metodes nosaukšanā. Pētījuma problēmjautājums atklājas apstākļi, ka tiek piedāvāti vairāki varianti metodes nosaukšanā un

literatūrā niansēs atšķirīgā metodes definēšana. Iespējams, ka nosaukuma atšķirīgās izvēles atspoguļo nianses izpratnē par konkrēto pētniecības metodi. Rakstā tiks meklētas atbildes gan teorijā, gan praktiskajos lietojuma piemēros.

Par pētījuma avotiem izraudzīta metodoloģiskā literatūra un promocijas darbi desmit gadu periodā. Lai sasniegtu mērķi, tika veikti vairāki darba uzdevumi:

- 1) atlasīt zinātniskās darbības metodoloģijas izdevumus, vārdnīcas, enciklopēdiju un apkopot piedāvātos pētnieciskās metodes nosaukumus;
- 2) izpētīt promocijas darbu autoru izvēli metodes nosaukšanā;
- 3) noskaidrot atbilstošāko pētniecības metodes nosaukuma izvēli konkrētam doktorantūras pētījumam novērojumu situācijā, kad pētnieks ir vienlaicīgi arī vērojamā procesa dalībnieks.

Lai sasniegtu izvirzīto mērķi un uzdevumus, pētījumā tiek izmantota tekstuālu datu analīzes metode – kontentanalīze jeb satūra analīze.

Ideāls termins teorētiskā skatījumā. Nacionālās enciklopēdijas (NE) šķirklī *termins* atrodams pamatprincipu uzskaitījums, kas teorētiski būtu ideāla termina kritēriji. Ideāls termins ir:

- loģisks un pašizskaidrojošs,
- sistēmisks,
- atbilst attiecīgās valodas morfoloģijas, sintakses, vārddarināšanas likumiem,
- ir tāds no kura var radīt atvasinājumus un saliktnus,
- iespējami īss,
- nepārprotami atšķirīgs no citiem terminiem (vēlams, tāds, kam nav sinonīmu un homonīmu), viennozīmīgs, tāds, kam nav ortogrāfisku vai morfoloģisku variantu,
- lietotāju akceptēts.

Šķirklā autore atzīst, ka praksē šīs iepriekš minētās prasības ne vienmēr ir izpildāmas, norādot, ka visvairāk diskusiju terminoloģijas speciālistu vidū ir par sinonīmiju un viennozīmīgumu. (Pūtele 2023)

Valentīna Skujiņa sava darba „Latviešu terminoloģijas izstrādes principi” ievadā norāda, ka zinātniskajam terminam tiek izvirzītas vairākas galvenās prasības:

- sistēmiskums,
- nozīmes precizitāte un formas īsums,
- viennozīmīgums,
- mononīmiskums,
- kontekstneatkarība,
- emocionālā neitralitāte u. c. (Skujiņa 2002)

V. Skujiņa norāda, ka uz ideālu terminu tiecas katra zinātniska terminoloģija.

Latvijas Nacionālajā terminoloģijas portālā (LNTP) termini.gov.lv terminrades vadlīnijās nosaka – lai termins veiktu tam paredzēto specifisko funkciju, tā izvēlē vai izveidē jāievēro specifiskas prasības, izdalot četras

galvenās: sistēmiskums, nozīmes precizitāte un formas īsums, viennozīmīgums, mononīmiskums jeb sinonīmijas nevēlamība (Terminrades vadlīnijas).

Raksta struktūra: I daļā apskatīti tiešsaistes avoti, konstatējot tur atrodamos nosaukumu variantus; II daļā apskatīta literatūra – monogrāfijas un mācību literatūra, vārdnīcas; III daļā dots apkopojums par promocijas darbu autoru izvēli metodes nosaukšanā un noslēgumā veiktā pētījuma secinājumi.

Pētnieciskās metodes nosaukums tiešsaistē

Mūsdienās pētniekiem tiešsaistē ir viegli atrodami dažādi resursi, kuros sniegts pētniecībai nepieciešamo terminu apkopojums, skaidrojums – vārdnīcas, terminu skaidrojošās vārdnīcas, enciklopēdijas. Izstrādāta arī pētniecības terminu skaidrojošā vārdnīca tiešsaistē. Nacionālā enciklopēdija (NE) piedāvā virkni šķirķļu ar mūsdienās aktuālāko apkopoto informāciju. Tālāk apskatīti kvalitatīvās pētniecības metodes nosaukumu varianti situācijām, kad tiek vērots kāds process, cilvēku grupa vai noris.

Rīgas Stradiņa universitātes (RSU) izstrādātā tiešsaistes „Pētniecības terminu skaidrojošajā vārdnīcā” (PTSV) atrodami septiņi ar procesu, dalībnieku novērošanu saistītas pētniecības metodes nosaukumi, kurās lietots vārds *novērošana* metodes nosaukumā: *atvērtā novērošana, dabiskā novērošana, daļēji strukturētā novērošana, ietvertā (dalībnieka) novērošana, novērošana, pilnā novērošana, strukturētā novērošana*.

NE atrodami vairāki šķirķļi par kvalitatīvajām pētniecības metodēm pētniecībā – gan apkopojoši, gan konkrēti vienu metodi aprakstoši. Meklējot ar novērošanas procesu saistītās metodes nosaukumu variantus, atrodams NE šķirķlis *līdzdalīgais novērojums* (Paula 2023).

Pētījuma laikā konstatēts, ka iepriekš apskatītajā RSU PTSV atrodamajam metodes nosaukumam *ietvertā (dalībnieka) novērošana* saskatāma līdzība ar NE šķirķli *līdzdalīgais novērojums*. Tomēr skaidrībai jāveic definīciju salīdzinājums, kas ļautu atklāt, vai tās ir divas atšķirīgas kvalitatīvās pētniecības metodes vai tomēr viena un tā pati, atklājot, vai šajā gadījumā pastāv divu zinātnisku terminu sinonīmija:

Ietvertā (dalībnieka) novērošana „Novērošanas veids, kad pētnieks novēro procesu kā tā dalībnieks, **iesaistoties novērojamajā procesā.**” (PTSV 2021) [izcēlums mans – A. C.]¹
Līdzdalīgais novērojums „[...] tā pētniekam ļauj izzināt cilvēku uzvedību, rīcības motīvus, vērtības, dzīvesveidu un citus sociālās dzīves aspektus pētāmās sociālās vides (grupas, kopienas, organizācijas u. c.) dabiskos apstākļos, **novērojot un līdzdarbojoties tās ikdienas aktivitātēs.**” (Paula 2023)

Salīdzinot šo divu terminu skaidrojumus, jāsecina, ka šai konkrētajai novērošanas procesam atbilstošajai pētnieciskajai metodei pastāv divi atšķirīgi nosaukuma varianti. Abos skaidrojumos noteikts, ka pētnieks piedalās novērojamajā procesā kā dalībnieks, ir iesaistīts, vienlaikus iegūstot nepieciešamos datus, novērošana var būt gan slēpta, gan atklāta tipa. Nav noteikts, kuram no šiem diviem metodēs nosaukumiem dodama priekšroka, taču pētniekam

¹ Šeit un turpmāk izcēlumi un pasvītrojumi citātos un tekstā mani. – A. C.

būs jāizvēlas un jāsaprot, kāpēc tieši šis metodes nosaukums ir pētījumam atbilstošākais.

Turpinot analizēt tiešsaistes resursos atrodamo informāciju par pētījumu metožu nosaukumiem, NE šķirkļi *kvalitatīvās metodes socioloģijā* atrodams vēl viens metodes nosaukuma variants – *līdzdalības novērojums* ar definīciju: „pētnieks slēpti vai atklāti iekļaujas kādas grupas darbībā, novēro to, veic piezīmes, analizē” (Zepa 2024).

NE vietnē abi šķirkļi – *līdzdalīgais novērojums* un *kvalitatīvās metodes socioloģijā* – ir saistīti ar aktīvo hipersaiti. Taču kvalitatīvo metožu šķirkļi redzamā aktīvā hipersaite uz tur nosauktās metodes *līdzdalības novērojums* lasītāju pārvirza uz šķirkli *līdzdalīgais novērojums*, kur apzīmējošais vārds abos gadījumos nav identisks. Vienā gadījumā tas ir lietvārds ģenitīva locījumā (N. *līdzdalība*, Ģ. *līdzdalības*), otrā – īpašības vārds ar noteikto galotni (*līdzdalīgais*). Iedziļinoties atšķirīgo vārdu nozīmēs, iespējams, varētu rasties neviennozīmīgs priekšstats par to, kas tieši tiek novērots. Gadījumā ar *līdzdalības novērojumu* – vai tiek vērots tas, kā citi procesa dalībnieki darbojas kādos procesos un tiek novērota viņu dalība? *Līdzdalīgais novērojums* šajā gadījumā precīzāk ataino paša pētnieka iesaisti vērojamajā procesā – pētnieks pats darbojas līdzī kādām norisēm un reizē iegūst nepieciešamos datus, tos fiksējot.

Pētnieciskās metodes nosaukums teorētiskajā literatūrā

Raksta turpinājumā apskatīta zinātniskajai darbībai un pētniecības metodoloģijai veltītā literatūra. Tāpat kā tiešsaistes avotos, arī literatūrā atrodami vairāki varianti metodes nosaukšanai, ja pētnieks iekļaujas novērojamajā procesā kā dalībnieks. Tālāk hronoloģiski apskatīti vairāki pētījumam atlasītie darbi, vērojot kopīgo un atšķirīgo metodes nosaukšanā.

1981. gadā izdotajā mācību līdzeklī „Socioloģisko pētījumu metodoloģija, metodika un tehnika” dots nosaukums *ietvertā novērošana*:

„Ietvertā novērošana [...] ir tāds novērošanas veids, kad novērotājs – **pētnieks imitē iekļaušanos novērojamā objektā**. Šai novērošanai ir neapšaubāmas priekšrocības, jo rodas iespēja uzzināt pētāmā objekta slēptās puses. Šajā ziņā **ietvertai novērošanai** socioloģiskajā pētījumā nav ekvivalenta pārējo sociālās informācijas vākšanas metožu vidū.” (Izanovs 1981: 99)

Savukārt 21. gadsimta sākuma izdevumos parādās arī citi varianti. 2004. gadā izdotajā darbā „Kvalitatīvās pētniecības metodes sociālajās zinātnēs” atrodams nosaukums *dalībnieku novērošana*:

„**Dalībnieku novērošanas metode** ir labi pazīstama, lai gan citās nozarēs (piemēram, antropoloģijā un socioloģijā) tā tiek biežāk lietota nekā izglītības un psiholoģijas pētniecībā. Šīs metodes būtiskākā priekšrocība ir tā, ka pētnieks var vākt datus sociālā vidē, piešķirot tai noteiktu lomu. Parasti tas notiek tādā veidā, ka novērojumiem pakļautajiem cilvēkiem tas nav acīmredzams, izņemot varbūt nelielam skaitam, kas veido *informēto* grupu.” (Kroplijs, Raščevska 2004: 86)

2006. gadā izdotajā grāmatā par valodas īpatnībām jauniešu valodā izvēlētās sociolingvistiskās izpētes metodes nosaukums ir *līdzdalīgais novērojums*:

„[...] **līdzdalīgais novērojums**. Šādas novērošanas pamatā ir pētnieka integrēšanās grupas kolektīvā, līdz viņš vairs netiek uztverts kā traucējošs subjekts un neietekmē grupas locekļu valodas varianta izvēli.” (Ernstson, Tidriķe 2006: 18)

2008. gada izdevumā „Zinātniskā pētniecība studiju procesā” netiek atsevišķi izdalīts metodes apakštips, kurā pētnieks iekļaujas grupā, metodes nosaukšanai lietots vārds **novērošana**:

„Šajā nodaļā **novērošana** tiek aplūkota kā viena no empīrisku datu ieguves metodēm.” (Kristapsone 2008: 269)

2011. gada izdevumā „Ievads pētniecībā: stratēģijas, dizaini, metodes” atrodams nosaukums **ietvertā novērošana**:

„Pētnieka loma: novērotāja iesaistīšanās parādībā vai notikumā var būt, sākot no **ietvertās novērošanas**, kur pētnieks ir aktīvs novērojamā procesa līdzdalībnieks (parasti etnogrāfiskajos pētījumos), līdz neitrālai ārējai novērošanai, neiejaucoties procesā (parasti kvantitatīvajā stratēģijā).” (Pipere 2011: 182)

Arī tā paša gada „Pētniecības terminu skaidrojošajā vārdnīcā” atrodams nosaukums **novērošana** bez sīkāku apakštipu iedalījuma, vienīgi norādot uz pētnieka iesaistes dažādajām pakāpēm:

„Pastāv **novērošanas dažādība attiecībā uz pētnieka lomu, viņa saskarsmi ar pētāmajiem un novērošanas situāciju**. **Novērošanas** strukturētību var raksturot, sākot ar sistemātisku novērošanu, izmantojot standartizētu novērošanas shēmu, līdz „izplūdušam” nestrukturētam aprakstam par procesu.” (PTSV 2011: 47)

Visi turpmāko gadu izdevumi vairs neatklāj kādus jaunus variantus metodes nosaukumā, vien atkārtο jau iepriekš apskatītos variantus. Tā kā rakstu, nodaļu autori ir tie paši arī jaunākajos izdevumos, tad arī metodes nosaukuma varianti nemainās. 2016. gadā izdotajā monogrāfijā „Pētniecība: teorija un prakse” atrodams nosaukums **ietvertā novērošana**:

„**Ietvertajā novērošanā** (*eng. participant observation*), kas parasti tiek realizēta etnogrāfiskajos pētījumos, pētnieks ir aktīvs novērojamā procesa līdzdalībnieks.” (Pipere 2016: 258)

2021. gadā izdotajā zinātniskajā monogrāfijā izmaiņu nosaukumā nav, nosaukta metode un skaidrojums identisks kā 2016. gada izdevumā – **ietvertā novērošana**:

„**Ietvertajā novērošanā** (*eng. participant observation*), kas parasti tie īstenota etnogrāfiskajos pētījumos, pētnieks ir aktīvs novērojamā procesa līdzdalībnieks.” (Pipere 2021: 308)

Apskatītie izdevumi parāda, ka metodes nosaukšanā vārds **novērojumi** parādās maz un dominē nosaukumu varianti ar vārdu **novērošana**.

Pētnieciskās metodes nosaukums promocijas darbos

Pētot jautājumu par metodes nosaukuma variantiem zinātniskajos darbos, turpinājumā pievērsta uzmanība tam, kuru no kvalitatīvās metodes nosaukuma variantiem izvēlas pētnieki promocijas darbos. Analīzei izvēlēti promocijas darbi Liepājas Universitātē, Latvijas Universitātē un Ventspils Augstskolā pedagogijas, izglītības zinātnes, valodniecības zinātnes nozarē no 2013. līdz 2023. gadam,

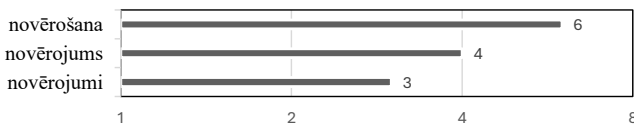
kuros tika vērotas mērķgrupas, pedagoģiskas un sociālas norises un veikta iegūto kvalitatīvo datu analīze.

Visi nosaukuma varianti pētījuma laikā meklēti promocijas darbu ievada daļā vai citkārt nodaļās, kur autori ir norādījuši savā darbā izmantotās kvalitatīvās metodes, praksē pildot novērotāja funkciju. No izpētītajiem promocijas darbiem šo pētniecības metodi norādītajā laika posmā un nozarēs lietojuši 13 promocijas darbu autori, no kuriem astoņi – Liepājas Universitātē, četri – Latvijas Universitātē, bet viens – Ventspils Augstskolā.

Tālāk hronoloģiski uzskaitīti datu ieguves metodes nosaukuma varianti promocijas darbos:

- *novērošana* (Deimante-Hartmane 2013: 11) LiepU
- *novērošanas metode* (Kapenieks 2013: 18) LiepU
- *etnogrāfiskais novērojums* (Pičukāne 2014: 16) LU
- *pedagoģiskais ilgstošais novērojums* (Tomašūns 2014: 17)
- *pedagoģiskā novērošana* (Vorobjovs 2021: 13) LU
- *novērošana* (Gabranova 2016: 9) LiepU
- *bērna spontānas runas novērojums* (Tomme-Jukēvica 2017: 12) VeA
- *novērojumi* (iegūti kvantitatīvie dati un kvalitatīvie dati) un *video novērojumi* (iegūti kvantitatīvie dati un kvalitatīvie dati) (Grava 2018: 8) LiepU
- *pedagoģiskie novērojumi* (Jurāne-Brēmāne 2018: 10) LU
- *tiešie novērojumi auditorijā* (Kļava 2018: 7) LU
- *novērošana* (Dumbraska 2019: 83) LiepU
- *teātru darbības un aktieru pašrealizācijas novērošana* (Strads 2019: 81) LiepU
- *pedagoģiskā novērošana* (Bārdule 2022: 17) LiepU

Veiktais promocijas darbu satura pētījums parāda, ka autori metodes nosaukšanai visbiežāk izmanto trīs pamata variantus: *novērojums*, *novērojumi* un *novērošana* (sk. 1. att.). Redzams, ka nosaukumu varianti variē arī skaitlī, nosaucot metodi vienskaitlī *novērojums*, citā gadījumā – daudzskaitlī *novērojumi*. Vienā gadījumā ir pievienots arī vārds *metode* un *novērošana* šeit ir kā apzīmētājs.

1. att. Metodes nosaukšanā lietotie varianti (2013–2023)

Lai noskaidrotu autoru motivāciju lietot to vai citu metodes nosaukumu, būtu jāveic aptauja par avotiem, kurus pētnieki izmanto, lai izvēlētos atbilstošus nosaukumus. Izvēlei par labu vienam no nosaukumiem būtu jābūt apzinātai. Iespējams, ka to nosaka jomā tradicionāli pieņemtais metodes nosaukums, bet ir iespējams, ka autora izvēli nosaka pētniecības metodēm veltītās literatūras saturs, kuru pētnieks izvēlas par pamatu terminu izvēlē.

Gan literatūrā, gan pētnieku izvēlētajos nosaukumos lietotajiem vārdiem *novērojums* un *novērošana* būtisku nozīmes atšķirību iespējams arī nekonstatēt,

taču zinātniskam terminam izvirzītais kritērijs par mononīmiskumu šajā gadījumā nav pilnīgs. Arī vietnes *www.tezaurs.lv* definīcijās redzams, ka viena vai otra metodes nosaukuma varianta izvēle pēc būtības pārpratumus par to, kas tiek darīts pētnieciskās metodes lietošanas laikā, nerada. Vienā gadījumā akcents ir uz pašu procesu (*novērošana*), bet otrā – rezultātu (*novērojums*), kas iegūts metodes izmantošanas laikā, tātad iegūti dati:

novērošana

1. Informācijas iegūšana par kaut ko, to vērojot.
2. Pamanīšana, ievērošana.
3. Kaut kā piemitības, sastopamības, izplatības konstatēšana.
4. Empīriskās izziņas forma, mērķtiecīga un organizēta, darbības uzdevumu nosacīta priekšmetu, parādību īpašību un sakaru fiksācija. (LLVV)

novērojums

Vērošanas gaitā iegūta informācija (par kaut ko). (LLVV)

2023. gadā aktuālajā raksta autore doktorantūras studiju pētījumā praktiski tika novērotas latviešu valodas kā svešvalodas nodarbības pieaugušajiem ārvalstniekiem, vērota mācību dalībnieku lingvistiskā attieksme, uztvere, reakcijas, konstatēti lingvistiski, pedagoģiski ieguvumi un trūkumi dziesmu un to tekstu izmantošanā mācībās. Tā kā pētnieks šajā pētījumā vienlaikus ir arī mācību procesa dalībnieks (docētājs), tad visatbilstošākais šajā gadījumā ir NE šķirkli un jauniešu valodai veltītajā izdevumā atrodamais kvalitatīvās metodes nosaukuma variants *līdzdalīgais novērojums*. Pirmkārt, šis nosaukuma variants precīzi nosauc paša pētnieka lomu procesā, kur pētnieks nav epizodiska pasīva figūra, bet tiešs mācību procesa vadītājs, docētājs, tātad līdzdalīgs dalībnieks. Otrkārt, atbilstoši metodes uzdevumam (novērot, fiksēt) nosaukuma variants norāda uz metodes izmantošanas laikā gūto rezultātu – novērojumu.

Secinājumi

Precīzas terminoloģijas lietojums ir nozīmīga ikviena zinātniska darba daļa. Analizējot gan teorētiskās literatūras, gan promocijas darbu saturu par izvēlētās metodes nosaukuma variantiem latviešu valodā, jāsecina, ka ne tikai teorētiskajā literatūrā, bet arī pētnieciskajos darbos pat vienā nozarē atšķiras nosauktās kvalitatīvās pētniecības metodes nosaukums. Iespējams, ka nav arī būtisku pārpratumu, ja tiek lietots termins *novērojums* vai *novērošana*, taču, iedziļinoties būtībā, var radīt apjukumu. Domājot par ideālam terminam izvirzītajiem kritērijiem un to, ka pētniecības metode ir zinātnisks termins, tomēr jāsecina, ka pagaidām nav vienotas nostājas par metodes nosaukšanu vienā variantā.

Apskatot šīs metodes nosaukumu angļu valodā, kuru atrod pie vārdnīcu šķirkljiem, enciklopēdijā un monogrāfijās, nosaukuma variantu nav, tie pamatā ir divi: *observation* vai *participant observation*.

Raksts arī parāda, ka paša pētnieka ziņā ir metodes nosaukuma varianta izvēle, tā ka nav viennozīmīgas norādes uz viena metodes nosaukuma pareizību. Iespējams, ka katrā zinātņu nozarē ir arī tradicionāli pieņemts lietot savu metodes nosaukuma variantu, piemēram, pedagoģijā terminu *novērošana*, bet sociolingvistikā – *novērojums*. Taču 1978. gada pedagoģijas terminu vārdnīcā

atrodami abi varianti, tāpēc par šo iespējamo tradīciju nevar būt pilnīgas pārlicības (Pedagoģijas terminu vārdnīca 1978).

Situācijai, kad pētnieks pats iesaistās vērojamajā procesā kā dalībnieks, ir līdzdalīgs norisēs un slēpti vai atklāti ievāc datus, atbilstošs būtu metodes nosaukums – *līdzdalīgais novērojums*. Promocijas pētījumā, kad docētājs savā valodas mācību grupā ar pieaugušajiem vienlaikus ir arī pētnieks, nolemts lietot iepriekš nosaukto pētniecības metodes nosaukumu.

Saīsinājumi

LU – Latvijas Universitāte
LiepU – Liepājas Universitāte
LNTP – Latvijas Nacionālais terminoloģijas portāls
NE – Nacionālā enciklopēdija
RSU – Rīgas Stradiņa universitāte
VeA – Ventspils Augstskola

Avoti un literatūra

- Ernstsona, Vineta; Triņķe, Laura (2006). *Jauniešu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Izanovs, Azījs (1981). *Socioloģisko pētījumu metodoloģija, metodika un tehnika: mācību līdzeklis*. Rīga: Zvaigzne.
- Kristapsona, Silvija (2008). *Zinātniskā pētniecība studiju procesā*. Rīga: Biznesa augstskola „Turība”.
- Kropļiņš, Artūrs; Raščevska, Malgožata (2004). *Kvalitatīvās pētniecības metodes sociālajās zinātnēs*. Rīga: RaKa.
- Latviešu literārās valodas vārdnīca* (LLVV). „Novērojums”. Pieejams: <https://tezaurs.lv/nov%C4%93rojums> [sk. 04.05.2024.]
- Latviešu literārās valodas vārdnīca* (LLVV). „Novērošana”. Pieejams: <https://tezaurs.lv/nov%C4%93ro%C5%A1ana> [sk. 04.05.2024.]
- Paula, Līga (2023). Līdzdalīgais novērojums. *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/120842-1%C4%ABdzdal%C4%ABgais-nov%C4%93rojums> [sk. 04.05.2024.]
- Pedagoģijas terminu vārdnīca* (1978). Rīga: Liesma. Pieejams: <https://termini.gov.lv/kolekcijas/48> [sk. 31.07.2024.].
- Pētniecības terminu skaidrojošā vārdnīca* (PTSV) (2011). Sast. Ilva Enģele. Rīga: RaKa.
- Pētniecības terminu skaidrojošā vārdnīca*. (2021) Zin. red. Kristīne Mārtinsona, Anita Pipere. Pieejams: <https://www.rsu.lv/petniecibas-terminu-vardnica> [sk. 04.05.2024.]
- Pipere, Anita (2011). Datu ieguves metodes pētījumā un to raksturojums. *Ievads pētniecībā: stratēģijas, dizaini, metodes*. Zin. red. Kristīne Mārtinsona, Anita Pipere. Rīga: RaKa, 157–191.
- Pipere, Anita (2016). Primāro datu ieguves metodes. *Pētniecība: teorija un prakse*. Zin. red. Kristīne Mārtinsona, Anita Pipere, Daiga Kamerāde. Rīga: RaKa, 212–284.
- Pipere, Anita (2021). Novērošana. *Zinātniskās darbības metodoloģija: starpdisciplināra perspektīva*: kolektīvā monogrāfija. Zin. red. Kristīne Mārtinsona, Anita Pipere. Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte, 308–312.
- Pūtele, Iveta (2023). Termins. *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/5264-termins> [sk. 31.07.2024.]
- Skujiņa, Valentīna (2002). *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Pieejams: <http://www.vvk.lv/?sadala=217> [sk.05.05.2024.]
- Terminrades vadlīnijas. *Latvijas Nacionālais terminoloģijas portāls*. Pieejams: <https://termini.gov.lv/raksts/terminrades-vadlinijas> [sk. 31.07.2024.]

Zepa, Brigita (2024). Kvalitatīvās metodes socioloģijā. *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/8111-kvalitat%C4%ABv%C4%81s-metodes-sociolo%C4%A3ij%C4%81-> [sk. 04.05.2024.]

Promocijas darbi:

- Bārdule, Kristīne (2022). *Apvērstās mācīšanās pieejas īstenošanas dizains mācību diferenciācijai skolēnu centrētā mācību procesā sākumskolā*. Promocijas darbs. Liepājas Universitāte.
- Deimante-Hartmane, Dagnija (2013). *Vidusskolas vecāko klašu skolēnu vispārējo patstāvīgās mācīšanās prasņu pilnveide angļu valodas mācību procesā*. Promocijas darbs. Liepājas Universitāte.
- Dumbrauska, Anita (2019). *Dvīņu (7–10 gadi) individualitātes audzināšana/pašaudzināšana ģimenē*. Promocijas darbs. Liepājas Universitāte.
- Gabranova, Jūlija (2016). *Baltkrievu un latviešu valodas kontakti 20. gadsimta pirmajā pusē un mūsdienās*. Promocijas darbs. Liepājas Universitāte.
- Grava, Jana (2018). *Bērncentrētas pedagoģiskās pieejas īstenošana bērnu pašrealizācijai pirmsskolā*. Promocijas darbs. Liepājas Universitāte.
- Jurāne-Brēmane Anžela (2018). *Formatīvā vērtēšana studiju procesā*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.
- Kapenieks, Jānis (2013). *Izglītības darbības pētījums e-studiju vidē*. Promocijas darbs. Liepājas Universitāte.
- Kļava, Gunta (2018). *Migrācijas sociolingvistiskie aspekti*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.
- Pičukāne, Ērika (2014). *Tālākizglītības potenciāla izmantošanas un pilnveides iespējas darbā ar trešo valstu valstspiederīgajiem*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.
- Strads, Gatis (2019). *Aktieru pašrealizācija kā pedagoģisks nosacījums teātra darbības kvalitātes pilnveidošanā*. Promocijas darbs. Liepājas Universitāte.
- Tomašūns, Andris (2014). *Personības un sabiedrības attīstības sakarību izziņošana Latvijas vēstures problēmmācībās skolā*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.
- Tomme-Jukēvica, Ingēra (2017). *Bilingvālo rusofono pirmsskolas vecuma bērnu latviešu runas specifika*. Promocijas darbs. Ventspils Augstskola.
- Vorobjovs, Aleksandrs (2021). *Pusaudžu matemātiskās kompetences veidošanās*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.

PARTICIPANT OBSERVATION OR EMBODIED OBSERVATION?

Summary

This article explores and summarises the variants of one empirical qualitative research method's name in Latvian, exploring an integral part of the scientific activity of PhD students and other researchers – their deliberate choice of scientific terms. The aim of the article is to provide insight into both the terms found in the theoretical literature and the variants of the research method's name chosen by different researchers. The focus of the article is on the research method, which involves observing participants in a process or process for research purposes while the researcher is involved in the process as a participant. The object of the research is scientific and methodological literature, internet sources and defended doctoral theses from 2013 to 2023 at the University of Latvia, University of Liepāja and Ventpils University of Applied Sciences. The article's structure allows us to trace the titles of online sources, published methodological literature and the research method found in the defended doctoral theses sequentially and chronologically, as the content analysis of all these sources was carried out for the article's research.

The study concludes that there are synonymous terms in the Latvian language for the same research method. There is no indication as to which variant of the name is to be preferred,

as the most recent internet sources contain one variant, while the monographs published on the scientific activity contain another variant. The article also concludes with a justification of the choice of the research method's name, Participant Observation, as it most accurately reflects the role of the teacher-researcher in the classroom when conducting observation while teaching Latvian as a foreign language to adults.

Keywords: research method, observation, participant observation, term, Latvian terminology.

Ina DRUVIETE (LU Latviešu valodas institūts)

SABIEDRĪBAS ZINĀŠANU NOZĪME LATVIJAS VALODAS POLITIKAS ĪSTENOŠANĀ

Kopsavilkums

Latvijas Republikas *Valsts valodas politikas pamatnostādnēs* (2021–2027) līdztekus valodas politikas juridiskajam, pedagoģiskajam un lingvistiskajam aspektam ievērojama loma ir atvēlēta pasākumiem, lai veicinātu sabiedrības zināšanas un informētību par valodām un to koeksistenci. Sabiedrības zināšanu līmenim ir būtiska loma lingvistiskās attieksmes veidošanās procesā, jo tās ietver gan faktisku informāciju, gan arī personības uzkrāto pieredzi un sapratni par to, kā valoda tiek izmantota un uztverta sabiedrībā. Sabiedrībai ir jāsaprot valodas politikas mērķi, lai iesaistītos tās īstenošanā un nodrošinātu valodas politikas atbilstību sabiedrības interesēm. No valodas politikas viedokļa īpaši svarīga būtu vispārīgās valodniecības jautājumu iekļaušana mācību saturā visās izglītības pakāpēs. Tas pozitīvi ietekmētu ne tikai indivīda valodas prasmi, bet arī izpratni par valodu funkcionēšanu sabiedrībā, valodu kontaktu problemātiku un valodas politikas pamatprincipiem. Tomēr pagaidām vēl formālās izglītības sistēma to nenodrošina, tāpēc sistēmiska sabiedrības informēšana par valodas politikas pamatnostādnēm un to zinātnisko pamatojumu ir aktuāls uzdevums. Gan normatīvajos aktos, gan programmatiskajos dokumentos ietverts deleģējums vairoi sabiedrības zināšanas par valodas situāciju un valodas politiku. Pietiekams zināšanu pamats nodrošinās arī jēgpilnu sabiedrības iesaisti valodas politikas izstrādē un īstenošanā, kas ir viens no demokrātiskas sabiedrības funkcionēšanas pamatprincipiem. Ir nozīmīga valsts institūciju atklātība un atbildība par valodas politikas izstrādi un īstenošanu, panākot, ka sabiedrība ir informēta par politikas veidošanas procesu un tās rezultātiem. Valsts institūcijām ir jānodrošina iespējas sabiedrībai iesniegt savus priekšlikumus, atsauksmes un komentārus par valodas politikas jautājumiem. Minētie jautājumi ir aktuāli visai Latvijas sabiedrībai daudz plašākā valodas lietojuma kontekstā, tāpēc apzinātas iespējas sabiedrības lingvistiskās uzvedības modeli mainīt, stiprinot lingvistiskās attieksmes racionālo komponentu, lai nodrošinātu latviešu valodas prioritāru lietojumu.

Atslēgvārdi: valodas situācija, valodas politika, izglītības sistēma, lingvistiskā attieksme.

„Publiskās politikas (piemēram, valodas politikas) pamatprincipu izstrādi un īstenošanu sabiedrība parasti uztic valsts aparātam un administratīvajai sistēmai. Valsts nenoliedzami ir galvenais spēlētājs šajā laukā, tomēr tas nenozīmē, ka citiem institucionāliem un privātiem spēlētājiem nebūtu nozīmīgas lomas vai funkciju”, uzsvērts jaunākās apgāda „Routledge” valodas politikas rokasgrāmatas ievadā (Gazzola, Grin et al. 2023: 2). Teiktais pilnībā attiecināms arī uz Latvijas valodas politiku laikposmā pēc neatkarības atjaunošanas. Daudzie pētījumi par valsts valodas statusa juridisku un faktisku atjaunošanu pēc būtības postkoloniālā situācijā¹ apliecina, ka izšķirīga nozīme jau kopš 1988.–1989. gada

© Rīgas Tehniskā universitāte, 2024
<https://doi.org/10.37384/VTPA.2024.28.122>

¹ Piemēram, *Latviešu valoda 15 neatkarības gados. Lingvistiskā situācija, attieksme, procesi, tendences* (2007). Rīga: Valsts valodas komisija; *Valsts valodas likums: vēsture un aktualitāte* (2008). Rīga: Valsts valodas aģentūra; *Latviešu valoda* (2013). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds; *Valodas situācija Latvijā 2004–2010: Sociolingvistisks*

bijusi saskaņotai normatīvo aktu sistēmai, kurā skaidri noteikta valodu hierarhija un to funkcionālais sadalījums. Tomēr vienlaikus nācies atzīt, ka valodu hierarhijas maiņu ir kavējusi un joprojām kavē sabiedrības, tostarp pamatnācijas, lingvistiskā attieksme, kas nereti ir darbojusies pretēji oficiāli formulētajām valsts valodas politikas pamatnostādņēm.

Valsts pētījumu programmas „Latviešu valoda” (2018–2021) apakšprojektā izstrādātajā kolektīvajā monogrāfijā „Latviešu lingvistiskā attieksme: vērtības, pārliecība, prakse” (Druviete (red.) 2021) pētnieku grupa secinājusi, ka gan valsts valodas runātāju kolektīva, gan citu Latvijas iedzīvotāju situācijai neatbilstoša lingvistiskā attieksme, kas izpaužas praksē, visbiežāk sakņojas socializācijas ceļā iegūtos stabilos stereotipiskos priekšstatos par vēlamo indivīda rīcību noteiktā runas situācijā. Tas saistās ar sarežģītu sociāli psiholoģisku faktoru kompleksu, kurā varam saskatīt gan postkoloniālas mentalitātes, gan minoritātes kompleksa iezīmes. Gandrīz piecdesmit gadu ilga okupācijas un rusifikācijas periods ir atstājis grūti pārvaramas sekas pat pēc neatkarības atjaunošanas dzimušajā paaudzē, neraugoties uz relatīvi pilnīgām un pareizām vadlīnijām valsts valodas politikas pamatnostādņēs un visu līmeņu normatīvajos aktos, sākot ar *Satversmi* un beidzot ar Ministru kabineta noteikumiem *Valsts valodas likuma* atsevišķu pantu izpildei.

Mikele Gacola (*Michele Gazzola*) norāda, ka „[valodas politikā] izvēles procesu ietekmē pieejamās informācijas kvantitāte un kvalitāte, kā arī lēmumu pieņēmēju analītiskā kompetence. Tas nozīmē, ka reālajā pasaulē lielākoties mēs darbojamies „ierobežotas spriestspējas” apstākļos un mūsu lēmumiem ir noteikts psiholoģisks rāmējums. Tomēr joprojām svarīgākais ir nodrošināt, lai lēmumu pieņemšanas process balstās uz racionālu izvērtējumu, kas ietver gan pieejamo resursu analīzi, gan politisko, institucionālo un ideoloģisko ierobežojumu apzināšanos, kā arī valodas politikas instrumentu efektivitātes izvērtējumu” (Gazzola, Grin et al. 2023: 6). Sabiedrības viedoklis, kas balstās uz zināšanām, ir neatsverama lēmumu pieņemšanas procesa sastāvdaļa.

Racionālais un emocionālais faktors lingvistiskās attieksmes izveidē

Nu jau vairāk nekā simt gadu zinātniskajā apritē esošais *termins lingvistiskā attieksme* (angl. *language attitudes*) aptver plašu specifisku izpausmju loku, piemēram, attieksmi pret dažādām valodām ciešā saistībā ar to izplatības valsti un runātājiem, kā arī šo valodu apguvi, attieksmi pret savas valodas standartformu un reģionālajiem un sociālajiem variantiem, attieksmi pret valodu lietojumu noteiktās sociolingvistiskās funkcijās un runas situācijās (McKenzie 2010: 26). Lingvistiskā attieksme tiek apgūta apzinātā vai neapzinātā socializācijas procesā, tāpēc tā nav statiska, bet gan dinamiska. Tomēr valodas politikas veidotājiem jāreķinās ar faktu, ka lingvistiskā attieksme kā sociāli psiholoģisks fenomens

pētījums (2011). Rīga: Latviešu valodas aģentūra; *Valodas situācija Latvijā 2010–2015. Sociolingvistisks pētījums* (2016). Rīga: Latviešu valodas aģentūra), gan jaunākajos pētījumos un programmatisko dokumentos (piem., *Valodas situācija Latvijā 2016–2020. Sociolingvistisks pētījums* (2021). Rīga: Latviešu valodas aģentūra; *Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2021. –2027. gadam* (2021). Rīga: Latvijas Vēstnesis.

veidojusies stabils priekšstats, stereotipu un pat mītu gaisotnē, to ietekmējusi gan audzināšana ģimenē, gan apkārtējā vide, gan izglītības sistēma, gan plašsaziņas līdzekļi un beidzamajā laikā it īpaši sociālās tīklošanās vietnes, tādēļ tās apzināta modificēšana nav viegls uzdevums. Turklāt nereti administratīviem vai audzinošiem līdzekļiem iespējams novērst tikai negatīvas lingvistiskās attieksmes izraisītās redzamās sekas (piemēram, etniskos konfliktus, diskrimināciju vai necieņas izrādīšanu), nevis slēptos dziļi sakņotos uzskatus vai viedokļus. Tāpēc lingvistiskā attieksme nav tikai ideoloģija, pārliecība vai emocionāla izjūta, bet tā atspoguļojas konkrētā praksē un rīcībā (Liang 2015). Šajā ziņā ikviens valodas lietotājs ir arī valodas politikas veidotājs, un viņa rīcību vada gan emocionāli, gan racionāli faktori.

Ja valsts valodas runātāju kolektīva pārstāvji, nepastāvot objektīviem iemesliem, atsakās no savas valodas lietojuma, ir pamats runāt par negatīvu lingvistisku attieksmi pret savu valodu. Tomēr, kā liecina Kvebekas un Katalonijas valodas politikas piemēri, kuros varam atrast vairākas paralēles ar situāciju Latvijā, situācija nav bezcerīga. Mērķtiecīga valdības un viedokļu līderu rīcība šo praksi var mainīt un pat ietekmēt valodas kolektīva etnolingvistisko vitalitāti (sk. Bourhis 2019; Woolard, Gahng 1990). Kā ikvienā valodas/valodu lietojuma jomā arī šai ziņā nākas ievērot līdzsvaru starp statusa un solidaritātes dimensiju. Tomēr jāpiekrīt Marko Dragojevičam (*Marko Dragojevic*) un viņa līdzautoriem, ka ar valodu statusu saistītie stereotipi ir pārvarami daudz grūtāk nekā priekšstati par solidāru valodu lietojumu (Dragojevic et al. 2021: 168).

Personības lingvistiskajā attieksmē apvienojas emocionālā un racionālā konkrētas valodas vai valodas varianta uztvere. Individū socializācijas pieredze un kultūras asociācijas ar valodu ļauj to uztvert kā neatņemamu savas identitātes daļu; cilvēkiem mēdz būt stipra emocionāla piesaiste savai dzimtajai valodai bērnības atmiņu vai kultūras tradīciju dēļ. Savukārt tad, ja valoda tiek uzskatīta par kolonizācijas vai diskriminācijas simbolu vai tās lietojums šķiet nevēlams konkrētā situācijā, ar to saistās negatīvas asociācijas. Līdztekus emocijām attieksmi pret valodu nosaka arī racionāli apsvērumi, kas ļauj loģiski izvērtēt konkrētas valodas apguves un lietojuma nozīmi. Šie apsvērumi veidojas galvenokārt uz apgūtās informācijas, tātad uz zināšanu pamata. Kopumā gan racionālais, gan emocionālais faktors ir būtiski lingvistiskās attieksmes veidošanā, un to mijiedarbībā rodas sarežģīts un daudzdimensionāls valodu pasaules tēls.

Izglītības sistēmas uzdevumi zināšanu pamata nodrošināšanā

Sabiedrības zināšanu līmenim ir būtiska loma lingvistiskās attieksmes veidošanās procesā, jo tās ietver gan faktisku informāciju par valodu, gan arī uzkrāto pieredzi un sapratni par to, kā valoda tiek izmantota un uztverta sabiedrībā. Sabiedrībai ir jāsaprot valodas politikas mērķi, lai iesaistītos tās īstenošanā un nodrošinātu valodas politikas atbilstību sabiedrības interesēm.

Ideālā gadījumā pamats zināšanām būtu jāieliek jau skolā. Galvenokārt formālās izglītības sistēmā jāapgūst gramatikas un leksikas izpratne, veiksmīgas komunikācijas nosacījumi, kā arī zināšanas par valodas vēsturi un attīstību. No

valodas politikas viedokļa īpaši svarīga būtu vispārīgās valodniecības jautājumu iekļaušana mācību saturā visās izglītības pakāpēs. Tas pozitīvi ietekmētu ne tikai indivīda valodas prasmi, bet arī izpratni par valodu funkcionēšanu sabiedrībā, valodu kontaktu problemātiku un valodas politikas pamatprincipiem. Bet ko paredz Latvijas izglītības standarti?

Valsts izglītības satura centra (VISC) īstenotā projekta „Kompetenču pieeja mācību saturā” (Skola 2030) mērķis ir izstrādāt, aprobēt, pēctecīgi ieviest Latvijā tādu vispārējās izglītības saturu un pieeju mācīšanai vecumā no pirmsskolas gadiem līdz vidusskolai, kā rezultātā skolēni gūtu dzīvei mūsdienās nepieciešamās zināšanas, prasmes un attieksmes. Pamatizglītības pakāpē tematiskajā jomā „Valodas” par mērķi izvirzīta „valodas pratība”. Skolai jāpanāk, ka skolēns „ir ieinteresēts valodu apguvē; izprot latviešu valodas un mazākumtautību valodu lomu nacionālās identitātes veidošanā un kultūrvēsturiskā mantojuma saglabāšanā; izprot latviešu valodas kā valsts valodas lomu integrācijā Latvijas sabiedrībā un izglītības ieguvē, svešvalodu lomu starpkultūru saziņas nodrošināšanā; lieto valodas kā domāšanas, izziņas, saziņas un radošās izpausmes līdzekli”. Atzīts, ka valodu mācību jomā visām apgūstamajām valodām ir kopīgas „lielās idejas”, „kuras atspoguļo nozīmīgākās likumsakarības valodu apgūvē un to lietojumā, uzsver valodu savstarpējo saikni un palīdz skolēnam skaidrāk saprast, ko viņš mācās un kur viņam šīs zināšanas un prasmes noderēs pēc skolas”. Vidusskolā kursa modulī „Valoda un sabiedrība” paredzēts aplūkot valodas un sabiedrības mijiedarbes jautājumus un apgūt tādas tēmas kā latviešu valodas situācija Latvijā, valodas un kultūras nozīme identitātes veidošanās procesā, latviešu valodas daudzveidība dažādos Latvijas reģionos, latviešu valodas resursu izmantošanas iespējas valodas apgūvē un pilnveidē.

Latvijas Republikas Ministru kabineta izdotie *Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības programmu paraugiem* (Noteikumi 2019) noteic, ka valodu mācību jomā plānotie skolēnam sasniedzamie rezultāti ir kompleksi, tie atklāj galarezultātu darbībā, ietver zināšanas, izpratni un prasmes. Skolēns prasmīgi lieto valodas kā domāšanas līdzekli izziņā, tajā skaitā dažādu mācību jomu apgūvē un pašizziņā, sazinās atbilstoši situācijai formālās un neformālās valodas situācijās, prasmīgi izvērtē dažādus informācijas avotus, izvēlas sev nepieciešamos faktus, formulē savu attieksmi, skaidri izsaka un pamato savus argumentus gan latviešu valodā, gan svešvalodā, pārliecinoši izmanto visas sev zināmās valodas starpkultūru saziņā. Šo noteikumu 2. pielikumā norādīts, ka pēc moduļa „Valoda un sabiedrība” apguves skolēns apguvis šādas prasmes: „1.1. Raksturo valodas situāciju Latvijā, analizējot *Valsts valodas likumu*, izzinot latgaliešu rakstu valodas un lībiešu valodas statusu, kā arī mazākumtautības valodu lomu Latvijas iedzīvotāju vidū. Vērtē savu un citu personu valodu praktiskā lietojuma situācijās. Piedāvā risinājumu, kā veicināt latviešu valodas lietojumu Latvijas sabiedrībā; 1.2. Klausoties, lasot un vērojot, kā arī apgūstot teorētiskos avotus, nošķir latviešu literāro valodu, izlokšņu valodu un sarunvalodu, izprot sociolektu un reģiolektu nozīmi valodā. Formulē viedokli par latviešu literārās valodas un tās paveidu

nozīmi savas latviešu valodas bagātināšanā un attīstībā; 1.3. Pamato viedokli par valodas un kultūras nozīmi identitātes veidošanās procesā, ilustrējot savu izpratni ar piemēriem, kas atklāj dzīves pieredzes, kā arī lasīšanas un kultūras norišu vērojumos iegūtās atziņas. Skaidro, kāda ir latviešu valodas un citu valodu un kultūru nozīme savas patības apzināšanā un reprezentācijā citiem; 1.4. Izvēlas piemērotākos latviešu valodas mācību resursus savas valodas pilnveidei, pamatojot izvēli ar racionāliem un emocionāliem argumentiem. Piedāvā inovatīvus risinājumus latviešu valodas jautājumu apguvei un valodas lietpratības veicināšanai.” (Pielikums 2019)

Ja ikviens pamatskolas un vidusskolas absolvents būtu apguvis minētās prasmes, sabiedrības vidējais zināšanu un izpratnes līmenis par valodas politiku būtu ļoti augsts. Tas nenoliedzami ir ideāls, uz ko jātiecas, tomēr vismaz pagaidām Latvijā (un arī vairumā citu valstu) neesam to sasnieguši. Centralizēto eksāmenu saturā gan tiek iekļauti jautājumi arī no moduļa „Valoda un sabiedrība” (piemēram, latviešu valodas paveidi un tiem raksturīgās pazīmes; aktuālā valodas (oriģinālā – „valodu”) situācija Latvijā, valodas un kultūras nozīme identitātes veidošanas procesā), tomēr šī moduļa īpatsvars veido tikai 5–10 % pretēji modulim „Mediji, valoda un ietekme” (15–20 %), „Stilistika” (20–25 %), „Valodas struktūra” (40–45 %) (Programma 2023). Augstākajā mācību satura apguves līmenī tiek aptverti arī „sabiedrībā aktuālie diskursi par valodas un kultūras jautājumiem”. Salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem pašreizējā mācību saturā valodas politikas jautājumiem ir atvēlēta daudz lielāka vieta un, iespējams, tie aizvien vairāk tiks iekļauti arī eksāmenu saturā, tādējādi motivējot skolotājus nopietnāk pievērsties šai mūsu sabiedrībā tik aktuālās problemātikas atklāšanai mācībstandās.

Tāpat vismaz pašlaik pilnībā nevaram paļauties uz formālās izglītības sistēmas devumu sabiedrības zināšanu nodrošināšanā pilnvērtīgai valsts valodas statusa iedzīvināšanai. Daudz lielāka loma tādēļ ir neformālajai izglītbai un sistēmiskai sabiedrības informēšanai par valsts valodas politikas pamatnostādņem un to zinātnisko pamatojumu. Vai spēkā esošie rīcībpolitikas dokumenti nosaka nepieciešamību valstiskā līmenī atbalstīt informatīvus un izglītojošus pasākumus valodas jomā?

Ko nosaka normatīvie akti un programmatiskie dokumenti?

1998. gadā *Latvijas Republikas Satversmes* 4. pantā ietverta lakonisko klauzulu „Valsts valoda Latvijas Republikā ir latviešu valoda” 2014. gadā papildina ievads (preambula), kurā trīs reizes minēta latviešu valoda tās simboliskajā nozīmē. Satversmes pamatprincipi valodas politikā ir būtiski, tomēr tie tiešā veidā nenorāda uz konkrētu rīcībpolitikas pasākumu nepieciešamību.

Spēkā esošajā *Valsts valodas likumā* (1999) ir skaidrs deleģējums atbildīgajām valsts institūcijām „veicināt sabiedrības izpratni par valodu”: „Valsts nodrošina valsts valodas politikas izstrādi, ietverot tajā latviešu valodas zinātnisku izpēti, aizsardzību un mācīšanu, sekmējot latviešu valodas lomas palielināšanu tautsaimniecībā, kā arī veicinot indivīda un sabiedrības izpratni par valodu kā

nacionālu vērtību” (Valsts valodas likums, 24 (2). pants). Šāds uzdevums paveicams tikai tad, ja notiek plānota un sistēmiska attiecīgas informācijas izplatīšana dažādām sociālajām grupām piemērotā formā. Kā raksta Vineta Ernstsone, „Par valsts valodas politiku atbildīgās institūcijas ir Saeima, Valsts prezidenta institūts, Ministru kabinets, Izglītības un zinātnes ministrija (IZM) un tās pārraudzībā esošās institūcijas – Latviešu valodas aģentūra (LVA), Valsts izglītības satura centrs, Tieslietu ministrija un tās pārraudzībā esošais Valsts valodas centrs, kā arī Kultūras ministrija, Aizsardzības ministrija, Labklājības ministrija un citas institūcijas, kuru atbildība noteikta valsts valodas politikas attīstības plānošanas dokumentos” (Ernstsone 2022: 51). Katra no šīm institūcijām veic savus uzdevumus arī sabiedrības informēšanā, par ko liecina daudzie pasākumi, sagatavotie populārzinātniskie materiāli, plaši apmeklētās to mājaslapas (īpaši *valoda.lv* un *vv.gov.lv*).

Tā kā latviešu valoda ir sabiedrības integrācijas pamats, spēcīgs spēlētājs valodas politikā ir Kultūras ministrija, kuras pārziņā pašlaik ir sabiedrības saliedētības politika. Kultūrpolitikas pamatnostādņēs 2022.–2027. gadam „Kultūrvalsts” uzsvēta kultūrpolitikas loma valodas stiprināšanā, jo kultūrpolitika ir viena no būtiskākajām rīcībpolitikām Latvijas valsts ilgtermiņa mērķu sasniegšanai, norādot, ka “tieši kultūra līdztekus valodai ir gan iemesls Latvijas valsts pastāvēšanai, gan viens no pamata resursiem sabiedrības turpmākai izaugsmei” (KP, 2021, 11).

Kultūras ministrijas izstrādātajās un Ministru kabineta apstiprinātajās „Saliedētas un pilsoniski aktīvas sabiedrības pamatnostādņēs 2021.–2027. gadam” ievērojama vieta atvēlēta latviešu valodas apguvei, mazāk uzsverot valsts valodas integratīvo lomu. Šo pamatnostādņu ievadā noteikts, ka „nacionālās identitātes un piederības sajūtas jautājumi ir izvirzīti kā viens no trim risināmajiem rīcības virzieniem. Šī rīcības virziena ietvaros noteiktie uzdevumi ir saistīti ar valstiskuma apziņas un piederības sajūtas Latvijai stiprināšanu, latviešu valodas kā sabiedrību vienojoša pamata nostiprināšanos ikdienas saziņā, kā arī ar vienojošas sociālās atmiņas izpratnes veidošanās veicināšanu” (SPASP 2021: 5). Tomēr, piemēram, Patvēruma, migrācijas un integrācijas fonda 2021.–2027. gada plānošanas periodā paredzētās aktivitātes latviešu valodas apguvei trešo valstu pilsoņiem pagaidām nenodrošina skaidru izpratni par valodas reālā lietojuma nepieciešamību. Kā norādīts Saliedētas un pilsoniski aktīvas sabiedrības attīstības pamatnostādņu īstenošanas uzraudzības padomes sēdes protokolā, „kopumā Latvijas valsts ir ieguldījusi ievērojamus līdzekļus latviešu valodas mācību finansēšanā. Tas ir ietekmējis kopējo latviešu valodas prasmju līmeni, bet nav būtiski mainījis latviešu valodas lietošanas paradumus ikdienas saziņā. Ņemot vērā iepriekš minēto, sekmīgai latviešu valodas attīstībai nepieciešami kompleksi risinājumi, kas nodrošina gan latviešu valodas apguves sistēmu, gan valodas lietošanu stiprinošu un motivējošu vidi” (Protokols 2023). Šai ziņā nevajadzētu par zemu novērtēt tieši teorētiskas un faktoloģiskas informācijas nozīmi arī latviešu valodas apguvesursos, un, protams, nepieļaut plaisas veidošanos starp latviešu valodas prasmi un valodas lietojumu.

Ministru kabineta apstiprinātās „Valsts valodas politikas pamatnostādnes” ir galvenais rīcībpolitikas dokuments valodas politikas jomā, kas atjaunināts jau trīs reizes (2005., 2015. un 2021. gadā). Tieša norāde uz valodas simbolisko lomu ietverta otrā perioda dokumentā „Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2015.–2020. gadam” atzīts, ka „latviešu valoda mūsu valstī ir ne tikai lingvistisks un juridisks, bet arī simbolisks jēdziens, kas nesaraunami saistīts gan ar valsts un sabiedrības, gan katra Latvijas iedzīvotāja identitātes daudzveidīgajiem aspektiem” (VVPP 2015). Jaunākajās pamatnostādņēs šī doma ir izvēsta: „Nākamajā īstenošanas periodā ir jāplāno pasākumi, kuri ir vērsti uz metodikas pilnveidi un pedagogu kompetenču attīstību, sabiedrības līdzdalību kvalitatīva latviešu valodas lietojuma paplašināšanā, diskursos par latviešu valodu uzsverot ne tikai tās simbolisko vērtību, bet runājot arī par latviešu valodas lietojuma vērtību” (VVPP 2021). Tātad gan normatīvajos aktos, gan programmatiskajos dokumentos ir deleģējums vairo sabiedrības zināšanas par valodas situāciju un valodas politiku. Pietiekams zināšanu pamats nodrošinās arī jēgpilnu sabiedrības iesaisti valodas politikas izstrādē un īstenošanā, kas ir viens no demokrātiskas sabiedrības funkcionēšanas pamatprincipiem.

Sabiedrības informēšana par valodas politiku

Kā jau minēts, pamatzināšanas par valodām un to funkcionēšanu sabiedrībā būtu jāsniedz jau formālās izglītības sistēmas ietvaros, turpmāk nodrošinot iespējas šīs zināšanas pastāvīgi un patstāvīgi aktualizēt, tomēr prakse liecina, ka vismaz pagaidām ar to nepietiek. Iespējams izdalīt vairākus informatīvu un izglītojošu pasākumu tipus, ko Latvijā jau īsteno *Latviešu valodas aģentūra*, *Valsts valodas centrs*, citas valsts institūcijas un arī nevalstiskās organizācijas, bet kas būtu jāpopularizē daudz vairāk. Pirmkārt, tie ir plašai sabiedrībai pieejami viegli saprotami informatīvie materiāli, piemēram, brošūras, plakāti, infografikas vai tiešsaistes pamācības, kas skaidro valodas politikas būtību, mērķus un sekas. Otrkārt, būtu jāpaplašina gan oriģinālās, gan tulcotās populārzinātniskās literatūras izdošana un pieejamība un blakus *Latviešu valodas aģentūras* izdotajam populārzinātnisko rakstu krājumam „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” jāveido arī citi periodiski izdevumi. Treškārt, ļoti nozīmīga ir plašsaziņas līdzekļu, tostarp arī interneta portālu, iesaiste valodas politikas izpratnes veidošanā, ne tikai aprakstot konkrētus faktus un notikumus saistībā ar valodu lietojumu, bet analizējot tos plašākā valodas politikas kontekstā. Te gan jāpiekrīt Sanitai Uplejai-Jegermanei, ka „lieta, ko tikpat kā nedara neviens no populārajiem interneta ziņu portāliem, ir spēcīga un secīga lietu un notikumu analīze, kas veicinātu sabiedrības domāšanu un zināšanu vairošanu” (Upleja 2012). Ceturtkārt, nozīmīgas ir arī tā sauktās sabiedrības kampaņas, konkursi un diskusijas (kā, piemēram, Valsts valodas centra „Latvijas mediju valodas balva”, Latviešu valodas aģentūras Valodas spēļu klubiņš, „Mūsdienu urbānās vārdnīca”, reklāmas kampaņa „Domā, kā runā!” u. c.). Tas arī nodrošinās sabiedrības dalību valodas politikas īstenošanā. Beidzamajos gados galvenā diskusiju platforma ir sociālās tīklošanās vietnes. Kā norāda Linda Lauze, „kampaņas norisei sociālās

tīklošanās vietnēs ir vairākas priekšrocības. Pirmkārt, izvēlētā taktika – ierakstu publicēšanas un informācijas apmaiņas lielā intensitāte ļauj aptvert plašāku lasītāju loku. Jārēķinās arī ar sociālo tīklošanās vietņu etiķeti – nepublicēt pārmērīgi daudz ziņu par vienu tēmu, jo tā var panākt pretēju efektu [..]. Otra priekšrocība ir sociālo mediju vide, kas ietekmē iestāžu un uzņēmumu tēlu sabiedrībā, kur ir iespēja apspriest konkrētu valodu lietojuma gadījumu atklāti vai anonīmi, t. i., gan ar īstu, gan izdomātu sociālās tīklošanās vietnes lietotājevārdu, un kur samērā ātri komunikācijā var saņemt atgriezenisko saiti (Lauze 2023: 130).

Sabiedrības līdzdalība valodas politikā

Nozīmīga ir valsts institūciju atklātība un atbildība par valodas politikas izstrādi un īstenošanu, nodrošinot, ka sabiedrība ir informēta par politikas veidošanas procesu un tās rezultātiem. Valsts institūcijām ir jānodrošina iespējas sabiedrībai iesniegt savus priekšlikumus, atsauksmes un komentārus par valodas politikas jautājumiem. Tas varētu ietvert tiešsaistes aptaujas, publiskas konsultācijas vai iesniegumu veidlapas, kā arī izstrādājamo dokumentu publisku apspriešanu. To nosaka jau *Valsts pārvaldes iekārtas likuma* 48. pants „Sabiedrības līdzdalības veidi”: „.. iestāde savā darbībā iesaista sabiedrības pārstāvjus (sabiedrisko organizāciju un citu organizētu grupu pārstāvjus, atsevišķas kompetentas personas), iekļaujot viņus darba grupās, konsultatīvajās padomēs vai lūdzot sniegt atzinumus; sabiedrībai svarīgos jautājumos iestādei ir pienākums rīkot publisku apspriešanu. Ja iestāde pieņem lēmumu, kas neatbilst ievērojamas sabiedrības daļas viedoklim, tā šo lēmumu īpaši pamato.” (Likums 2002) Izstrādājot pašlaik spēkā esošās valsts valodas un saliedētības politikas pamatnostādnes, ir notikusi to plaša sabiedriska apspriešana, arī iedzīvotāju diskusijas Rīgā un Latvijas reģionos. Šādas diskusijas var sniegt vērtīgu informāciju un atgriezenisko saiti valodas politikas veidotājiem, kā arī veicināt sabiedrības izpratni un atbalstu dažādiem pasākumiem. Tomēr ir svarīgi, lai sabiedrības viedokļi balstītos ne tikai individuālā uztverē un emocijās vien; tādēļ ļoti vēlama būtu arī valodas politikas speciālistu piedalīšanās jebkura līmeņa diskusijās. Bet vai taisnība zinātnes žurnālistam Oliveram Kammam (*Oliver Kamm*), kas, apcerot valodniecības uztveri sabiedrībā, atzinis, ka „nav nevienas citas nozares, kur plaša starp zinātni un sabiedrības viedokli būtu tik dziļa”? (cit. no Price 2023: 3)? Un ja tā, vai šeit neizpaužas arī valodnieku nepadarītais darbs zināšanu popularizēšanā?

Nobeigums

Vai Latvijā līdz šim ir veltīta pietiekama uzmanība sabiedrības zināšanu un informētības vairošanai par valodām, to nozīmi, funkcionēšanu un koeksistenci valodu konkurences situācijās? Kaut sabiedrības izglītošana par šiem jautājumiem valsts stratēģiskajos dokumentos atzīta par prioritāti, atbilde būs noliedzoša. Minētie jautājumi ir aktuāli visai Latvijas sabiedrībai daudz plašākā valodas lietojuma kontekstā, un šajā rakstā tika apzinātas iespējas sabiedrības lingvistiskās uzvedības modeli mainīt, stiprinot lingvistiskās attieksmes racionālo

komponentu, lai nodrošinātu latviešu valodas prioritāru lietojumu ne tikai oficiālā, bet arī neformālā komunikācijā ar visiem Latvijas iedzīvotājiem. Profesionāliem valodniekiem būtu ne tikai jāsniedz informācija, bet arī apzināti jāveido pozitīva lingvistiskā attieksme sabiedrībā, nebaudoties no pārmetumiem par novirzīšanos no bezkaislīgas analīzes ceļa. Pols Lūiss (*Paul Lewis*), runājot par zinātnieka misiju asā konkurences situācijā funkcionējošu valodu aizsardzībā raksta: „Cita ētiska problēma akadēmiskajās aprindās ir spriedze starp prasību zinātniekam būt neieinteresētam novērotājam, izvairoties kļūt par daļu no pētāmā fenomena, un morālo dilemmu, kas neļauj mierīgi noraudzīties uz valodas apdraudētību. Lietišķās valodniecības speciālisti, kas visbiežāk nodarbojas ar reālās pasaules problēmu risināšanu, tieši tāpat saskaras ar uzdevumu sabalansēt racionālas pieejas rekomendēšanu ar centieniem veidot tainīgu valodas politiku un lingvistisko cilvēktiesību ievērošanu. Kopumā ir panākts konsenss, ka morālais pienākums ir prioritāte un ka cilvēku labbūtnības nodrošināšana ir svarīgāka par jebkuras zinātnes nozares mērķiem.” (Lewis 2023: 106) Latvijas valodas politikas speciālistiem ir morāls pienākums nodrošināt latviešu valodas noturību, izmantojot visplašāko informācijas un argumentācijas spektru.

Raksts sagatavots ar valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Mūsdienu latviešu valodas lietojums un attīstība” (Nr. VPP-LETONIKA-2022/1-0001) atbalstu.

Literatūra

- Bourhis, Richard Y. (2019). Evaluating the impact of Bill 101 on the English-speaking communities of Quebec. *Language Problems and Language Planning*, 43 (2), 198–229.
- Dragojevic, Marko, Fasoli, Fabio, Cramer, Jennifer, Rakić, Tamara (2021). Toward a century of Language Attitudes Research: Looking Back and Moving Forward. *Journal of Language and Social Psychology*, Vol. 40 (1), 60–79.
- Druviete, Ina (red.) (2021). *Latviešu lingvistiskā attieksme: vērtības, pārliecība, prakse: kolektīva monogrāfija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Ernstson, Vineta (2022). Valsts valodas rīcībpolitika piecpadsmit gados. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi. Populārzinātnisku rakstu krājums*. Atb. red. I. Druviete. Nr. 17, 47–70. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
- Gazzola, Michele, Grin, François et al. (eds.) (2023). Language policy and planning: from theory to practice. *The Routledge Handbook of Language Policy and Planning*. Oxon, New York: Routledge, 1–31.
- KP (2021). Kultūrpolitikas pamatnostādnes 2022.–2027. gadam „Kultūrvalsts”. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/330444-kulturpolitikas-pamatnostadnes-2021-2027-gadam-kulturvalsts> [sk. 08.04.2024.]
- Lauze, Linda (2023). Kampaņas „Runā latviski! Atkrievisko Latviju!” sociolingvistiskie aspekti. *Valodas upē. Veltījums profesores Inas Druvietes 65 gadu jubilejā*. Red. G. Kļava, K. Rozenvalde. Rīga: LU Lībiešu institūts, 125–137.
- Liang, Sihua (2015). *Language Attitudes and Identities in Multilingual China. A Linguistic Ethnograph*. Switzerland: Springer International Publishing.
- Lewis, Paul M. (2023). Sustaining language use: bridging the gap between language communities and linguists. *Endangered Languages in the 21st Century*. Eds. Eda Derhemi, Christopher Moseley. Oxon, New York: Routledge, 105–118.

- Likums (2002). Valsts pārvaldes iekārtas likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/63545-valsts-parvaldes-iekartas-likums> [sk. 10.04.2024.]
- McKenzie, Robert M. (2010). *The Social Psychology of English as a Global Language. Attitudes, Awareness and Identity in the Japanese Context*. Newcastle upon Tyne: Springer.
- Noteikumi (2019). *Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/309597-noteikumi-par-valsts-visparejas-videjas-izglitibas-standardu-un-visparejas-videjas-izglitibas-programmu-paraugiem> [sk. 05.04.2024.]
- Pielikums (2019). 2. pielikums Ministru kabineta 2019. gada 3. septembra noteikumiem Nr. 416 „Plānotie skolēnam sasniedzamie rezultāti valodu mācību jomā”. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/309597-noteikumi-par-valsts-visparejas-videjas-izglitibas-standardu-un-visparejas-videjas-izglitibas-programmu-paraugiem> [sk. 17.04.2024.]
- Price, Hazel, McIntyre, Dan (2023). Public linguistics. *Communicating Linguistics. Language, Community and Public Engagement*. London: Routledge, 3–13.
- Programma (2023). *Latviešu valoda*. Optimālais mācību satura apguves līmenis. Centralizētā eksāmena programma. Pieejams: https://www.visc.gov.lv/sites/visc/files/media_file/pr_latviesu_valoda_ol_2024_.pdf [sk. 18.04.2024.]
- Protokols (2023) *Saliedētas un pilsoniski aktīvas sabiedrības attīstības pamatnostādņu īstenošanas uzraudzības padomes sēdes protokols* Rīgā, Nr.2023/2, 2023. gada 19. janvārī. Pieejams: <https://www.km.gov.lv/lv/media/31154/download?attachment> [sk. 18.04.2024.]
- Skola2030 (2016). *Valodas*. Pieejams: <http://skola2030.lv/lv/macibu-saturs/macibu-jomas/valodu-joma> [sk. 18.04.2024.]
- SPASP (2021). *Par saliedētas un pilsoniski aktīvas sabiedrības attīstības pamatnostādņēm 2021.–2027. gadam*. Ministru kabineta rīkojums Nr. 72, Rīgā 2021. gada 5. februārī (prot. Nr. 12 24. §). Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/320841-par-saliedetas-un-pilsoniski-aktivas-sabiedrības-attistības-pamatnostadnem-2021-2027-gadam> [sk. 09.02.2024.]
- Upleja, Sanita (2012). Kad zināšanas pazūd tīmeklī. 2012. gada 20. marts. Pieejams: <https://providus.lv/raksti/kad-zinasanas-pazud-timekli/?view=comments> [sk. 16.04.2024.]
- Valsts valodas likums*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/14740-valsts-valodas-likums> [sk. 20.03.2024.]
- Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2005.–2014. gadam*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/102911-par-valsts-valodas-politikas-pamatnostadnem-2005-2014-gadam> [sk. 15.03.2024.]
- VVPP (2015). *Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2015.–2020. gadam*. Pieejams: https://valoda.lv/wp-content/.../valodas_politikas_pamatnostadnes_2015-2020.doc [sk. 03.03.2024.]
- VVPP (2021). *Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2021.–2027. gadam*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/325679-par-valsts-valodas-politikas-pamatnostadnem-2021-2027-gadam> [sk. 15.03.2024.]
- Woolard, Kathryn A., Gahng, Tae-Joong. (1990). Changing language policies and attitudes in autonomous Catalonia. *Language in Society*, 19 (3), 311–330.

ENHANCING PUBLIC AWARENESS FOR IMPLEMENTATION OF LANGUAGE POLICY IN LATVIA

Summary

In the *Guidelines of the State Language Policy of the Republic of Latvia* (2021–2027), in addition to the legal, pedagogical and linguistic aspects of the language policy, a significant

role is allocated to measures for public knowledge and awareness of languages and their coexistence. The level of knowledge of society plays an essential role in the process of formation of language attitudes, as it includes both factual information and the accumulated experience of the personality and understanding of how language is used and perceived in society. Society must understand the objectives of the language policy in order to be involved in its implementation and to ensure the compliance of the language policy with the interests of society. From the point of view of language policy, it would be particularly important to include questions of general linguistics in the curriculum at all levels of education. This would positively affect not only the individual's language skills but also the understanding of language functions in society, the problems of language contacts and the basic principles of language policy. However, for the time being, the formal education system does not provide this, so systemic information about language policy guidelines and their scientific basis is an urgent task. A sufficient knowledge base will also ensure meaningful public involvement in the development and implementation of language policy, which is one of the basic principles of the functioning of a democratic society. The openness and responsibility of state institutions for the development and implementation of language policy is important, ensuring that the public is informed about the policy-making process and its results. State institutions must provide opportunities for the public to submit their proposals, reviews and comments on language policy issues. The mentioned questions are relevant for the entire Latvian society in a much wider context of language use, therefore opportunities have been identified to change the model of the linguistic behaviour of the society by strengthening the rational component of the language attitudes in order to ensure the priority use of the Latvian language.

Keywords: language situation, language policy, system of education, language attitudes.

Ingars GUSĀNS (Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija)

DAŽAS MŪSDIENU LATGALIEŠU RUNAS KORPUSAM PAREDZĒTO IERAKSTU TRANSKRIBĒŠANAS PROBLĒMAS

Kopsavilkums

Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas pētnieku grupa ir aktīvi iesaistījusies projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā”, kurā notiek datu ieguve, apstrāde un mūsdienu latgaliešu runas korpusa (MuLaR) papildināšana ar ~10 stundu audio ierakstiem un to transkripciju.

MuLaR veidotāji ir vienojušies mutvārdu tekstus atveidot latgaliešu valodas ortogrāfiskajā transkripcijā. Interviju transkribēšanai izmantota ELAN programmatūra, kas paredzēta audio un video ierakstu transkribēšanai.

MuLaR veidotāji ir izstrādājuši savas teksta transkribēšanas vadlīnijas, lai veidotu pierakstu, kurš būtu saprotams plašam interesentu lokam. Tajā pat laikā tiek mēģināts pēc iespējas precīzāk atveidot mutvārdu teksta iezīmes.

Pētījuma mērķis – analizēt audio ierakstu transkribēšanas gaitā konstatētos problēmjautājumus, piedāvājot iespējamus risinājumus.

Līdz 2024. gada martam pētījuma autors ir transkribējis 16 intervijas 3,5 stundu garumā. Šajā skaitā ir 14 intervijas no Aglonas lauku pētījuma 2021. gadā un divas 2022.–2023. gada radio intervijas no raidījuma „Latgolys stuņde”.

Transkribēšanas procesā autors ir saskāries ar trīs problēmgadījumiem, kam jāpievērš uzmanība, veidojot korpusa platformu: 1) fonētisko variantu un paralēlfomu lietojums vienā nomena locījumā (dažiem vārdiem ir sastopami vairāk kā četri fonētiskie varianti); 2) homoformu lietojums; 3) saīsināto formu lietojums.

Veicot pētījumu, darba grupā tika panākta vienošanās, ka garais -y- tiks apzīmēts ar -yy-, sekojot iepriekš izstrādātajām vadlīnijām. Tiek risināts jautājums par runas korpusa platformas pilnveidi, kurā ir vai nu papildināms vārdformu alfabētisks rādītājs ar meklēšanas funkciju, vai pat atsevišķs tēzaurs, kurš uzrāda transkribēšanas procesā sastopamās vārdu paralēlfomas, saīsinājumus vai fonētiskos variantus. Problēmas rada gadījumi, kad viena forma atbilst vairākiem locījumiem. Te pētniekam pašam jāanalizē materiāls, nosakot formu un locījumu atbilstības.

Atslēgvārdi: latgaliešu valoda, MuLaR, ELAN, transkribēšana, paralēlfomas, fonētiskie varianti.

Ievads

Pamatojoties uz „Valsts valodas politikas pamatnostādņēm 2021.–2027. gadam” (IZM 2021), Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas (RTA) pētnieku grupa ir aktīvi iesaistījusies projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003), kurā notiek datu ieguve (intervijas līdz šim neaptvertos Latgales novados, Latvijas Radio Latgales studijā ierakstītas intervijas), apstrāde (transkribēšana, izmantojot ELAN (ELAN 2024) programmatūru, transkribēšanas vadlīniju pilnveide) un mūsdienu latgaliešu runas korpusa (MuLaR 2023) papildināšana ar ~10 h audio ierakstiem un to transkripciju. Korpusss jau pieejams atvērtā piekļuvē: <https://mularkorpusss.rta.lv>.

MuLaR veidotāji, pamatojoties uz citu mazāk lietotu valodu vai dialektu runas korpusu izveides pieredzi (Anderson et al. 2007; Anderwald, Wagner 2007; Grochola-Szczepanek et al. 2019), ir vienojušies mutvārdu tekstus atveidot latgaliešu valodas ortogrāfiskajā transkripcijā, jo transkribētais teksts tiek sasaitīts ar intervijas audiofailu, tādējādi ortogrāfiskā transkripcija atvieglo vārdformu meklēšanas iespējas, kā arī neizslēdz iespējas veikt pētījumus dialektoloģijā, fonētikā, fonoloģijā. Interviju transkribēšanai izmantota ELAN programmatūra, kas izstrādāta Maksa Planka (*Max Planck*) Psiholingvistikas institūtā Neimegenā (Nīderlandē). ELAN ir rīks, kas paredzēts audio un video ierakstu transkribēšanai, nodrošina audioierakstu segmentēšanu, vairākus veidus, kā skatīt anotācijas, katrs skats ir savienots un sinhronizēts ar multivides laika skalu (ELAN 2024).

RTA pētnieki ir izstrādājuši tekstu transkribēšanas vadlīnijas (Juško-Štekele, Kļavinska 2022: 226–242), kas tiek izmantotas darbā ar konkrētām intervijām, lai veidotu pierakstu, kurš būtu saprotams plašam interesentu lokam. Tajā pašā laikā tiek mēģināts pēc iespējas precīzāk atainot mutvārdu teksta iezīmes. Jāatzīst, ka joprojām ir daži problēmgadījumi, kas raisa diskusijas gan par dažādo latgalisko izlokšņu vai individuālās runas īpatnībām, gan par neverbālo elementu atveides jautājumiem.

Pētījuma mērķis – analizēt audio ierakstu transkribēšanas gaitā konstatētos problēmjaucījumus, piedāvājot iespējamus risinājumus.

Pētījuma avots un problēmjaucējumi

Kā pētījuma avots šajā rakstā ir izmantoti gan MuLaR korpusa dati, gan atsevišķu autoru transkribēto interviju dati. Līdz 2024. gada 1. aprīlim runas korpusā ir apkopotas 187296 vārdformas. Korpusā apkopoto informāciju var atlasīt pēc metadatiem – atsevišķus vārdus, vārdformas, kā arī var veikt atlasī gan pēc teicēja šifrētā koda (personas ID), gan dzimuma, gan pēc dzīvesvietas, gan pēc dzimšanas gada, gan pēc avota (lauka pētījumu materiāli Latgalē, plašsaziņas līdzekļu veidoto raidījumu ieraksti, Sibīrijā dzīvojošo latgaliešu runas ieraksti). Tā, piemēram, tālāk tekstā sastopamā teicēja atsauce (M415-1993, Rīga, Aglona) atklāj šādu informāciju: teicējs ir vīrietis, dzimis 1993. gadā. 4. norāda uz Aglonas ekspedīciju, 15 ir kārtas numurs, kurš tiek piešķirts viņa intervijai, savukārt, Rīga, Aglona norāda intervējamā dzīvesvietu.

Līdz 2024. gada martam pētījuma autors ir transkribējis 16 intervijas 3,5 stundu garumā, t. i., 3555 izteikumus, kas satur 19872 vārdus. Intervējamo vecums ir no 43 līdz 60 gadiem. Šajā skaitā ir 14 intervijas no Aglonas lauku pētījuma 2021. gadā un 2 radio intervijas – raidījums „Latgolys stuņde” 2022.–2023. gadā.

Ņemot vērā nelielo pieredzi transkribēšanā, pētījuma autoram liels pārsteigums bija sarunvalodas fragmentārisms, spontānums, kad notiek sarunbiedru mijiedarbība, kā rezultātā viens otru pārtrauc vai runā reizē. Bieži vien ir sastopamas neliterāras formas, taču, kā atzīst pētniece Ilze Auziņa: „,ja mēs atstājam to visu, kas ir dzirdams runātāja teiktajā, tas mums palīdz to dzīvo

valodu pētīt [...], kā veidojam sarunu, cik pilnos teikumos runājam, [...] tas ir būtiski skatīties to dzīvo valodu, arī visas neliterārās formas, lai saprastu, kā mēs runājam, analizēt sarunvalodu” (DH Nr.1 2023). Tāpat transkribējot bieži ir sastopami dažādi saīsinājumi, kas sarunvalodai ir absolūti pieņemama iezīme, jo „sadzīvē mēs, ātri runājot, mēģinot varbūt ekonomēt laiku, mēs [...] tādēļ arī šīs formas saīsinām, varbūt kādu patskani līdz galam neizrunājam, īpaši vārda beigās, kas ir ļoti tipiska parādība” (DH Nr. 1 2023). Tātad dažādas runas iezīmes var rasties gan steigas, gan valodas ekonomijas iespaidā, gan arī kā runātāja individuāla izpausme. Tāpat tikai uz satraukumu nevar attiecināt liekvārdību vai paužu aizpildīšanu ar neverbāliem elementiem – *ā, e, mm* –, arī tā var būt runātāja individuāla īpatnība, kas tikai parāda indivīda domāšanas procesu, pauzi jaunas idejas atrašanai vai iesāktā teikuma turpināšanai. Tādējādi transkribēšanas sākumā sastaptās problēmas līdz ar pieredzes palielināšanos tika uztvertas kā pašas par sevi saprotamas, proti, spontānā runa ataino intervējamā domāšanas procesu, valodas un izteiksmes savdabību, kas pastiprināta ar īpatnu formu lietojumu, ņemot vērā gramatisko formu daudzveidību latgaliskajās izloksnēs. Protams, pamatojoties uz šādu transkribēšanas pieredzi, intervējot kādu teicēju, intervētājs var lūgt teicēju runāt lēnāk, mierīgāk, pārdomāti, kā arī pats var to darīt, bet vai tā būs spontāna runa? Aglonas lauku pētījumā 2021. gadā bija viens intervējamais (M415-1993, Rīga, Aglona), kurš runāja lēni un apdomīgi, jo, kā atzīst intervētāja un transkribētāja profesore Angelika Juško-Štekele, tāds esot bijis viņa stils, tad „tiešām transkribēšana problēmas nesagādāja” (Gusāns 2023).

Tātad, apzinoties to, ka problēmas sagādā prosodijas atveidojuma detalizācijas pakāpes noteikšana transkribēšanas procesā, fonētisko un morfoloģisko variantu daudzveidības (dažādu latgalisko izloksņu vai individuālo runas iezīmju) atspoguļojums, kas, iespējams, var apgrūtināt meklēšanu korpusā, tad ļoti rūpīgs darbs tiek veikts ar korpusa platformu, kuru veido tādu, lai to var nepārtraukti papildināt ar informāciju, kas nāk klāt, transkribējot jaunas intervijas, kā arī lai tā piedāvātu pēc iespējas plašākas iespējas meklēt atsevišķas vārda daļas.

Kopumā var minēt trīs būtiskus problēmgadījumus, kam jāpievērš uzmanība, veidojot korpusa saturu: 1) fonētisko variantu un paralēlformu lietojums vienā locījumā, dažiem vārdiem ir sastopamas vairāk kā četri fonētiskie varianti; 2) homoformu izmantojums; 3) saīsināto formu lietojums.

Fonētisko variantu un paralēlformu lietojums

Attiecībā uz fonētisko variantu un paralēlformu lietojumu jāatzīst, ka ir gadījumi, kad ir tikai divas formas – fonētiskie varianti, kas var atšķirties, piemēram, ar garumzīmi (*mes* – *mēs*), bet ir gadījumi, kad vienas formas pieraksts ir ievērojami daudzveidīgāks. Piemēram, daudzskaitļa datīva forma *mums* korpusā sastopama 216 reizes (MuLaR 2023) un tā ir tāda pati kā latviešu literārajā valodā, tad ir biežāk sastopamā latgaliešu paralēlforma *myusim* – 339 reizes (MuLaR 2023), kuru meklēs latgaliešu valodas zinātājs. Bet ir vēl fonētiskais variants *mysim*, kur -y- izklausās garš. Šāda veida garais patskanis tika saklausīts vairāk nekā 40 reizes vismaz divās intervijās. Šīs problēmas risināšanai autors izvirzīja trīs priekšlikumus: 1) transkribējot ELAN programmā izmatot -y-

ar garumzīmi, ko varētu iegūt no simboliem, 2) domāt par pieraksta skaidrojumiem, šādus problēmgadījumus pierakstot, piemēram, *mysim*, bet skaidrojumā dodot fonētisko transkripciju, 3) pierakstā izmantot garā -y- apzīmēšanai -yy-. Pārrunās ar projekta kolēģiem tika nolemts garo -y- apzīmēt ar -yy-, pamatojot šo izmantojumu ar to, ka latgaliešu alfabētā nav garā -y-, kā arī pēc analogijas, ka vadlīnijās garais -ō- tiek apzīmēts ar -oo- (Juško-Štekele, Kļavinska 2022: 236).

Autoraprāt, te ir jāveido saraksts (tas jau tiek darīts) pēc alfabētiska rādītāja, vislabākajā gadījumā pat tēzauris, kur līdzās *mums* tiek norādītas intervijās sastopamās arī citu izlokšņu formas, kā *myusim*, *mums*, *myysim*, *myus*. Tas varētu būt pietiekami liels un izaicinošs darbs, lai fiksētu šādas paralēlformas un fonētiskos variantus, bet tas noteikti būtu tā vērts, jo savādāk konkrētais daudzskaitļa datīva formas *mums* – *myusim*, *myysim*, *myus* pētījums nebūs pilnvērtīgs. Arguments, ka šādu formu var būt ļoti daudz, no pētījuma autora puses pagaidām ir apstrīdams, jo, pirmkārt, transkribētā materiāla apjoms nav tik liels un tas neuzrāda ļoti daudz interesantu, atšķirīgu formu, otrkārt, tas, iespējams, būs atkarīgs no turpmākajām intervijām, kuras aptvers citus Latgales rajonus, tad parādīsies dažādas izlokšņu formas. Tādējādi tas varētu būt alfabētisks vārdformu uzskaitījums, kas, pateicoties izlokšņu daudzveidībai, tiek papildināts, savukārt, pētniekiem tas sniedz vairāk piemēru dažādiem pētījumiem.

Pētījuma autors pieņem, ka tas ir atsevišķs fails vai internetlogs, kur, izmantojot meklētāju (tas būtu ideāli) vai vienkārši pārskatot vārdu sarakstu pēc alfabētiskā rādītāja, pētnieks pārbauda, vai viņa meklētajai tradicionālajai formai nav kādi izlokšņu ekvivalenti, citādi vairāku vārdformu biežais lietojums var palikt nepamanīts. Šajā gadījumā atbildīgs ir nevis intervējamais vai programmētājs un korpasa platformas administrators, bet transkripcijas veicējs, kas konkrēto īpatnību nebūs izcēlis kā uzmanības vērtu. Vairākos gadījumos vai nu garumzīme, vai patskaņa izmaiņas maina pētāmās vārdformas lietojumu skaitu, piemēram, *mes* – 1092 reizes (MuLaR 2023), *mēs* – 15 reizes (MuLaR 2023), kopā analizējamas ir 1107 vārdformas, vai arī *visi* – 169 reizes (MuLaR 2023), *vysi* – 173 reizes (MuLaR 2023), *vusi* – 8 reizes (MuLaR 2023), kopā – 350 vārdformas.

Homoformu lietojums

Lielāka problēma, analizējot vārdformas, varētu būt tad, kad ir vienāda forma vairākos locījumos. Pašlaik tāda ir sastapta tikai vienam vārdam, bet tas neizslēdz iespēju tādas sastapt, transkribējot nākamās intervijas no citiem Latgales pagastiem. Vārdforma *myus* var būt gan daudzskaitļa ģenitīvs, gan datīvs, gan akuzatīvs (Cibuļš, Leikuma 2003: 48), piemēram, sk. 1. tabulu.

1. tabula

Homoformu lietojums

1. piemērs	M104-1928: <i>myus</i> tolka trejim bija pa ostoni gekтари saimnikim
2. piemērs	M104-1928: partū ka tāvs soka byus izvesšona i <i>myus</i> izvess
3. piemērs	F105-1937: nabeja kuožu <i>myus</i> tumūs godūs

Pirmajā un trešajā piemērā ir daudzskaitļa datīvs, savukārt, otrajā piemērā ir daudzskaitļa akuzatīva forma. Tas nozīmē, ka vismaz pagaidām, kamēr nav morfoloģiski marķēts korpuss, būs jāpārskata visas satopamās *myus* formas kontekstā, lai noteiktu, kura uz kuru locījumu attiecas, tādējādi padarot pētījuma procesu ilglaicīgāku.

Saīsināto formu lietojums

Transkribējot intervijas, kā trešo problēmsituāciju būtu jāizceļ vārdformu saīsinājumi, jo tieši izloknes vai runātāja individuālā valodas stila īpatnības būs tās, kas ļauj transkribējamos tekstos sastapt sarunvalodas vai konkrētai izloknei raksturīgus saīsinājumus, piemēram, *taan, tān, bie, guo, vāg*. Tātad, pirmkārt, noteikti jāatzīmē, ka saskaņā ar vadlīnijām, ja „informants runā lietotas saīsinātās formas, tās tā arī tiek pierakstītas, nepārveidojot” (Juško-Štekele, Kļavinska 2022: 236).

Formas *taan* – 3 reizes (MuLaR 2023) un *tān* – 115 reizes (MuLaR 2023) ir saīsinājums no *tagad* – 559 reizes (MuLaR 2023). Vienkāršās pagātnes forma no *īi* ir *guo* – 28 reizes (MuLaR 2023) un pilnā forma *guoja* – 106 reizes (MuLaR 2023), vienkāršā tagadne no *vajadzēt* – *vāg* – 50 reizes (MuLaR 2023) un pilnā forma *vajag* – 162 reizes (MuLaR 2023), vienkāršā pagātnē no *byut* – *bie* – 352 reizes (MuLaR 2023) un pilnā forma *beja* – 2028 reizes (MuLaR 2023). Lai gan ir redzams, ka pilno formu ir daudz vairāk nekā saīsināto, tomēr neapšaubāmi, ka arī saīsinātās formas noteikti ir jāmin pie pamatformām vai tēzaurā kā sastopamas formas, lai pētījumi būtu pilnvērtīgi. Pie saīsinājumiem jāmin arī latviešu literārajā valodā izmantojamais neliterārais saīsinājums *pieesmit* no skaitļa vārda *piecdesmit*, kurš raksta autora latgaliešu transkribējamajā materiālā ir sastopams kā formas *pīest* – 1 reizi (MuLaR 2023) un *pīesmit* – 5 reizes (MuLaR 2023), kas, protams, ļoti atšķiras no pilnās formas *pīcdesmit*. Ir varbūtība, ka turpmākajos materiālos parādīsies saīsinātās neliterārās formas no skaitļa vārdiem *četrdesmit*, *sešdesmit* u. c. Tādējādi transkribējot tiek un tiks atrastas formas, kas papildinās veidojamo latgaliešu valodas tezauru.

Nobeigums

Veicot pētījumu, darba grupā tika panākta vienošanās, ka garais -y- tiks apzīmēts ar -yy-, uz līdzību pamata sekojot iepriekš izstrādātajām vadlīnijām par garo -ō-. Tāpat arī tiek risināts jautājums par runas korpasa platformas pilnveidi, kurā ir vai nu papildināms vārdformu alfabētiskais rādītājs ar meklēšanas funkciju, vai pat atsevišķs tezaurs, kurš uzrāda transkribēšanas procesā sastopamās vārdu paralēlformas vai saīsinājumus. Problēma varētu būt ļoti garais konkrētā vārda pieraksts alfabētiskajā rādītājā vai tēzaurā, bet, kā jau minēts iepriekš, tad būtu nezinātniski atstāt ārpus pētījuma vārdformas tikai tādēļ, ka to ir daudz. Ja iepriekšminētās problēmas ir risināmas jau pašlaik, tad vismaz viena problēmsituācija pagaidām paliek pašā pētnieka ziņā, tie ir gadījumi, kad viena vārdforma atbilst vairākiem locījumiem. Te pētniekam pašam ir jāveic materiāla

analīze, nosakot, kura vārdforma pie kura locījuma pieder. Šie gadījumi, iespējams, pasteidzinās morfoloģiski marķēta korpusa izstrādes aizsākumus.

Raksts sagatavots ar valsts pētījumu programmas LETONIKA projekta „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003) atbalstu.

Literatūra un avoti

- Anderson, Jean; Beavan, Dave; Kay, Christian (2007). The Scottish corpus of texts and speech. *Creating and Digitizing Language Corpora. Volume 1: Synchronic databases*. Eds. Joan C. Beal, Karen P. Corrigan, Hermann Moisl. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 17–34. <https://core.ac.uk/download/pdf/110386.pdf> [accessed 14.11.2023.]
- Anderwald, Lieselotte; Wagner, Susanne (2007). FRED—The Freiburg English Dialect Corpus: Applying corpus-linguistic research tools to the analysis of dialect data. *Creating and Digitizing Language Corpora. Volume 1: Synchronic databases*. Eds. Joan C. Beal, Karen P. Corrigan, Hermann Moisl. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 35–53. https://doi.org/10.1057/9780230223936_3 [accessed 14.11.2023.]
- Cibuļš, Juris; Leikuma, Lidiņa (2003). *Vasals! Latgaliešu valodas mācība*. Rīga: SIA “N.I.M.S.”.
- DH Nr. 1 (2023). Runas korpusi. *Digitālās humanitārās zinātnes (DH), raidieraksts Nr. 1*. Piedalās Haralds Matulis, Ilze Auziņa. Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=9vAdw9o5vRE> [sk. 15.11.2023.]
- ELAN (Version 6.8) [Computer software]. (2024). Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics, The Language Archive. <https://archive.mpi.nl/tla/elan>
- Grochola-Szczepanek, Helena; Górski, Rafał L.; von Waldenfels, Ruprecht; Woźniak, Michał (2019). Korpus języka mówionego mieszkalców Spisza. *LingVaria*, 14 (27), 165–180. <https://journals.akademicka.pl/lv/article/view/727/712> [accessed 14.11.2023.]. DOI: 10.12797/LV.14.2019.27.11
- Gusāns, Ingars (2023). Elektroniska sarakste ar Angeliku Juško-Štekele, 2023.g. 22. novembris IZM (2021). *Valsts valodas politikas pamatnostādnes 2021.–2027. gadam*. Pieejams: <https://www.izm.gov.lv/media/13858/download> [sk. 14.11.2023.]
- Juško-Štekele, Angelika; Kļavinska, Antra (2022). Mūsdienu latgaliešu valodas runas korpusa izveide mazāk lietotu valodu dokumentēšanas kontekstā. *Letonica*, 47, 226–242. Pieejams: <https://lulfmi.lv/files/letonica/47/12-creation-of-contemporary-latgalian-speech-corpus-in-the-context-of-documenting-lesser-used-languages.pdf> [sk. 13.11.2023.]. DOI: 10.35539/LTNC.2022.0047.A.J.S.A.K.226.243
- MuLaR (2023). Martena, Sanita; Nau, Nicole; Kļavinska, Antra; Juško-Štekele, Angelika; Kociņš-Kūceņš, Armands; Sprukte, Ausma; Briška, Anna; Gusāns, Ingars; Mazure, Laura. *Latgalian Speech Corpus*. Pieejams <https://mularkorpus.rta.lv> [sk. 04.04.2024.]

CHALLENGES IN TRANSCRIBING RECORDINGS FOR THE MODERN LATGALIAN SPEECH CORPUS

Summary

A group of researchers from Rēzekne Academy of Technologies is actively involved in the project “Diversity of the Latvian Language in Time and Space”, which involves data acquisition, processing and adding ~10 hours of audio recordings to the corpus of modern Latgalian speech (MuLaR) and their transcription.

The creators of the MuLaR have agreed to transcribe the spoken texts into orthographic Latgalian language. The ELAN software was used to transcribe the interviews from audio and video recordings.

The MuLaR creators have developed their own conventions for transcribing text to create transcripts that are understandable to a wide range of stakeholders. At the same time, they try to capture the features of the spoken text as accurately as possible.

The aim of this study is to analyse the challenges encountered in transcribing audio recordings and to propose potential solutions.

By March 2024, the author had transcribed 16 interviews totalling 3.5 hours. This includes 14 interviews from the field study in Aglona conducted in 2021 and two radio interviews from the “Latgolys stuņde” programme spanning 2022–2023.

In the process of transcription, the author has encountered three problematic cases that need attention when creating a corpus platform: 1) the use of phonetic variants and parallel forms in one noun case (some words have more than four phonetic variants); 2) the use of homofoms; 3) the use of abbreviated forms.

During the study, the working group agreed that the elongated *-y-* would be represented as *-yy-*, following the previously established convention. The issue of establishing a well-organized speech corpus platform is under consideration, featuring either a searchable alphabetical index of word forms or even a separate thesaurus showing parallel forms, abbreviations or phonetic variants of words encountered in the transcription process. A challenging situation arises when one form corresponds to multiple conjugations. In such cases, the researcher must manually analyse the material to determine the appropriate conjugation for each form. These cases are likely to expedite the development of a morphologically labelled corpus.

Keywords: Latgalian, MuLaR, ELAN, transcription, parallel forms, phonetic variants.

Laura Paula JANSONE (LU Latviešu valodas institūts)

KONTROLES KONSTRUKCIJAS AR DAĻĒJI LOKĀMO DIVDABI UN NELOKĀMO DIVDABI *-OT(IES)* LATVIEŠU VALODĀ

Kopsavilkums

Pētījuma mērķis ir aplūkot kontroles konstrukcijas ar daļēji lokāmo divdabi un nelokāmo divdabi ar *-ot(ies)* latviešu valodā. Analizējamie teikumi sastopami gan plašsaziņas līdzekļos, gan *Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas korpusā* (LVK2022).

Iepriekš divdabji un to veidotās sintaktiskās konstrukcijas un funkcijas teikumā ir pēfītas gan no sintakses (Freimane 1985; Kalnača, Lokmane 2018), gan semantikas (Lokmane 2000; 2006), gan valodas kultūras viedokļa (Freimane 1993). Tomēr mūsdienu latviešu valodā to popularitāte nemazinās, tie tiek plaši lietoti, kā arī daļēji lokāmais divdabis un nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)* ir semantiski līdzīgi un var tikt lietoti sinonīmiski, bet abi divdabji mūsdienu valodā nav vienādi izplatīti (par to plašāk: Lokmane 2006).

Pētījumā noskaidrots, ka gan daļēji lokāmais divdabis, gan nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)* sastopami teikumos, kur par kontrolētāju kļūst teikuma priekšmets. Secināts, ka gadījumos, kad kontrolētājs ir kāds cits teikuma loceklis vai arī tas nav sintaktiski realizēts, sastopams tikai nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)*, šādos gadījumos daļēji lokāmajam divdabim nespēj realizēties gramatiskā prasība saskaņoties dzimtē un skaitlī ar izteicēju. Tas nosaka plašāku nelokāmā divdabja lietošanu.

Atslēgvārdi: daļēji lokāmais divdabis, nelokāmais divdabis, kontroles konstrukcijas, darītājs.

Ievads

Rakstā aplūkotas kontroles konstrukcijas ar nelokāmo divdabi *-ot(ies)* un daļēji lokāmo divdabi latviešu valodā.

Pētāmais materiāls veidots gan no teikumiem, kas atrodami plašsaziņas līdzekļos, gan plašākai tekstu daudzveidībai retāk sastopamām konstrukcijām un iespējai veikt precīzu konstrukciju vaicājumus izmantots *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus* (LVK2022). Plašsaziņas līdzekļi izvēlēti, jo tajos sastopami gan redīgēti, gan neredīgēti teksti, valoda netiek stingri reglamentēta, tos izmanto liela sabiedrības daļa un tajos visstraujāk un vislabāk novērojamas valodas pārmaiņas. Lai aprakstītu un analizētu divdabju veidotās konstrukcijas, izmantota aprakstošā metode.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, kādas daļēji lokāmā un nelokāmā divdabja ar *-ot(ies)* konstrukcijas sastopamas latviešu valodā, kā arī, vai ir iespējams šos divdabjus lietot sinonīmiski.

Iepriekš latviešu valodniecībā daļēji lokāmais divdabis un nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)* kā sekundāri predikatīvi komponenti teikumos visbiežāk apskatīti valodas kultūras kontekstā, īpaši uzsverot skaidrību par nosauktās darbības veicēju (Freimane 1993), kā arī divdabji aplūkoti no semantikas viedokļa (Lokmane 2000; 2006). Andra Kalnača un Ilze Lokmane rakstā „Nelokāmā

divdabja ar *-ot(ies)* sintaktiskās un pragmatiskās funkcijas latviešu valodā” (Kalnača, Lokmane 2018: 96) nelokāmā divdabja veidotas konstrukcijas teikumos nosauc par kontroles konstrukcijām un šo ar divdabja nosauktās darbības darītāju – par kontrolētāju. Kontrole saprotama kā attieksme starp izteikuma komponentiem un to referentu. Referents saukts par kontrolētāju (Brisard 2009: 33). Tāpat gadījumos, kad divdabji, kas teikumā saistās uz sekundāri predikatīva sakara pamata, starp kontrolētāju un divdabi veidojas kontroles konstrukcija. Kontrolētājs teikumā ne tikai semantiski norāda vai nosauc ar divdabi nosauktās darbības darītāju, bet daļēji lokāmā divdabja gadījumā nosaka tā dzimtes un skaitļa gramatisko formu.

Kontrolētāju veidi teikumos ar daļēji lokāmo divdabi un nelokāmo divdabi ar *-ot(ies)*

Rakstā analizētaie piemēri rāda, ka kontrolētāji var realizēties un būt dažādi teikuma locekļi, kā arī nerealizēties vispār. Piemēri strukturēti pēc kontrolētāja veida. Piemēros divdabji izcelti treknrakstā, kontrolētāji ir pasvītroti.

Teikuma priekšmets kā kontrolētājs

Kontrolētājs var būt teikuma priekšmets, parādot, ka gan ar izteicēju, gan ar divdabi nosauktās darbības darītājs ir viens un tas pats.

(1) ***Izmantojot** vācbaltiešu repatriāciju, vinš savulaik bija devies uz Vāciju, bet Rīgā atgriezās 1941. gada jūlija sākumā, **kļūdams** par Oskara Dankera vadītās Iekšlietu ģenerāldirektorijas uzticības padomes locekli. (Domuzīme, 2022, 5)*

(2) ***Piedraudot** ar ieroci, virietis automašīnu salonā pieprasījis uz viņa vārda pārrakstīt „McLaren” automašīnu. (Facebook, Valsts policija, 08.07.2022.)*

(3) *Visiem par prieku, vinī beidzot pa tumsu dodas projām, **klupdami** pār akmeņiem, **klaigādami** un **vaimanādami**. (LVK2022)*

Šāda tipa gadījumi sastopami arī saliktos teikumos. Ir gadījumi, kad kontrolētājs un divdabis atrodas vienā teikuma daļā.

(4) *Ciemiņieki smējās, vēderus **turēdami**, bet velns piesarcis vilkās prom, **domūdams**: „Paga, es jums parādīšu, kā zeme griežas!” (LVK2022)*

(5) ***Veicot** šādus kontroles pasākumus skolās, dienesta suns, **saožot**, iespējams, apreibinošās vielas, norāda uz jauniešiem, kuri pēc aicinājuma pārāda savas somas saturu un personīgās mantas, (Twitter, @ Valsts_policija, 13.10.2022.)*

Taču sastopami arī teikumi, kad saliktos sakārtotos teikumos nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)* veido divdabja teicienu, kas it kā nostājas pa vidu abām neatkarīgajām teikuma daļām, tomēr attiecas tikai uz vienu no tām.

(6) *Latvijas U20 hokeja izlase augustā spēlēs pasaules čempionātā Kanādā, **ieņemot** izslēgtās Krievijas vietu, apstiprinājusi IIHF. (Twitter, @UlvisBrozhe, 18.03.2022.)*

(7) *Kļēvā agri no rīta skanējis trauksmes signāls, **atsaucoties** uz Ukrainas medijiem, vēsta **BBC**. (lsm.lv 28.02.2022.)*

Iespējams, ka šādos piemēros, kad par piederību vienai no neatkarīgajām teikuma daļām neliecina nekādas gramatiskas norādes, lasītāja vispārīgas zināšanas un loģiskā domāšana spēj palīdzēt uztvert teikuma vēstījumu. Tomēr vairāki autori norāda, ka gadījumos, ja teikumā lietots nelokāmais divdabis ar

-ot(ies) ir jābūt skaidram kontrolētājam. „Pirmkārt, jābūt nepārprotami skaidram ar divdabi nosauktās darbības darītājam.” (Lokmane 2006: 97) „Nelokāmo divdabju ar -ot, -oties lietošanā nepieciešama skaidrība par darbības veicēju.” (Freimane 1993: 216)

Par kontrolētāju var kļūt arī palīgteikuma teikuma priekšmets, kas izteikts ar vietniekvārdu *kurš*, veidojot tādu kā sekundāru kontroles konstrukciju. Konkrētājā piemērā attieksmes vietniekvārds, saskaņojoties dzimtē un skaitlī ar virsteikuma teikuma priekšmetu – *māte*, skaidri norāda uz vienu no diviem potenciālajiem teikuma priekšmetiem, kas varētu būt daļēji lokāmā divdabja kontrolētājs.

(8) *Notikuma vietā atradās operatīvie dienesti un bērna māte, kura, būdama alkohola reibumā, nespēja paskaidrot notikušo.* (Twitter, @ Valsts_policija, 06.02.2023.)

Saliktos jauktos, saliktos pakārtotos teikumos bieži vien sastopami gadījumi, kur divdabī un tā kontrolētājs atrodas gana tālu viens no otra teikumā, visbiežāk tiem pa vidu atrodas palīgteikumi.

(9) *Krievija paziņojusi, ka aptur daļību „graudu koridorā”, kā iemeslu minot it kā Ukrainas veikto dronu uzbrukumu, kurā cietis viens no Krievijas karakuģiem Sevastopoles ostā.* (lsm.lv, 29.10.2022.)

9. piemērā arī palīgteikuma kontrolētājs ir teikuma priekšmets virsteikumā, tādējādi secīgu darbību virkne ļauj lasītājam uztvert vēstījumu.

Paralēls rakstā aplūkoto divdabju lietojums ir pieļaujams gadījumos, kad darbības subjekts ir vienskaitļa vai daudzskaitļa nominatīvā. (Ahero et al. 1959: 663) Kā liecina 10.a piemērs, ja kontrolētājam iespējams skaidri noteikt dzimti un skaitli, tad iespējams sinonīmisks lietojums un raksta autorei ir iespēja nelokāmo divdabi aizstāt ar daļēji lokāmo (10.b piemērs).

(10) a *Filmējot sevi, Didrihsone dzied dziesmu par Jēzu, ka tas viņu sargā.* (beztabu.tv3.lv)

(10) b *Filmēdama sevi, Didrihsone dzied dziesmu par Jēzu, ka tas viņu sargā.*

Gana daudz atrodami piemēri, kur kontrolētājs teikumā ir metonīmisks teikuma priekšmets, kura semantiskā nozīme ir valstis vai kādas organizācijas, vai institūcijas, ne konkrētas dzīvas būtnes, kas šīs darbības veic.

(11) a *Tāpat Kanāda, Austrālija un Japāna piemērojušas sankcijas Krievijai, reaģējot uz Krievijas agresiju pret Ukrainu.* (lsm.lv, 02. 2022.)

Teorētiski ir iespējams izmantot aizstāšanas metodi un lietot daļēji lokāmo divdabi (11 b piemērs), tomēr šāda tipa teikumi netika atrasti.

(11) b *Tāpat Kanāda, Austrālija un Japāna piemērojušas sankcijas Krievijai, reaģēdamas uz Krievijas agresiju pret Ukrainu.*

Šie gadījumi liek domāt par valodas lietotāju paradumiem divdabju izvēlē. Iespējams, ka to nosaka nelokāmo divdabju ar -ot(ies) plašais lietojums valodā, iespējams to nosaka pretstats – vai kontrolētājs ir dzīvs vai nedzīvs, tomēr plašākiem secinājumiem būtu nepieciešami izvērstāki pētījumi.

Lielākajā daļā pētāmā materiāla teikumu ar daļēji lokāmo divdabi tā kontrolētājs ir dzīva būtne, tikai *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss* piedāvā pāris teikumu ar minēto divdabi, kur tā kontrolētājs ir nedzīvs.

(12) *Tomēr atmosfēras frontes, kas bija saistītas ar šiem cikloniem, vēlās pāri Latvijai, nesdamas lietu.* (LVK2022)

(13) *Mēness, tāds nesmuks pataisīts, sūdzējies raudūdams savam draugam vilkam.* (LVK2022)

Tomēr gan 12., gan 13. piemērā redzams, ka teikuma priekšmeti ir personificēti. Tāpat lielais retums ar šāda tipa teikumiem un fakts, ka plašsaziņas līdzekļos tos rast neizdevās, liek domāt, ka valodas lietotāji nedzīvu darītāju gadījumos dod priekšroku nelokāmajam divdabim.

Citi teikuma locekļi kā kontrolētāji

Var šķirt gadījumus, kad divdabja kontrolētājs ir nosaukts ar kādu citu teikuma locekli. Teikumus, kuros divdabja darbības darītājs jeb kontrolētājs teikumā ir, bet nav teikuma priekšmets, sauc par pragmatiskās kontroles konstrukcijām, jo divdabja darbības darītāju var nojaust pēc teikuma nozīmes, vispārējām zināšanām vai konteksta (Kalnača, Lokmane 2018: 103). Šādos piemēros sastopams tikai nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)*, lai gan vairāki autori (Freimane 1993; Lokmane 2006; Nītiņa 2015) norāda, ka gan no gramatikas, gan valodas kultūras viedokļa teikumus ar nelokāmo divdabi *-ot(ies)* teikuma priekšmetam jābūt arī divdabja nosauktās darbības darītājam. Kā vienīgo izņēmumu minot tiekus ar absolūtā datīva konstrukciju. Valodas praksē sastopamie piemēri ir dažādi.

Papildinātājs kā kontrolētājs

(14) *Mūsdienās ļoti būtiski jauniešus iedvesmot būt radošiem, lasot latviešu klasisko literatūru, un ne tikai lasīt tekstu, bet arī uzdot par to jautājumus, veidot ar autoriem dialogu, citādi vienīgais, ko jauniešis no tā iegūst, ir nedaudz plašāks vārdu krājums.* (Ism.lv, 23.01.2023.)

(15) *a Ukrainas prezidents Volodimirs Zelenskis jaunā videopaziņojumā apsūdzēja Krieviju kara noziegumos, ar smago artilēriju apšaudot dzīvojamus rajonus Harkovā.* (Ism.lv, 01.03.2022.)

Teikumus, kuros redzamas atkāpes no valodas kultūras normas, sastopama arī liela dažādība vēstījuma uztverē. Pirmkārt, tā var būt atkarīga no paša lasītāja un viņa valodas izjūtas. Otrkārt, iespējams, ka to ietekmē arī dažādie teikuma priekšmeti. Proti, abos piemēros par divdabja kontrolētāju kļūst papildinātājs, tomēr pirmajā piemērā papildinātājs *jauniešus* pakārtots teikuma priekšmetam *iedvesmot*, kas ir darbības vārds nenoteiksmē. Šis gramatiskais centrs ar teikuma priekšmetu nenoteiksmē nekādi nespēj iekļaut potenciālos divdabja kontrolētājus, tāpēc, iespējams, izmantojot vispārīgas zināšanas un teikuma kopējo kontekstu, lasītājam vēstījums ir uztverams. Otrajā piemērā ir salikts nomināls teikuma priekšmets. Tomēr šī teikuma autora vēstījums var būt pārprotams – vai *Ukrainas prezidents apšauda dzīvojamus rajonus*? Lai novērstu pārpratumus teikuma uztverē, kā arī lai teikumi būtu atbilstoši latviešu valodas kultūrai tos jāpārveido, viens no variantiem var būt veidot palīgteikumu.

(15) b *Ukrainas prezidents Volodimirs Zelenskis jaunā videopaziņojumā apsūdzēja Krieviju kara noziegumos, kas ar smago artilēriju apšaudījusi dzīvojamos rajonus Harkovā.*

Apzīmētājs kā kontrolētājs

Sastopami teikumi, kad par divdabja kontrolētāju kļūst apzīmētājs. Arī šajos piemēros varētu minēt, ka teikumu vēstījumu uztverei semantiski palīdz fakts, ka abi apzīmētāji ir metonīmiski nosaukumi tādām kā organizācijām, kurās darbojas cilvēki, un arī pats teikuma priekšmets dzīvu būtņi neapzīmē. Vēl reizi akcentējot, ka, iespējams, divdabja kontrolētāja identificēšanai un uztverei palīdz tāda pazīme kā dzīvums.

(16) *Valsts kamerorkestra „Sinfonietta Rīga” koncerts Amsterdamas „Concertgebouw” koncertzālē notika svētdien, 27. novembrī, **uzstājoties** kopā ar Amsterdamas Karaliskā „Concertgebouw” orķestra pirmo oboju Alekseju Ogrinčuku.* (Facebook, 100 g kultūras, 30.11.2022.)

(17) *Krievijas armijas problēma ir tās pārlieku lielais fokuss uz smago tehniku, **nepievēršot** tik lielu uzmanību tās kājiniekiem.* (Instagram, @montatalkssecurity, 27.02.2022.)

Determinants kā kontrolētājs

Reizēm par nelokāmā divdabja kontrolētāju kļūst determinants, kas arī šajos abos piemēros nosauc dzīvu darbības darītāju.

(18) *Mūsu autosportisti Ukrainai palīdz kā māc – ideja par 4x4 auto sagādāšanu **Mārtinam** radusies, **saprotot**, ka ukraiņu zemessargiem trūkst vieglo automašīnu, ar ko ātri nokļūt galamērķos, lai apturētu iebrucēju tankus.* (Twitter, @ltvzinas, 04.03.2022.)

(19) *Aptuveni pirms gada, **izdzirdot** tā pirmo singlu „Siekala tek”, **man** tas sākumā totāli krita uz nerviem – kaut vai neestētiskā skata dēļ, ar ko tas asociējas.* (diena.lv, 25.02.2022.)

Patvaļīgas kontroles konstrukcijas

Visbeidzot kontrolētāji teikumā var būt nenosaukti un veidot patvaļīgas kontroles konstrukcijas, proti, tādas, kurās darbības darītājs varētu būt jebkurš vai ir vispārināts (Kalnača, Lokmane 2018: 106). Šāda veida piemērus ar daļēji lokāmo divdabi darba autorei atrast neizdevās. Nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)* patvaļīgās kontroles konstrukcijās izmantots gan vienkāršos, gan saliktos teikumos. Teikumiem ar nenosauktu divdabja darbības darītāju šķirami dažādi veidi.

Viens no tiem ir gadījums, kad darītājs ir vispārināts. Par to liecina teikuma gramatiskais centrs, kas sastāv tikai no darbības vārda trešajā personā.

(20) *Apsekojot iespējamo teritoriju, **sazinoties** arī ar @Valsts_Policija kolēģiem, iespējamo sprādziena vietu nekonstatēja.* (Twitter, @ugunsdzeseji, 06.07.2022.)

Ir gadījumi, kad teikuma vēstījums liecina, ka kontrolētājs netiek nosaukts.

(21) *Šā gada vasaras mēnešos, jūnijā, jūlijā un augustā, tūristu skaits Jūrmalā audzis par 59 %, **salīdzinot** ar to pašu periodu pērn.* (Facebook, Jūrmala, 22.11.2022.)

(22) *Lai Ziemassvētku gaidīšanas laiku padarītu nedaudz gaišāku, **neraugoties** uz izsludināto taupības režīmu, galvaspilsētā šovakar iedegtas vairākas Ziemassvētku gaismas takas.* (Facebook, LSM, 16.12.2022.)

Atrodami arī piemēri, kur divdabja kontrolētājs nav realizēts, taču tas ir pats teikuma autors. Par to var liecināt virsteikuma gramatiskais centrs, kas ir darbības vārda 1. personā.

(23) *Neteikšu, ka pētīt iestājas cinisms.* (Domuzīme, 2022, 5)

Teikumos, kur divdabja darītājs ir vispārināts, nenosaukts vai sakrīt ar teksta autoru, paralēls daļēji lokāmā un nelokāmā divdabja ar *-ot(ies)* lietojums nav iespējams. To akcentē arī Daina Nītiņa „Latviešu valodas gramatikā” (Nītiņa 2015: 592). Vispārinātos teikumos, teikumos ar nenosauktu divdabja atbalsta vārdu daļēji lokāmajam divdabim nav vārda, ar ko saskaņoties dzimtē un skaitlī.

Darbības darītāji nav nosaukti arī teikumos ar ciešamo kārtu. Jau pati ciešamās kārtas definīcija liecina, ka darbības veicējs nav nosaukts, ka tā izsaka uz objektu vērstu darbību (Skujiņa 2007: 70). Teikumos ar ciešamo kārtu atrodams nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)*.

(24) *Darbs tapis, sintezējot teikas, pasakas un laikabiedru priekšstatus par senatni.* (biblioteka.lv, 16.11.2022.)

(25) *Lēmums pieņemts, pamatojoties uz konstatētiem būtiskiem normatīvo aktu pārkāpumiem, tostarp ilgstoši un sistemātiski veikto emocionālo un fizisko vardarbību pret bērniem.* (Twitter, @ltvzinas, 09.03.2022.)

Jāakcentē arī absolūtā datīva konstrukcija, ko spēj veidot nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)*. „Ja tiek minēts ar divdabi izteiktās darbības darītājs, kas ir atšķirīgs no galvenās (personu formas) darbības veicēja, tas šādos divdabja teicienu paveidos nostājas datīvā un veidojas tā sauktās absolūtā datīva konstrukcijas.” (Nītiņa 2015: 586).

(26) *Iesilstot pavasarim, jādodas dabā – vēlams labā kompānijā, tāpēc izziņojam „Zaļgalvja” ekskursijas ar Rvīnu Vardi.* (Facebook, Satori, 28.02.2023.)

(27) *Parādoties pirmajām ziņām par cilveku nāvi drūzmā Seulā, tika ziņots par 59 bojāgājušajiem un 150 ievainotajiem.* (lsm.lv, 29.10.2022.)

Absolūtā datīva konstrukciju pamatā ir tas, ka tās izsaka darbību, kas ir paralēla teikuma galvenajai, proti, gramatiskā centra izteiktajai darbībai. Šī konstrukcija ievieš jaunu darītāju, kas izteikts ar datīvu.

Secinājumi

Nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)* un daļēji lokāmais divdabis veido kontroles konstrukcijas, kurās divdabju darītājs nosaukts ar teikuma priekšmetu. Šāda tipa kontroles konstrukcijās iespējams paralēls nelokāmā divdabja ar *-ot(ies)* un daļēji lokāmā divdabja lietojums, jo teikumā tiek definēts divdabja atbalsta vārds, kas daļēji lokāmajam divdabim piešķir tā gramatiskās kategorijas, proti, dzimti un skaitli.

Teikumos, kuros ir kontroles konstrukcijas un divdabja darītājs ir kāds cits teikuma loceklis, sastopami tikai nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)*. Šādos gadījumos par divdabja kontrolētāju var kļūt papildinātājs, apzīmētājs, determinants. Šāda tipa gadījumos teikuma vēstījums var tikt ļoti viegli pārprasts vai nesaprasts, teikuma uztveri, iespējams, ietekmē teikuma priekšmets – vai ar to nosaukts dzīvs

radītājs, vai ar kādu vārdšķiru tas realizēts. Lai novērstu pārpratumus, teikumi jāpārveido.

Kontroles konstrukcijās, kurās darītājs nav nosaukts, sastopams tikai nelokāmais divabis ar *-ot(ies)*, šādos gadījumos darītājs tiek vispārināts un var būt jebkurš, tas var būt pats teksta autors. Šādos gadījumos paralēls daļēji lokāmā divdabja lietojums nav iespējams, tāpēc ka nav kontrolētāja, ar ko saskaņoties, proti, nebūtu skaidrs, kādā dzimtes un skaitļa formā divdabjs lietojams.

Mūsdienu latviešu valodā daļēji lokāmā divdabja lietojums sarūk, par to liecina gan atrasto piemēru skaita atšķirības ar abiem darbā aplūkotajiem divdabjiem, gan fakts, ka nelokāmais divdabjs lietojams daudzveidīgākās sintaktiskajās konstrukcijās un tas vienmēr lietojams daļēji lokāmā divdabja vietā.

Raksts sagatavots ar valsts pētījumu programmas „Mūsdienu latviešu valodas izpēte un valodas tehnoloģiju attīstība.” (LATE Nr. VPP-Letonika-2021/1-0006) atbalstu.

Avots

LU Matemātikas un informātikas institūts (2022). *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus* – LVK2022. Pieejams: www.korpus.lv

Literatūra

- Ahero et al. (1959). *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Brisard, Frank et al. (2009). *Grammar, Meaning and Pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Freimane Inta (1993). *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
- Freimane Inta (1985). *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
- Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (2018). Syntactic and pragmatic functions of the Latvian indeclinable participle in *-ot(ies)*. *Valoda: nozīme un forma 9. Gramatika un pragmatika = Language: Meaning and Form 9. Grammar and pragmatics*: LU Humanitāro zinātņu fakultātes rakstu krājums. Red. Andra Kalnača, Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 96–111. DOI: <https://doi.org/10.22364/vnf.9>
- Lokmane, Ilze (2000). Sekundārā predikatīvitate teikumā un tekstā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 4*. Red. Benita Laumane. Liepāja: LiePA, 143–149.
- Lokmane, Ilze (2006). Sintaktisko struktūru veidojuma kļūdas publicistikā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi 2*, 93–105. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Nītiņa, Daina. (2015). Divdabjs (participis). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts 564–596.
- Skujiņa, Valentīna. (red.) (2007). *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

CONTROL CONSTRUCTIONS WITH SEMI-DECLINABLE PARTICIPLE AND INDECLINABLE PARTICIPLE *-OT(IES)* IN LATVIAN

Summary

The aim of the article is to examine control constructions with a semi-declinable participle and an indeclinable participle with *-ot(ies)* in Latvian. The sentences for the analysis were searched in the media and the Balanced Corpus of Modern Latvian (LVK2022).

Although participles and their syntactic constructions and functions in sentences have been previously studied from the point of view of syntax (Freimane 1985, Kalnača, Lokmane 2018), semantics (Lokmane 2000, 2006), and language culture (Freimane 1993), they are widely used in modern Latvian, and the semi-declinable participle and the indeclinable participle with *-ot(ies)* are semantically similar and can be used synonymously, but both are not equally common in modern language (see Lokmane 2006).

The descriptive method is used to describe and analyse the constructions formed by the participle. The method of substitution is also used to analyse and compare examples.

The article shows that both the semi-declinable participle and the indeclinable participle with *-ot(ies)* occur in sentences where the subject of the sentence is the controller.

It is concluded that in cases where the controller is another member of the sentence or is not syntactically realised, only the indeclinable participle with *-ot(ies)* occurs; in such cases, the grammatical requirements of gender and number are not realised for the semi-declinable participle. This indicates a wider use of the indeclinable participle.

Keywords: semi-declinable participle, indeclinable participle, control constructions, doer.

Nedas JURGAITIS (Šiaulių valstybinė kolegija)

A COMPARATIVE STUDY OF BRAKING CONCEPT IN LITHUANIAN AND GERMAN ECONOMIC DISCOURSE

Summary

This article deals with braking metaphors in Lithuanian and German economic discourse. The aim of the study is to show and compare the metaphorical framing of the term BRAKING in Lithuanian and German economic discourse, taking into account linguistic and contextual differences. The analysis of media texts shows a contradictory picture in which the BRAKING concept frequently appears. Braking metaphors originating from various source domains are used to communicate economic recessions. The subject of this study is metaphorical expressions that make up the linguistic expression of the BRAKING concept in German and Lithuanian media. The study aims to compare conceptual metaphors in Lithuanian and German public discourse so that the conceptualisation of the phenomenon discussed in both linguistic communities can be partially revealed. It can be assumed that part of the linguistic expression are deliberate metaphors, i.e. opinion makers. Therefore, metaphors are considered not only in the classical metaphor model but also in the three-dimensional metaphor model. A comparative analysis of economic discourse was carried out, ranging from short economic news items to stock market reports, interviews with politicians, economists and government leaders to comprehensive economic analyses. The results of the comparative study shed light on how the BRAKING concept is perceived in both discourses. The conclusions show that the BRAKING concept is related to the global concept of economics, which is structured by discourse metaphors – relatively stable metaphorical mappings that function as a central framing device within a particular discourse over a period of time. Metaphorical expressions framing the BRAKING concept in both Lithuanian and German help to understand a wide range of economic phenomena, followed by a polarisation of economic discourse in both languages.

Keywords: metaphorical framing, economic discourse, braking, deliberate metaphors, comparison.

Introduction

Economic braking is a controversial phenomenon, one of the most discussed concepts in Lithuanian and German economic discourse. It is derived from the conceptual metaphor ECONOMY IS A MACHINE which practically frames a substantial part of Lithuanian and German economic discourses. In this article, economic braking is understood in two ways: a) a series of measures to prevent an economic crisis, e.g. government intervention to reduce public spending; b) a series of factors that have a negative impact on the economy. The linguistic analysis unfolds various braking images (conceptual metaphors) communicated to the public. These circumstances form the basis of the research problem. Based on the theoretical framework of cross-domain mapping and the deliberate use of metaphors, this study addresses one main research question: How do braking metaphors frame the Lithuanian and German economic discourse 2019–2023?

The period of the last five years was chosen to reflect recent global economic events, such as the economic disruption caused by the COVID-19 pandemic, the central banks' interest rate hikes, the global rise in inflation and the energy crisis following Russia's attack on Ukraine, etc. Uncovering the conceptualisation of the discussed phenomenon in both linguistic communities is important for understanding cultural differences and similarities, shaping narratives and public perception of economic phenomena as well as for language learning and translation.

The object of this study is metaphorical expressions such as (1) *Mietpreise bremsen*; (2) *Bremse für die Wirtschaft*; (3) *investicijų stabdžiai*; (4) *stabdyti ekonomiką*. The aim of the study is to uncover and compare the metaphorical framing of the BRAKING concept in Lithuanian and German economic discourse.

Several synonymous terms circulate in linguistic research, e.g. *business media discourse* (Koller 2004; Koller 2006), *business discourse* (Bargiela-Chiappini 2009), *financial discourse* (Gil 2016), *economic text* (Skorczynska, Deignan 2006). The term “economic discourse” was chosen because it is most frequently used in metaphor research.

Theoretical framework

The main research method is the analysis of conceptual metaphors, which is based on both the Contemporary Theory of Metaphor (Lakoff 1993) and its successor, the Deliberate Metaphor Theory (Steen et al. 2019; Steen 2023). This combination corresponds to the approach of cognitive semantics, in which the metaphor is understood as a thinking strategy, a mapping from a source domain to a target domain. Unfortunately, the Contemporary Theory of Metaphor does not specify procedures for identifying metaphorical expressions and reconstructing conceptual metaphors.

In most cases, metaphor researchers identify metaphorical expressions and reconstruct conceptual metaphors on the basis of introspection and intuition rather than on the basis of objective linguistic analyses. According to Pragglejaz (2007), to avoid subjective analysis, it is necessary to develop reliable analytical tools to identify metaphorical expressions. Recent criticism of the Contemporary Theory of Metaphor (Bowdle, Gentner 2005; Pragglejaz 2007; Ruiz de Mendoza Ibáñez, Pérez Hernández 2011; Gibbs 2013; Kövecses 2022) encourages to develop the theory further and combine its use with the latest proposed additions, in particular the revised procedure for identifying metaphorical expressions called MIPVU (A Manual for Identifying Metaphor-Related Words) (Steen et al. 2019).

This study follows the bottom-top approach, an inductive analysis of metaphors, which is more reliable than its counterpart, the top-bottom method, as it allows the researcher to focus on the semantics of the linguistic metaphors (Jäkel 2003: 143). The novelty of the research lies in the fact that different research approaches are combined, and a customary Contemporary Theory of Metaphor toolset is complemented by the newer Deliberate Metaphor Theory (Steen 2023).

State of research

Metaphor, as a linguistic phenomenon, plays an important role in shaping and conveying complex ideas, especially in economic discourse. It must be emphasised that there are no complex studies of braking metaphors in either Lithuanian, German or English. An overview of the Anglo-Saxon research discourse reveals a lot of recent studies on economic metaphors in which the ECONOMY IS A MACHINE metaphor plays the key role, but there is no research on BRAKING metaphors in particular.

Xiaojuan Tan, Alan Cienki and Bertie Kaal (2023) examine the diachronic and cross-linguistic use of trade metaphors in US-China governmental discourse using a socio-cognitive approach. Their study sheds light on how metaphors evolve over time and across languages, reflecting changes in economic relations and power dynamics between nations.

Similarly, Winnie H. Zeng, Christian Burgers and Kathleen Ahrens (2021) look at the use of metaphors in political discourse in Hong Kong, specifically analysing the use of metaphors for the 'free economy' between 1997 and 2017. These studies emphasise the dynamic nature of metaphorical expressions that reflect socio-economic changes and political ideologies.

The use of economic metaphors in the language of mass media was examined by Elena Varzari and Oxana Stanțieru (2022). The authors underline their role in shaping public perception and understanding of economic concepts. Their analysis emphasises the influence of media discourse on public discourse and policy formulation.

The persuasive power of metaphors in shaping narratives surrounding economic issues is another important aspect raised by Angel Arrese (2021). The investigated case of the 'real estate bubble' metaphor in the Spanish news illustrates how metaphors can frame economic phenomena and influence public opinion.

The analysis by Dongman Cai and Alice Deignan (2019) reveals how metaphors are employed to convey ideological positions and justify policy decisions, highlights the intertwining of language, ideology and power in economic discourse and explores the evaluative dimension of metaphors in popular economic discourse, focussing in particular on the rhetoric of trade wars.

María Muelas Gil (2019) extends this research to the field of elections and examines how metaphors are used to persuade in British and Spanish economic reports. Both studies emphasise the role of metaphors in framing discourse and shaping public opinion on economic issues.

The reviewed literature demonstrates the multifaceted role of metaphors in economic discourse, ranging from government rhetoric to media representation and public discourse. Metaphors not only serve as linguistic devices to convey abstract economic concepts but also play a crucial role in shaping narratives, shaping public perception and influencing political decisions.

Data collection

The empirical material for the comparative analysis was collected from two sources: the Corpora of Contemporary Written German at the IDS and Lithuanian online media (delfi.lt, 15min.lt, lrt.lt, vz.lt, alfa.lt, bernardinai.lt, kauno.diena.lt), as the Corpus of the Contemporary Lithuanian Language does not contain any sources from the period 2019–2023.

70 German and 73 Lithuanian metaphorical expressions were singled out for this study. It is assumed that the BRAKING concept includes the sub-concept BRAKE(S). Therefore, metaphorical expressions with the following lexical denotations of the concept (core words) were extracted: nouns *stabdis*, *stabdžiai*, *stabdymas*, *Bremse(n)*, *Bremzung*, *Abbremsung*, *Ausbremzung*, *Einbremsung* and verbs *stabdyti*, *sustabdyti*, *pristabdyti*, *bremsen*, *abbremsen*, *ausbremsen*, *einbremsen*.

The research material was collected from heterogeneous discourses; the texts analysed range from short economic news items, stock market reports, interviews with politicians, economists and heads of state to comprehensive economic analyses.

Two initial research limitations were identified that may affect the accuracy of the contrastive comparison. Authentic texts in German are contrasted with partially translated texts in Lithuanian, especially from English media texts. It is possible that part of the German inventory was also translated from English. This leads to a slightly different inventory size in both languages in favour of Lithuanian.

Source domains of metaphors

Economic metaphors in both Lithuanian and German media texts are structured by several source domains, which can be grouped according to the *scala naturae* (Great Chain of Being) INANIMATE NATURE, PLANTS, ANIMALS, HUMANITY, SUPERNATURE, which reflects the classification of human perception of the hierarchical structure of the world. The current study deals with cross-domain mapping between the source domain HUMANITY and its sub-domains MACHINES and BRAKING and the target domain ECONOMICS.

The Lithuanian and German economic discourse is structured by the main conceptual metaphor ECONOMY IS A MACHINE. Lexical nominations of machine parts are used to allude to a machine or a vehicle, e.g.

- (5) *Mittelstand ist der Motor der deutschen Wirtschaft;*
- (6) *Das kann die Wirtschaft bremsen;*
- (7) *Perkaitinti ekonomikos variklį;*
- (8) *Senosios ekonomikos kyla, o besivystančios spaudžia stabdžius.*

This cross-domain mapping involves two key conceptual features: ENGINE and BRAKE(S). Following the theory of primary metaphors by Joseph Grady (1997: 271), we can surmise that the conceptual metaphor ECONOMY IS A MACHINE is based on the primary metaphor SYSTEM IS A PHYSICAL STRUCTURE. The conceptual metaphors BRAKE IS AN ECONOMIC TOOL and BRAKING IS AN ECONOMIC

PHENOMENON are in this case submetaphors of the overarching conceptual metaphor ECONOMY IS A MACHINE.

Metaphor clusters

The source subdomain MACHINE seems to activate clusters of metaphorical expressions, especially in Lithuanian public discourse. These clusters serve to convey a complex impression of a situation from the desired point of view of the sender:

(9) *Centriniai bankai siekia plaukti saugiai ir stabiliai, kad infliacija daug nenuklystu nuo siekiamo tikslo ir būtų nuolat gražinama prie 2 proc. trajektorijos, tačiau kartu stengiasi pamelyg stipriai nestabdyti, kad ekonomika nestovėtų vietoje, o tvariai augtu. Palūkanų didinimas ir mažinimas čia veiktų kaip stabdžiai bei akceleratorius. Tai tikriausiai neskamba labai sudėtingai, tačiau yra pora komplikacijų: vaizdas priešais yra smarkiai mišlotas, o sprendimų poveikis pasireiškia tik po kurio laiko. Todėl kai kurie analitikai tai lygina su vairavimu žiūrint į galinio vaizdo veidrodėlį, o dėl uždelsto poveikio tokio transporto manevringumas labiau primintų tanklaivį nei judrų katerį.*

Some metaphorical expressions involve a conceptual blending of different source domains, for example, NATURAL PHENOMENA and MACHINES. This is a communication strategy in which the sender activates only those features of the source domain that are necessary to emphasise an aspect, while the rest is deliberately omitted, probably for communicative reasons. The analysis of metaphor clusters and individual metaphorical expressions is structured by three main questions:

1. Who (what) is braking?
2. What is being braked?
3. What is the effect of the braking?

The answers to the three questions help to identify the main actants of the metaphorical braking scenario in Lithuanian and German public economic discourse and the relationships between them.

The question “Who (what) is braking?” helps to understand what is metaphorically perceived as the BRAKE. Analysing the conceptual metaphors unfolds a slightly different BRAKE images. In Lithuanian public discourse, the main brakes are presented as interest rate hikes, inflation, rising credit, banks, consumers, rental market, corruption, recession, global economic downturn, European Central Bank, European Union, government and fiscal discipline.

In the German public discourse, trade conflicts, weaknesses in the global industry, structural change, the consequences of the epidemic, the pandemic, the coronavirus crisis, government intervention, business leaders, interest rate hikes, a shortage of skilled labour, quasi-full employment, Brexit, uncertainty factors, the economic downturn, central banks and expensive exports are presented as the main brakes on the economy.

Lithuanian and German share the conceptual metaphors BRAKE IS A COUNTRY, BRAKE IS A CENTRAL BANK, BRAKE IS A POLITICAL STRUCTURE, BRAKE IS PERSON, BRAKE IS A GLOBAL PHENOMENON, but the differences become apparent in the group of global phenomena actants, which is dominated by abstract target

concepts such as INFLATION and CORRUPTION (see Table 1). The particular target concepts reveal the specifics of the national economy, while the overlapping target concepts shed light on global economic trends. Lithuanian metaphors emphasise inflation and recession as the main brakes on the economy, while German metaphors present the brakes on the economy mainly as debt and staff shortages.

Table 1

Actant categories in Lithuanian and German

Discourse	LT	DE
Countries, towns, nations	<i>Lietuva, Rusija, Vokietija, Briuselis</i>	<i>Deutschland, die Niederlande, Chinesen, Nordeuropäer, Brüssel</i>
Central banks	<i>Europos centrinis bankas, Federalinis rezervų bankas, centrinis bankas</i>	<i>Europäische Zentralbank</i>
Political structures	<i>Vyriausybė Europos Sąjunga</i>	<i>Bundesregierung, Finanzministerium, die Österreichische Volkspartei (ÖVP)</i>
Persons	<i>Vartotojai, politikos formuotojai</i>	<i>Konsumenten, Politiker, Ökonomen, Mieter, die Bürgermeisterin</i>
Global phenomena	<i>Kainų mažėjimas, palūkanų didinimas, infliacija, brangstančios paskolos, korupcija, neapibrėžtumas, recesija, pasaulio ekonomikos atkritimas</i>	<i>Niedrige Preise, Handelskonflikte, Schwächen der globalen Industrie, Strukturwandel, Folgen der Epidemie, Pandemie, Zinsenanhebung, Quasi-Vollbeschäftigung, Ausstieg Großbritanniens aus der Europäischen Union, Unsicherheitsfaktoren, Konjunkturlaute, Aufschub der Investitionen, langfristige</i>

The scope of the Lithuanian target concepts is limited compared to the German examples. Obviously, the German economic discourse encompasses a much broader range of target concepts, probably due to the role of the German economy in the world.

The question “What is being braked?” leads to the conceptual metaphor X IS A MACHINE, where X stands for a wide range of target concepts with positive or negative connotations. The Lithuanian public discourse encompasses ECONOMY, INFLATION, GROWTH, RISING PRICES, INVESTMENT, ECONOMIC PRESSURE, ECONOMIC WARFARE, BUSINESS, INTEREST RATE HIKES, HOUSING MARKET, RETAIL, WAGES, RETIREMENT SAVINGS, CRISIS, MONEY PRESS, BANKRUPTCIES, TSUNAMI, CAPITALISM, FACTORIES, STRUGGLE WITH INFLATION as the target concepts to be braked.

The German economic discourse discloses only one-third target concepts like ECONOMY, BUSINESS, INVESTMENT, INFLATION, CRISIS overlap: ECONOMY, ECONOMIC GROWTH, INFLATION, EURO, BUSINESS, INVESTMENTS, CORPORATE PROFITS, ECONOMY, SELL-OUT, REAL ESTATE PRICES, DECLINE OF THE BANK, INCREASE IN PURCHASE PRICES, DEVALUATIONS, ECONOMIC ACTIVITY, PRICE FLUCTUATIONS, NEW HIRES, ECONOMIC RECOVERY, EUPHORIA, GOLD PRICE, INCREASE IN VALUE, CRASH, DECLINE, EXCESSIVE REMUNERATION, DEMAND, FINANCING CRISIS, ECONOMIC UPSWING. (See Table 2.)

This contrast indicates that the Lithuanian and German economic discourse of the same period treat different phenomena despite their universality. This does not mean that there are different perspectives in the Lithuanian and German linguistic worldviews, but that different economic circumstances may have led to different images of BRAKING.

Table 2

Target concepts in Lithuanian and German

LT	<i>Ekonomika, išlaidų didinimas, infliacija, augimas, kainų augimas, investicijos, ekonominis spaudimas, ekonominis karas, verslas, palūkanų kėlimas, būsto rinka, mažmeninė prekyba, atlyginimai, pensijos kaupimas, krizė, pinigų presas, bankrotai, cunamis, kapitalizmas, fabrikai, kova su infliacija.</i>
DE	<i>Wirtschaft, Wirtschaftswachstum, Inflation, Euro, Geschäft, Investitionen, Unternehmensgewinne, Konjunktur, Ausverkauf, Immobilienpreise, Abstieg der Bank, Anstieg der Kaufpreise, Abwertungen, wirtschaftliche Aktivität, Kursschwankungen, Neueinstellungen, wirtschaftliche Erholung, Euphorie, Goldpreis, Wertzuwachs, Absturz, Niedergang, ausufernde Vergütungen, Nachfrage, Finanzierungskrise, Konjunkturaufschwung.</i>

The communicative value of the metaphors

The third question, “What is the effect of braking?” exposes an axiological scheme behind the analysed metaphorical expressions in both languages, which can be summarised under two conceptual metaphors: BRAKING IS A POSITIVE ECONOMIC DEVELOPMENT, and BRAKING IS A NEGATIVE ECONOMIC DEVELOPMENT. This is a clear sign of deliberate metaphors that have a certain communicative value. Deliberate metaphors can contribute significantly to the formation of public opinion. The mechanism can be defined as the deliberate alteration of the addressee’s perspective on economic phenomena through public discourse. Therefore, it is difficult to divide economic concepts into positive and negative connotations. Thus, the axiology of a metaphorical expression depends not only on the evaluation encoded in the metaphorical expression itself, but also on the economic subject, as falling or rising prices can be evaluated differently by a seller or a buyer, e.g.

(10) „I vieną pusę juos traukia poveikis stabdyti labai didelį kainų augimą, bet visiškai į kitą pusę juos traukia recesijos pavojus dėl karo Ukrainoje. Tai jie turi išmanevruoti“, – tvirtino E. Petruolis.

The conceptual metaphor BRAKING IS A POSITIVE ECONOMIC DEVELOPMENT is only supported by 20% of the examples in both languages, e.g.

(11) *Darbo partija siūlo spausti stabdžius – jokių mokesčių, kol krizė nesibaigs;*

(12) *So will Brüssel einen fairen Wettbewerb im In- und Ausland schaffen und deswegen Schutzmechanismen finden, um den Ausverkauf europäischer Betriebe durch Käufer aus Drittstaaten bremsen zu können.*

The majority of metaphorical expressions (80%) found in Lithuanian and German economic discourse structure the conceptual metaphor BRAKING IS A NEGATIVE ECONOMIC DEVELOPMENT:

(13) *Kai kurie ekonomistai būgštauja, kad centriniam bankui nuspaudus stabdžius per greit, didžiausia pasaulio ekonomika ne palengva stabilizuos kainas ir infliaciją, o išvis sustos. Recesijos prognozės skamba vis garsiau.*

(14) *Jeigu drastiškai jos būtų pakeltos, turėtume tokį efektą, kaip rankinio stabdžio įtempimas, kuris staigiai sustabdytų ekonomiką ir tektų ilgai laičyti žaizdas.*

(15) *Internationale Handelskonflikte bremsen die exportorientierte deutsche Wirtschaft, ein Ende des Zinstiefs im Euroraum ist nicht in Sicht.*

(16) *Der Fachkräftemangel bremse die bayerische Wirtschaft massiv, sagte der Hauptgeschäftsführer des Bayerischen Industrie- und Handelskammertages.*

The large percentage of metaphorical expressions with negative connotations can be explained by the dominance of bad news in the public discourse. Tom Stafford (2017) states that negative news dominates due to the so-called “negativity bias”, the psychologists’ term for the collective hunger to hear and remember bad news. People pay more attention to dangerous things in order to prepare for the threat, they seek out negative knowledge that activates the survival instinct.

The lack of neutral connotations supports the previous assertion of deliberate metaphors and also points to pairs of opposing conceptual metaphors normally found in the economic discourse of both languages: ECONOMY IS WATER / FIRE, ECONOMY IS HEAT / COLD, ECONOMY IS DARKNESS / LIGHT, ECONOMY IS THE DOWNWARD / UPWARD DIRECTION, ECONOMY IS DIVINE / DEMONIC WORLD.

This study does not attempt to uncover specific communicative intentions, as this goes beyond the competence of linguistics.

Conclusions

1. The BRAKING concept is related to the global economic notion, which is structured by discourse metaphors – relatively stable metaphorical mappings that function as a central framing element within a particular discourse over a period of time, e.g. the conceptual metaphor ECONOMY IS A MACHINE, which is characteristic of economic discourse regardless of language.

2. On the conceptual (thought) level, braking metaphors in both Lithuanian and German help to understand a wide range of economic phenomena that are not tangible to human perception.

3. The analysis of metaphorical expressions shows a polarisation of braking metaphors in both languages: Positive and negative economic developments are

depicted in public discourse. In both languages, braking metaphors are deliberate metaphors that serve as a tool of persuasion in public economic discourse.

4. Despite the predominant similarities of the BRAKING concept in Lithuanian and German, the identified differences point to the framing of the specificities of the national economy. The German range of metaphorical BRAKING imagery far exceeds its Lithuanian counterpart, most likely due to extralinguistic factors. Further investigation of the attributive and predicative features of the BRAKING concept is needed to uncover the peculiarities of metaphorical framing in Lithuanian and German economic discourse.

References

- Arrese, Ángel (2021). The use of 'bubble' as an economic metaphor in the news: The case of the 'real estate bubble' in Spain. *Language & Communication*, 78, 100–108. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2021.03.001>
- Bargiela-Chiappini, Francesca (Ed.) (2009). *Handbook of Business Discourse*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bowdle, Brian. F.; Gentner, Dedre (2005). The Career of Metaphor. *Psychological Review*, 112 (1), 193–216.
- Cai, Dongman; Deignan, Alice (2019). Metaphors and evaluation in popular economic discourse on trade wars. *Current approaches to metaphor analysis in discourse*, 39, 57–78. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110629460-004>.
- Gibbs, Raymond (2013). Why Do Some People Dislike Conceptual Metaphor Theory? *Journal of Cognitive Semiotics*, 5 (1–2), 14–36.
- Gil, Muelas Maria (2016). A cross-linguistic study of conceptual metaphors in financial discourse. *Yearbook of Corpus Linguistics and Pragmatics 2016: Global Implications for Society and Education in the Networked Age*, 107–126. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-41733-2_6
- Gil, Muelas Maria (2019). Ideology, metaphor and persuasion in times of elections: A corpus-based study of British and Spanish economic reports. *Complutense Journal of English Studies*, 27, 223–246. DOI: <https://doi.org/10.5209/cjes.63865>.
- Grady, Joseph (1997). THEORIES ARE BUILDINGS revisited. *Cognitive Linguistics*, 8 (4). Berlin, Boston, 267–290. DOI: <https://doi.org/10.1515/cogl.1997.8.4.267>.
- Jäkel, Olaf (2003). *Wie Metaphern Wissen schaffen: die kognitive Metaphertheorie und ihre Anwendung in Modell-Analysen der Diskursbereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft, Wissenschaft und Religion*. Hamburg: Kovač.
- Koller, Veronika (2004). *Metaphor and gender in business media discourse: A critical cognitive study*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Koller, Veronika (2006). Of critical importance: Using electronic text corpora to study metaphor in business media discourse. *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy: Trends in Linguistics Studies and Monographs*, 171. Eds. Anatol Stefanowitsch, Stefan Th. Gries. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 237–266. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110199895.237>
- Kövecses, Zoltán (2022). Some recent issues in conceptual metaphor theory. *Researching Metaphors*, 29–41. DOI: 10.4324/9781003184041-3.
- Lakoff, George (1993). *The Contemporary Theory of Metaphor*. *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 202–251.
- Pragglejaz Group (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22 (1), 1–39.

- Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco Jose; Pérez Hernández, Lorena (2011). The Contemporary Theory of Metaphor: Myths, Developments and Challenges. *Metaphor and Symbol*, 26 (3), 161–185. <https://doi.org/10.1080/10926488.2011.583189>.
- Skorczynska, Hanna; Deignan, Alice (2006). Readership and purpose in the choice of economics metaphors. *Metaphor and Symbol*, 21 (2), 87–104.
- Stafford, Tom (2017). Psychology: Why bad news dominates the headlines. <http://www.bbc.com/future/story/20140728-why-is-all-the-news-bad> [accessed 17.04.2024].
- Steen, Gerard (2023). *Slowing metaphor down: elaborating deliberate metaphor theory*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. DOI: <https://doi.org/10.1075/celcr.26>
- Steen, Gerard; Dorst, Aletta G.; Herrmann, J. Berenike; Kaal, Anna; Krennmayr, Tina; Pasma, Trijntje (2019). MIPVU: A manual for identifying metaphor-related words. *Metaphor Identification in Multiple Languages: MIPVU around the world*, 22, 24–40.
- Tan, Xiaojuan; Cienki, Alan; Kaal, Bertie (2023). The diachronic and cross-linguistic use of trade metaphors in US-China governmental discourse: A socio-cognitive approach. *Metaphor and the Social World*, 14 (1), 130–153. DOI: <https://doi.org/10.1075/msw.23004.tan>.
- Varzari, Elena; Stanțieru, Oxana (2022). Economic Metaphors in the Language of the Mass Media Course. *Probleme de filologie: aspecte teoretice și practice*, 9, 117–129.
- Zeng, Winnie H.; Burgers, Christian; Ahrens, Kathleen (2021). Framing metaphor use over time: ‘Free Economy’ metaphors in Hong Kong political discourse (1997–2017). *Lingua*, 252, article 102955. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2020.102955>.

BREMZĒŠANAS KONCEPTS LIETUVAS UN VĀCIJAS EKONOMIKAS DISKURSĀ: SALĪDZINOŠAIS PĒTĪJUMS

Kopsavilkums

Šajā rakstā aplūkotas bremsēšanas metaforas Lietuvas un Vācijas ekonomiskajā diskursā. Pētījuma mērķis ir parādīt un salīdzināt jēdziena „BREMZĒŠANA” metaforisko struktūru Lietuvas un Vācijas ekonomikas diskursā, ņemot vērā lingvistiskās un kontekstuālās atšķirības. Plašsaziņas līdzekļu tekstu analīze rāda pretrunīgu ainu, kurā bieži parādās jēdziens „BREMZĒŠANA”. Lai informētu par ekonomikas lejupslīdi, tiek izmantotas bremsēšanas metaforas, kas nāk no dažādām avotjomām. Šī pētījuma priekšmets ir metaforiskie izteicieni, kas veido jēdziena „BREMZĒŠANA” lingvistisko izpaušmi Vācijas un Lietuvas plašsaziņas līdzekļos. Pētījuma mērķis ir salīdzināt konceptuālās metaforas Lietuvas un Vācijas publiskajā diskursā, lai daļēji atklātu aplūkotās parādības konceptualizāciju abās lingvistiskajās kopienās. Var pieņemt, ka daļa valodas izteiksmes līdzekļu ir apzinātas metaforas, t. i., viedokļa veidotāji. Tāpēc metaforas aplūkotās ne tikai klasiskajā metaforu modeli, bet arī trīsdimensiju metaforu modeli. Tika veikta ekonomikas diskursa salīdzinošā analīze, sākot no īsām ekonomikas ziņām līdz akciju tirgus ziņojumiem, intervijām ar politiķiem, ekonomistiem un valdības vadītājiem un visaptverošai ekonomiskajai analīzei. Salīdzinošā pētījuma rezultāti atklāj, kā abos diskursos tiek uztverts jēdziens „BREMZĒŠANA”. Secinājumi liecina, ka jēdziens „BREMZĒŠANA” ir saistīts ar globālo ekonomikas jēdzienu, ko strukturē diskursa metaforas, – relatīvi stabila metaforiskā kartēšana, kas noteiktā diskursā darbojas kā centrālais struktūras rīks konkrētajā laika posmā. Metaforiski izteicieni, kas strukturē jēdzienu „BREMZĒŠANA” lietuviešu un vācu valodā palīdz izprast plašu ekonomisko parādību loku, kam seko ekonomikas diskursa polarizācija abās valodās.

Atslēgvārdi: metaforiskā struktūra, ekonomikas diskurss, bremsēšana, apzinātas metaforas, salīdzinājums.

Jelena KOROSTELIOVA, Nijolė LITEVKIENĖ
(Šiaulių valstybinė kolegija)

DIVERSITY OF COMPONENTS OF ENGLISH ANATOMICAL TERMS IN A COLOUR ATLAS OF APPLIED ANATOMY AND THEIR LATIN EQUIVALENTS

Summary

Medical terminology is a system of terms used by medical professionals, whereas nomenclature is a formal and coherent set of terms, arranged according to certain rules and principles, which was approved by scientific commissions. Modern anatomical terminology is based on centuries-old traditions and knowledge that is constantly being revised. This research is based on the use of anatomical terms in the atlas "A Colour Atlas of Applied Anatomy", published by Robert Matthew Hay McMinn et al. in 1984.

Medical terms in the atlas can be basically divided into one-word and multi-word terms. Two-word compound terms form one small group of word combinations used in the scientific language. There are few three-word or four-word terms in the analysed source. No five-to-eight-word compound terms were found. The distribution of one-word terms by origin indicates that the most commonly used terms in English are those derived from Latin or Ancient Greek. Most of the terms found in the Atlas are two-word terms. The secondary component of this group of terms is agreed attributes. The first and second secondary components of three-word terms are the most commonly used agreed attributes. The first secondary components of four-word terms, both in English anatomical terms and Latin anatomical terms, are agreed attributes. The analysis of the terms shows that only about one in three English and Latin compound terms is a non-agreed attribute.

Keywords: Latin anatomical terms, English compound terms, grammatical configurations, diversity of compound term structures.

Introduction

The object of the article is the relations between English and Latin compound anatomical terms. *The purpose of the article* is to reveal the similarities and differences between compound English and Latin anatomical terms by structure and by origin of components. To achieve this purpose, the following *research tasks* are set: to review the development of the science of anatomy; to review the evolution of anatomical nomenclature; to compare English and Latin compound anatomical terms according to the diversification of structure of components; to systematise diversification aspects of components of English and Latin terms. *Research methods.* The method of theoretical analysis examines scientific literature, and the comparative analysis of terms enables systematisation and generalisation of English and Latin anatomical terms in the resources.

Medical terminology is a system of terms used by medical professionals, whereas nomenclature is a formal and coherent set of terms arranged according to certain rules and principles, which was approved by scientific commissions. In

human anatomy, the importance of a clear, precise, logical, coherent and worldwide accepted system of terms was acknowledged in the second half of the nineteenth century when communication both within and outside the field was hampered by the use of imprecise names and multiple synonyms (Chmielewski 2022: 103).

Albeit a field of innovation, medicine remains a domain essentially affiliated with Hippocrates' terminology, as far as anatomy is concerned. Latin naturalised a considerable part of the Greek lexicon, thus exerting a double influence on modern languages such as English and the Romance languages. The creation of scientific Latin was necessary and important since it considerably facilitated communication among scholars. Moreover, the Renaissance period was marked by the direct discovery of the scientific classical texts. Therefore, European languages adopted and developed scientific terminologies derived from the etymons of Latin and Greek. This also applies to English and Romanian since the two classical languages account predominantly for the origins of both modern English and Romanian anatomical terminology: 86% of the English anatomical terms (Turmezei 2012: 1016–1017) and 90% of the Romanian words (Melnic 2001: 109). Tatsuo Sakai (2007: 66) identifies five stages in the evolution of the anatomical vocabulary. Firstly, the ancient, oldest works, written by Galen of Pergamon, comprised a few Greek colloquial anatomical words translated and adapted into Latin. Secondly, Vesalius's "Fabrica", written in Latin in the early 16th century, featured only slight enrichment of the anatomical terminology. Thirdly, Sylvius (Paris) and Bauhin (Basel) coined a significant number of specific anatomical terms. The fourth stage marked a translation from the anatomical works written in Latin in the 17th century to those edited in modern languages in the 18th and 19th centuries, when the terminology, although innovative, was neither well delineated nor coherent from one author to another. And lastly, since the publication of the first international "Nomina Anatomica" in Latin at the end of the 19th century, to this day, the International Standard on human anatomic glossary (now Terminologia Anatomica) has constantly been revised (Pavel 2018: 47–48).

The English language has been greatly infused with lexical elements of Latin origin. A major change occurred after the conquest of England by the Normans in 1066. After 1250, during the early and late Middle Ages, Norman French and Central French had a major and definitive influence on the English vocabulary (Hickey 2023). In the 16th and 17th centuries, subsequent to the Renaissance and the Enlightenment, renewed interest in classical languages and the study of human anatomy led to a substantial development of the English medical lexicon. Major works of anatomy and medicine were translated into English, especially from Latin and French. Thus, the number of loanwords from Greek and Latin, adopted directly or through other Romance languages, such as Italian or French, increased sharply, definitively altering the lexical structure of English. At the beginning of the 17th century, more than 60% of the new words were of Latin or French origin, whereas "only 20% derived from Germanic

patterns of word formation” (Stehling 2014: 18–21). Consequently, approximately 50% of the medical/anatomical English vocabulary originates in Latin and Romance languages, “and medical English tends to follow the Romance pattern except in placing the adjective before the noun” (Wulff 2004: 187).

The Latin language, which was no longer spoken by any nation after the fall of the Roman Empire, was, in a sense, dead. Since the 5th century, it has not been used in everyday life and, therefore, does not change. Thus, such language, keeping the meanings of words unchanged, is very suitable for terms. For this reason, many new fields of science use Latin (and Latinised Greek) formation elements that have become international to create their terminology (Brunevičiūtė 1998: 7–12). In the opinion of scholars, Latin and Greek languages “masterfully survived” not only the influence of Arabic languages in the Middle Ages but also the “fierce attack” of English in the 20th century (Mareckova et al. 2002: 581–582).

The first attempt to unify the nomenclature of anatomy was made by the German Anatomical Society. In 1895, the Congress of Anatomists in Basel discussed and approved the draft of the nomenclature of anatomy, submitted by a special commission that worked on it for 8 years, which later acquired the name *Baseler Nomina Anatomica* (BNA). German-speaking European countries officially adopted BNA, while it spread passively in many other countries. In 1933, the Anatomical Society of Great Britain revised and supplemented the BNA (Birmingham’s revision – BR). In 1935, in Jena, The German Anatomical Society adopted a new anatomical nomenclature *Jenaer Nomina Anatomica* (JNA). It was presented at the 4th International Congress of Anatomists held in Milan in 1936 for approval. However, the anatomical nomenclature was approved only at the 6th International Congress of Anatomists in Paris (PNA) in 1955. Famous Lithuanian anatomists followed the provisions of this congress.

In scientific works in the fields of medicine, veterinary, natural sciences, and some others, Latin and English terms are often used interchangeably. The Latin terminology, which has very old traditions, is in some cases, of course, more precise than the terminology of other languages, in which the same thing has at least several or a dozen names. According to the number of words that make up the term, medical terms, like terms in general, are divided into one-word and compound terms. In the nomenclature of anatomy, *Nomina Anatomica*, the axial names of parts of the human body are one-word, for example, *trachea* CAAA, 19 – *trachea* MT, 547; *mandible* CAAA, 20; *lip* CAAA, 36 – *labium* MT, 287; *lingula* CAAA, 42 – *lingula* MT, 311. All English and Latin one-word anatomical terms are nouns, for example, *femur* CAAA, 209 – *femur* MT, 201; *pons* CAAA, 47 – *pons* MT, 451; *cerebellum* CAAA, 49 – *cerebellum* MT, 98; *capsule* CAAA, 53 – *capsula* MT, 89; *acromion* CAAA, 55 – *acromion* MT, 15; *radius* CAAA, 68 – *radius* MT, 471. According to the provisions of the PNA, every organ must be named by only one term. One-word anatomical terms make up only a small portion of anatomical terms. They name the concepts of the main parts and organs of the human body. For example: *clavicle* CAAA, 10 – *clavicula* MT, 109; *lip*

CAAA, 37 – *labium* MT, 287; *lingula* CAAA, 42 – *lingula* MT, 311; *pons* CAAA, 47 – *pons* MT, 451; *cerebellum* CAAA, 49 – *cerebellum* MT, 98; *capsule* CAAA, 53 – *capsula* MT, 89; *ulna* CAAA, 65 – *ulna* MT, 564.

When a one-word equivalent for the English one-word term cannot be found, a compound term is chosen, for example: *bladder* CAAA, 150 – *vesica urinaria* MT, 589; *eyeball* CAAA, 47 – *bulbus oculi* MT, 82.

Most one-word anatomical terms are simple Lithuanian and Latin or Greek root words. From the given Lithuanian and Latin one-word terms, it can be seen that most of them are short: monosyllabic or disyllabic, such as *fossa* CAAA, 211 – *fossa* MT, 210; *liver* CAAA, 211 – *hepar* MT, 244; *trunk* CAAA, 213 – *corpus* MT, 122. The analysis of the terms shows that rarely one-word terms are trisyllabic and four-syllabic, for example, *pancreas* CAAA, 122 – *pancreas* MT, 409; *oesophagus* CAAA, 106 – *oesophagus* MT, 387; *pylorus* CAAA, 122 – *pylorus* MT, 467; *uterus* CAAA, 213 – *uterus* MT, 57; *axilla* CAAA, 210 – *axilla* MT, 67; *cartilage* CAAA, 210 – *cartilage* MT, 92.

Anatomical terms, like terms in general, must be short and informative. Any scientific-technical term must be precise, short, and convenient to be used as a constituent part of a new term. However, long anatomical terms do occur; for example, the Latin three-word term “arteria pancreatoduodenalis superior” in German consists of eight words: “Bauch/speichel/drusen/zwölf/finger/darm/puls/ader”.

In compound anatomical terms, antonymous species components are used: *soft palate* CAAA, 35 – *palatum molle* MT, 407; *hard palate* CAAA, 35 – *palatum durum* MT, 407; *labium minor* CAAA, 152 – *labium minus* MT, 287; *labium major* CAAA, 152 – *labium majus* MT, 287; *gluteus minimus* CAAA, 165 – *gluteus minimus* MT, 228; *gluteus maximus* CAAA, 165 – *gluteus maximus* MT, 228.

According to Valerij Danilenko, only combinations of words can have an accurate scientific expression because the more words make up the term, the more precisely it can be expressed (Danilenko 1986: 4–7).

According to Elena Mareckova, Frantisek Simon, Ladislav Cerveny, Latin compound terms form a separate group in medical terminology. Their productivity is determined by the suitability of the Latin language to express an idea economically and succinctly when the native language equivalent is expressed in a periphrasis (Mareckova et al. 2002: 581–584). Compound two-word terms denoting the main parts and organs of the human body in the international document *Nomina Anatomica* are in the minority.

Multi-word anatomical terms

Anatomical terms are collected from “A Colour Atlas of Applied Anatomy”, published by Robert Matthew Hay McMinn et al. in 1984. This book is about the anatomy of “how to get at things”. Its scope ranges from such relatively simple items as which superficial veins are used for obtaining blood samples to more complex procedures, such as how the surgeon gains access to

internal organs. This book is about anatomy, not a how-to-do-it instructions manual of operative surgery or techniques. Although brief descriptions are given of how various procedures and operations are carried out, the object is to explain the anatomical environment in which they occur and not to provide technical details that are of interest only to the specialist. The fourth is the reason that the dissections are not meant to provide an exact simulation of operations or other procedures but to illustrate possible pathways of anatomical approach, emphasising how the facts of anatomy can be used to display specific structures while leaving undisturbed important neighbouring items (McMinn et al. 1984: 5).

In terms of origin, English medical terminology can be formed on the basis of the lexicon of its own language: *lip* CAAA, 37 – *labium* MT, 287; *liver* CAAA, 93 – *hepar* MT, 244; *nail* CAAA, 90 – *unguis* MT, 565; *lung* CAAA, 97 – *pulmo* MT, 464; and borrowed terms: *periosteum* CAAA, 93 – *periosteum* MT, 42; *diaphragm* CAAA, 93 – *diaphragma* MT, 147.

The distribution of one-word terms by origin is shown in Figure 1.

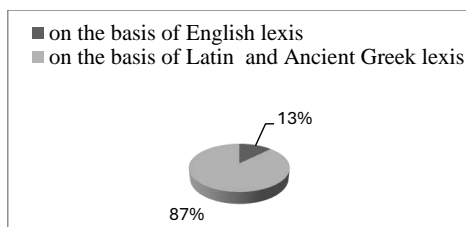

Fig. 1. **Statistics of one-word anatomical terms by the origin of components**
(prepared by the authors)

The search object consists of 270 English one-word and compound anatomical terms and 270 Latin one-word and compound anatomical terms (540 terms in total). Compound terms are collected from “A Colour Atlas of Applied Anatomy”. Let us compare the data presented in the chart (see Fig. 2).

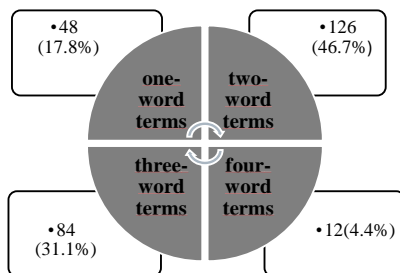

Fig. 2. **Anatomical terms by the number of components**
(prepared by the authors)

Although one-word terms are often considered to be better and more user-friendly, in science, technology and other specialised areas of human activity,

compound terms are commonly used to refer to more complex concepts and constitute “the bulk of the terms used in many fields” (Zemlevičiūtė 2005: 67–80). One-word anatomical terms account for less than one-fifth of all terms found in the source. The most commonly used English and Latin terms consist of the basic component and one secondary component. A little less, about a third, of all terms found are three-word anatomical terms. Four-word terms make up less than 5%.

This part discusses English and Latin compound anatomical terms. They usually consist of two or three words. Four-word compound terms are very rare. No five-to-eight-word terms were found in the source.

English two-word anatomical terms and their Latin equivalents form six most commonly used types of grammatical configurations (Litevkienė 2014: 73–80):

1. Adj_N¹ + S_N ↔ S_N + Adj_N
2. Adj_N + S_N ↔ S_N + S_N
3. Adj_{NC} + S_N ↔ S_N + Adj_{NC}
4. S_N + Adj_{NS} ↔ S_N + Adj_{NS}
5. P_N + S_N ↔ S_N + P_N
6. N_{ON} + S_N ↔ S_N + N_{ON}

Type 1. Nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (determinative) ≡ nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective(attribute): *accessory nerve* CAAA, 10 – *nervus accessories* MT, 369; *thoracic duct* CAAA, 12 – *ductus thoracicus* MT, 138; *thoracic duct* CAAA, 12 – *ductus thoracicus* MT, 138; *lingual nerves* CAAA, 13 – *nervus lingualis* MT, 371; *brachial plexus* CAAA, 13 – *plexus brachialis* TM, 442.

Type 2. Nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (determinative) ≠³ nominative of a noun(determinative) + genitive of a noun(attribute): *parotid gland*, 13 – *glandula parotis*, 225; *nasal cavity* CAAA, 29 – *cavum nasi* MT, 95; *mandible neck* CAAA, 35 – *collum mandibulae* MT, 114.

Type 3. Nominative of a comparative (attribute) + nominative of a noun (determinative) ≡ nominative of a noun (determinative) + genitive of a noun(attribute): *lesser tuberosity* CAAA, 53 – *tuberositas minor* MT, 561; *upper trunk* CAAA, 71 – *truncus superior* MT, 557; *greater omentum* CAAA, 123 – *omentum majus* MT, 390; *lesser omentum* CAAA, 123 – *omentum minus* MT, 390; *labium minor* CAAA, 152 – *labium minus* MT, 287.

Type 4. Nominative of a noun (attribute) + nominative of a superlative (determinative) ≡ nominative of a noun (determinative) + nominative of a noun(attribute): *gluteus minimus* CAAA, 165 – *gluteus minimus* MT, 228; *gluteus maximus* CAAA, 165 – *gluteus maximus* MT, 228.

¹S – noun; Adj – adjective; P – participle; N – numeral; ON – ordinal, N – nominative; G – genitive; C – comparative degree; S – superlative degree.

²Identical.

³Non-identical.

Type 5. Nominative of a participle (attribute) + nominative of a noun (determinative) \equiv nominative of a noun(determinative) + nominative of a participle (attribute): *descending colon* CAAA, 137 – *colon descendens* MT, 114; *ascending colon* CAAA, 113 – *colon ascendens* MT, 114; *vas aberrans* CAAA, 58 – *vas aberrans* MT, 577.

Type 6. Nominative of a participle (attribute) + nominative of a noun (determinative) \equiv nominative of a noun(determinative) + nominative of a participle(attribute): *fifth rib* CAAA, 95 – *costa quinta* MT, 124; *seventh rib* CAAA, 93 – *costa septima* MT, 124; *ninth rib* CAAA, 125 – *costa nona* MT, 124; *tenth rib* CAAA, 133 – *costa decima* MT, 124; *first rib* CAAA, 109 – *costa prima* MT, 124.

The frequency of grammatical configurations of English and Latin anatomical terms is shown in Figure 3.

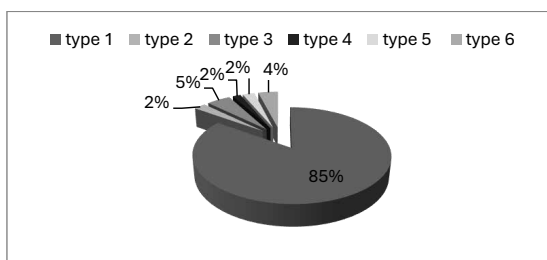

Fig. 3. Frequency of grammatical configurations of two-word anatomical terms (prepared by the authors)

The most commonly used are identical grammatical configurations of type 1, where the secondary component is expressed by the agreed attribute. Grammatical configurations of types 2, 3, 4, 5 and 6 account for only 15%. Different configurations of two-word anatomical terms are only of type 2.

The Latin language has an inverted word order (Lat. *inversion* ‘change of (usual) word order’). It should be noted that in the case of inverted word order, the place of the attribute changes. In the usual word order, the attribute follows the determinative. It should be emphasised that two-word terms of this type are unproductive, although they can also be found in the terminology of other medical fields (Litevkienė 2006: 30).

The diversity of English and Latin two-word compound anatomical terms in terms of origin is as follows:

Both components of CT¹ are derived from Latin or Ancient Greek: *accessory nerve* CAAA, 10 – *nervus accessories* MT, 369; *thoracic duct* CAAA, 12 – *ductus thoracicus* MT, 138; *brachial plexus* CAAA, 13 – *plexus brachialis* MT, 442; *digastric tendon* CAAA, 13 – *tendo digastricus* MT, 534; *suprascapular artery* CAAA, 15 – *arteria suprascapularis* MT, 53.

¹ Compound term.

The basic component is derived from Latin and Ancient Greek and the secondary component is formed on the basis of English: *dorsal branch* CAAA, 85 – *ramus dorsalis* TM, 472; *epidural space* CAAA, 49 – *epidural cavity* TM, 179; *frontal bone* CAAA, 44 – *os frontale* TM, 398; *mandible neck* CAAA, 35 – *collum mandibulae* TM, 114; *parietal bone* CAAA, 44 – *os parietale* MT, 398.

The secondary component is formed on the basis of English, while the basic component originates from Latin and Ancient Greek: *soft palate* CAAA, 35 – *palatum molle* MT, 407; *middle trunk* CAAA, 71 – *truncus medius* MT, 557; *right ventricle* CAAA, 99 – *ventriculus dexter* MT, 586; *left ventricle* CAAA, 99 – *ventrulus sinister* MT, 586; *right atrium* CAAA, 101 – *atrium dextrum* MT, 64.

Both components are formed on the basis of the English language: *nasal cavity* CAAA, 29 – *cavum nasi* MT, 95; *first rib* CAAA, 109 – *costa prima* MT, 124; *tenth rib* CAAA, 133 – *costa decima* MT, 124; *gall bladder* CAAA, 123 – *vesica fellea* MT, 589; *right liver* CAAA, 137 – *hepar adiposum* MT, 244.

Statistically, the frequency of components of two-word anatomical terms by origin looks as shown in Figure 4.

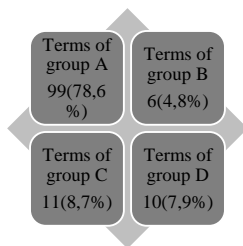

Fig.4. **Frequency of components of two-word anatomical terms by origin**
(prepared by the authors)

Three-word anatomical terms make up a third of all terms found in the source. English three-word anatomical terms and their Latin equivalents make up six most commonly used types of grammatical configurations:

1. Adj_N + Adj_N + S_N ↔ S_N + Adj_N + Adj_N
2. Adj_{NC} + Adj_N + S_N ↔ S_N + Adj_N + Adj_{NC}
3. N_{ON} + Adj_N + S_N ↔ S_N + Adj_N + N_{ON}
4. S_N + Adj_N + Adj_{NC} ↔ S_N + Adj_N + Adj_{NC}

Since every grammatical configuration can produce several combinations of three components, a total of 14 grammatical configurations consisting of three components of English three-word terms and their Latin equivalents can be obtained.

Type 1. Nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (determinative) ≡ nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective(attribute): *external jugular vein* CAAA, 10 – *vena jugularis externa* MT, 581; *deep cervical fascia* CAAA, 10 – *fascia cervicalis profunda* MT, 198;

medial palberal ligament CAAA, 30 – *ligamentum palpebrale mediale* MT, 307; *middle rectal artery* CAAA, 163 – *arteria rectalis media* MT, 54; *lateral intermuscular septum* CAAA, 81 – *septum intermusculare laterale* MT, 498.

Type 2. Nominative of a comparative (attribute) + nominative of an adjective(attribute) + nominative of a noun (determinative) \equiv nominative of a noun(determinative) + nominative of an adjective(attribute) + nominative of a comparative(attribute): *inferior orbital fissurae* CAAA29 – *fissure orbitalis inferior* MT205; *greater palatine artery* CAAA, 29 – *arteria palatina major* MT, 53; *lesser palatine foramen* CAAA, 35 – *foramen palatinum minus* MT, 209; *superior labial artery* CAAA, 36 – *arteria labialis superior* MT, 53; *inferior alveolar artery* CAAA, 43 – *arteria alveolaris inferior* MT, 53.

Type 3. Nominative of an ordinal numeral (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (determinative) \equiv nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an ordinal numeral (attribute): *second molar tooth* CAAA, 38 – *dens molaris secunda* MT, 139; *second premolar tooth* CAAA, 43 – *dens premolaris secundus* MT, 454; *fourth lumbar disc* CAAA, 51 – *discus lumbaris quattuor* MT, 150; *ninth costal cartilage* CAAA, 93 – *cartilage costalis nona* MT, 92; *sixth costal cartilage* CAAA, 99 – *cartilage costalis sexta* MT, 92.

Type 4. Nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a comparative (attribute) \neq nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a comparative (attribute): *musculus zygomaticus minor* CAAA, 36 – *musculus zygomaticus minor* MT, 358; *humerus pectoralis major* CAAA, 58 – *humerus pectoralis major* MT, 249; *falx cerebri major* CAAA, 47 – *falx cerebri major* MT, 197; *musculus pectoralis major* CAAA, 17 – *musculus pectoralis major* MT, 355; *musculus pectoralis minor* CAAA, 17 – *musculus pectoralis minor* MT, 355.

Type 5. Nominative of a noun (determinative) + genitive of a noun (attribute) + nominative of a comparative (attribute) \equiv nominative of a noun (determinative) + genitive of a noun (attribute) + nominative of a comparative (attribute): *extensor carpi ulnaris* CAAA, 65 – *extensor carpi ulnaris* MT, 193; *flexor pollicis longus* CAAA, 66 – *flexor pollicis longus* MT, 206; *flexor carpi ulnaris* CAAA, 67 – *flexor carpi ulnaris* MT, 206; *transverses abdominis muscle* CAAA, 111 – *musculus transversus abdominis* MT, 357.

Type 6. Nominative of a participle (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a comparative (determinative) \equiv nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a participle (attribute): *recurrent laryngeal nerve* CAAA, 13 – *nervus laryngeus recurrens* MT, 371.

Type 7. Nominative of a noun (determinative) + nominative of a superlative (attribute) + genitive of a noun (attribute) \equiv nominative of a noun (determinative) + nominative of a superlative (attribute) + genitive of a noun (attribute): *musculus latissimus dorsi* CAAA, 109 – *musculus latissimus dorsi* MT, 353.

Type 8. Nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute) \equiv nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute): *musculus peroneus longus* CAAA, 180 – *musculus peroneus longus* MT, 355; *musculus peroneus brevis* CAAA, 180 – *musculus peroneus brevis* MT, 355.

Type 9. Nominative of a comparative (attribute) + nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) \neq nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a comparative (attribute): *inferior vena cava* CAAA, 125 – *vena cava inferior* MT, 579.

Type 10. Nominative of an adjective (attribute) + nominative of a participle (attribute) + nominative of an adjective (determinative) \neq nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a participle (attribute): *radial recurrent artery* CAAA, 61 – *arteria radialis recurrens* MT, 54.

Type 11. Nominative of an adjective (attribute) + nominative of a participle (attribute) + nominative of a noun (attribute) \neq nominative of a noun (determinative) + genitive of a noun (attribute) + nominative of an adjective (attribute): *right colic flexure* CAAA, 145 – *flexura coli dextra* MT, 207.

Type 12. Nominative of a noun (determinative) + genitive of a noun (attribute) + nominative of a superlative (attribute) \equiv nominative of a noun (determinative) + genitive of a noun (attribute) + nominative of a superlative (attribute): *extensor digiti minimi* CAAA, 68 – *extensor digiti minimi* MT, 193.

Type 13. Nominative of an adjective (determinative) + genitive of a noun (attribute) + nominative of a noun (attribute) \neq nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute): *profunda brachii artery* CAAA, 81 – *arteria brachialis profunda* MT, 50.

Type 14. Nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (attribute) \equiv nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + genitive of a noun (attribute): *muscle rectus abdominis* CAAA, 113 – *musculus rectus abdominis* MT, 355.

The diversity of components of English three-word terms is shown in Table 1.

Table 1

Diversity of components of English three-word terms
(prepared by the authors)

Types \ Components	Main component	I subordinate component	II subordinate component
Adj _N	-	1, 3, 4, 7, 8, 11, 14	1, 2, 9, 10, 11, 13
S _N	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14	-	-

S _G	-	5, 12, 13	-
P _N	-	10	6
N _{ON}	-	-	3

The basic component in three-word terms is the noun; the first secondary component is more often the nominative of the adjective, less often, the genitive of the noun and the nominative of the participle. The second secondary component is expressed by the nominative of the adjective; much less frequently, the second secondary component is the nominative of the participle and the nominative of the ordinal.

Identical grammatical configurations of English three-word anatomical terms and their Latin equivalents occur more often than different ones: 9 (configurations 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 12, 14) and 5 (4, 9, 10, 11, 13) configurations, respectively. In terms of origin of components, three-word anatomical terms found in the source look as follows: the basic component is formed on the basis of the English lexicon – 1.2%, the second secondary component is formed on the basis of the English lexicon – 26.2%, no first secondary components based on the English lexicon were found.

Four-word anatomical terms account for 4.4% of all terms found in the source. English four-word anatomical terms and their Latin equivalents form five types of grammatical configurations used:

Type 1. Nominative of a comparative (attribute) + nominative of a comparative (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (attribute) \equiv nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a comparative (attribute) + nominative of a comparative (attribute): Adj_{NC} + Adj_{NC} + Adj_N + S_N \equiv S_N + Adj_N + Adj_{NC} + Adj_{NC} *anterior superior iliac spine* CAAA, 171 – *spina iliaca anterior inferior* MT, 505; *posterior superior iliac spine* CAAA, 188 – *spina iliaca posterior superior* MT, 505; *posterior superior alveolar nerve* CAAA, 29 – *nervus alveolaris posterior superior* MT, 372; *posterior superior nasal vessel* CAAA, 35 – *arteria nasalis posterior superior* MT, 53; *posterior superior nasal nerve* CAAA, 35 – *nervus posterior superior nasi* MT, 372.

Type 2. Nominative of a comparative (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (attribute) \neq nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a comparative (attribute) + nominative of a comparative (attribute): Adj_{NC} + Adj_N + Adj_N + S_N \neq S_N + Adj_N + Adj_{NC} + Adj_{NC} *posterior femoral cutaneous nerve* CAAA, 165 – *nervus iliaris posterior superior* MT, 372; *posterior femoral cutaneus nerve* CAAA, 191 – *nervus cutaneus femoralis posterior* MT, 370.

Type 3. Nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (determinative) \neq nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a comparative (attribute) + nominative of a comparative (attribute): Adj_N + Adj_N + Adj_N + S_N \neq S_N + Adj_N + Adj_{NC} + Adj_{NC}

extensor carpi radialis longus CAAA, 61 – *extensor carpi radialis longus* MT, 191; *extensor carpi radialis brevis* CAAA, 65 – *extensor carpi radialis brevis* MT, 191.

Type 4. Nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + genitive of a noun (attribute) + nominative of a noun (attribute) ≡ nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + genitive of a noun (attribute) + genitive of a noun (attribute): $S_N + Adj_N + S_G + S_G$ ≡ $S_N + Adj_N + S_G + S_G$ *musculus levator anguli oris* CAAA, 36 – *musculus levator anguli oris* MT, 353.

Type 5. Nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of a noun (attribute) + nominative of a noun (determinative) ≡ nominative of a noun (determinative) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute) + nominative of an adjective (attribute): $Adj_N + Adj_N + Adj_N + S_N$ ≡ $S_N + Adj_N + Adj_N + Adj_N$ *internal vertebral venous plexus* CAAA, 51 – *plexus venosus vertebralis internus* MT, 444; *deep circum flexiliac vein* CAAA, 116 – *vena circumflexa ilium profunda* MT, 580.

Secondary components of English four-word anatomical terms are expressed by the adjective’s nominative or the noun’s genitive. The structure of components of English four-word anatomical terms and Latin terms is shown in Figures 5 and 6.

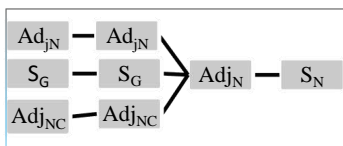

Fig. 5. Diversity of English four-word anatomical terms (prepared by the authors)

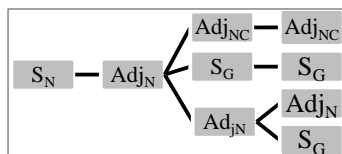

Fig. 6. Diversity of Latin four-word anatomical terms (prepared by the authors)

In terms of the origin of components, four-word anatomical terms found in the source look as follows: no basic components formed on the basis of the English lexicon are found, no first and second secondary components formed on the basis of the English lexicon were found, third secondary components formed on the basis of the English lexicon, found in the source, make up 8.3%.

Conclusions

The largest group of the terms found in the source consists of English two-word terms and their Latin equivalents, accounting for half of all compound terms of the source. The most common are identical grammatical configurations, the secondary components of which are agreed attributes. Different grammatical configurations account for only 15% of all grammatical configurations. Regarding origin, 78% of two-word anatomical terms are terms with both components derived from Latin and Ancient Greek.

Only nearly 8% of two-word anatomical terms found in the source are terms that have both components formed on the basis of the English language. Secondary components in 8 out of 14 English three-word terms and their Latin equivalents are attributes. In four-word terms, first secondary components are agreed attributes, second and third secondary components are more often expressed by agreed attributes. No five-to-eight-word anatomical terms were found in the source. Regarding origin, English three-word and four-word anatomical terms are in the minority.

Sources

- CAAA (1984). McMinn, Robert; Hay, Matthew; Hutchings, Ralph T., Logan, Bari M. *A Colour Atlas of Applied Anatomy*. Year Book Medical Publishers.
- MT (1980). Astrauskas, Vytautas; Biziulevičius, Stasys; Pavilonis, Salezijus Benignas; Vaitilavičius, Adomas; Vileišis, Aleksandras. *Medicinos terminų žodynas*. Vilnius: Mokslas.

References

- Brunevičiūtė, Raimonda (1998). *Klasikinių humanitarinio ugdymo pagrindų raida ir perspektyvos Lietuvoje lotynų kalbos aspektu*. PhD dissertation. Vytautas Magnus University, Kaunas.
- Chmielewski, Piotr Paweł (2022). Anatomical and medical terminology: new challenges and perspectives. *Medical Journal of Cell Biology*, 10. Poland: Sciendo, 102–107. DOI: 10.2478/acb-2022-0016
- Danilenko, Valerij (1986). Aktyal'nye napravlenija lingvictičeckogo issledovanija ruskoj terminologii, *Sovremennye problemy ruskoj terminologii*, 5–23.
- Hickey, Raymond (2023). *The vocabulary of English: History*. <https://www.uni-due.de/SHE/> [accessed 21.12.2023.]
- Litevkienė, Nijolė (2006). *Lithuanian and Latin Composite Anatomical Terms*. PhD dissertation. Kaunas: VDU.
- Litevkienė, Nijolė (2014). Lotyniškų ir lietuviškų sudėtinių anatomijos terminų skirties atvejai. *Profesinės Studijos: teorija ir praktika*, 13, 73–81.
- Mareckova, Elena; Simon, Frantisek; Cerveny, Ladislav (2002). Latin as the language of medical terminology: Some remarks on its role and prospects. *Swiss Med Wkly*, 132, 581–587. DOI: <https://doi.org/10.4414/smw.2002.10027>
- Melnic, Vasile (2001). Istorieși realitate în utilizare a terminologiei medicale. *Revista Limbaromână*, No. 4–8, 109–114.
- Pavel, Ecaterina (2018). The abdomen: a comparative history of the anatomical terms in English and Romanian. *International Conference on Interdisciplinary Social Science Studies*. https://www.academia.edu/40718904/the_abdomen_a_comparative_history_of_the_anatomical_terms_in_english_and_romanian?email_work_card=abstract-read-more[accessed 12.12.2023.]
- Sakai, Tatsuo (2007). Historical evolution of anatomical terminology from ancient to modern. *Anatomical Science International*, 82 (2), 65–81. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1447073X.2007.00180.x> [accessed 12.12.2023.]
- Stehling, David (2014). *Semantic Change in the Early Modern English Period: Latin Influences on the English Language*. Hamburg: Anchor Academic Publishing.
- Turmezei, Tom D (2012). The linguistic roots of modern English anatomical terminology. *Clinical Anatomy*, 25 (8), 1015–1022.
- Wulff, Henrik R. (2004). The language of medicine. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 97 (4), 187–188.

Zemlevičiūtē, Palmyra (2005). Gydomo priemonių pavadinimai daktaro Antano Vileišio medicinos knygelėse. *Terminologija*, 12, 67–80.

ANĢĻU VALODAS ANATOMIJAS TERMINU KOMPONENTU DAUDZVEIDĪBA ILUSTRĒTAJĀ PRAKTISKĀS ANATOMIJAS ATĻANTĀ UN TO LATĪŅU VALODAS EKVIVALENTI

Kopsavilkums

Medicīnas terminoloģija ir terminu sistēma, ko izmanto medicīnas speciālisti. Nomenklatūra, savukārt, ir formāla un vienota terminu kopa, kas sakārtota, ievērojot noteiktus zinātniskās komisijas apstiprinātus likumus un principus. Mūsdienu anatomijas terminoloģijas pamatā ir gadsimtiem senas tradīcijas un zināšanas, kas tiek pastāvīgi pārskatītas. Šajā pētījumā apskatīts anatomijas terminu lietojums Roberta Metjū Heja Makmina (*Robert Matthew Hay McMinn*) u. c. autoru „Ilustrētajā praktiskās anatomijas atlantā” (sastādīts 1984. gadā).

Atlantā izmantotie termini pamatā iedalāmi divās grupās – viena vārda terminos un vārdkopterminos. Divu vārdu salikteņtermini veido vienu nelielu zinātniskajā valodā izmantotu vārdu savienojumu grupu. Analizētajā materiālā atrodami arī atsevišķi trīs un četrus vārdu termini. Piecu līdz astoņu vārdu termini, savukārt, atrasti netika. Viena vārda terminu sadalījums pēc to izcelsmes liecina par to, ka angļu valodā visbiežāk tiek izmantoti termini, kas atvasināti no latīņu un sengrieķu valodas. Vairums atlantā izmantoto terminu sastāv no diviem vārdiem. Sekundārais šīs terminu grupas komponents ir saskaņotais apzīmētājs. Pirmais un otrais sekundārais komponents trīs vārdu terminos ir visbiežāk izmantotais saskaņotais apzīmētājs. Gan angļu, gan latīņu četrus vārdu anatomijas terminos pirmais sekundārais komponents ir saskaņotais apzīmētājs. Terminu analīze parāda, ka tikai aptuveni katrs trešais angļu un latīņu salikteņtermins ir nesaskaņotais apzīmētājs.

Atslēgvārdi: latīņu valodas anatomijas termini, angļu valodas salikteņtermini, gramatiskās formas, salikteņterminu konstrukciju daudzveidība.

Diāna LAIVENIECE (RTU Liepājas akadēmija)

Agnese DUBOVA (RTU Liepājas akadēmija)

Dzintra LELE-ROZENTĀLE (Latvijas Universitāte)

INTERTEKSTUALITĀTES SPECIFIKA LATVIEŠU ZINĀTNES VALODĀ: RAKSTI VALODNIECĪBĀ (2020–2021)

Kopsavilkums

Intertekstualitāte zinātnes valodas pētniecībā nozīmē dažādu rakstīšanas norāžu un valodspecifisku formulējumu analīzi, tādējādi tā ir katras valodas zinātniskā stila izpētes nozīmīga sastāvdaļa. Šis pētījuma mērķis ir izpētīt un aprakstīt intertekstualitātes specifiku valodniecības rakstos latviešu valodā, vērsot uzmanību uz (1) citēšanas veidiem, (2) citātu integrāciju tekstā un (3) valodiskajiem līdzekļiem, kas izmantoti citātu pieteikumam. Balstoties uz zinātniskās literatūras referatīvo un empīriskā materiāla satura analīzi un aprēķinot tā kvantitatīvos parametrus, uz ekscerpēto citātu un parafrāžu materiāla bāzes ir veikta citātu pieteikumam izmantoto verbu formu un semantiskās klasifikācijas izpēte integrētajos un neintegrētajos citātos.

Iegūtie rezultāti liecina par plašu atsauču lietojumu un formu daudzveidību. Pētījuma korpusā, ko veido 30 pēc noteiktiem kritērijiem izvēlēti valodniecības raksti, vidējais bibliogrāfisko vienību skaits vienā rakstā ir 30, vidējais atsauču skaits – 42, taču ievērojama ir to amplitūda – no 4 līdz 147 atsaucēm vienā rakstā. Dominējošais citēšanas veids ir parafrāžu veidošana – 85 % no visiem citēšanas gadījumiem. Gan integrētajiem, gan neintegrētajiem citātiem konstatēti dažādi paveidi.

Daudzveidība vērojama citātu pieteikumam izvēlēto verbu klāstā un to lietojuma formās. 246 ekscerpētajos piemēros konstatēti 76 atšķirīgas nozīmes verbi darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē vai pagātnē, saliktās tagadnes formā ar palīgdarbības vārdu vai bez tā, vajadzības izteiksmē, ciešāmās kārtas saliktās un vienkāršās tagadnes formās, kā arī plašākās sintaktiskās konstrukcijās kopā ar divdabja teicienu.

Citātu pieteikumam izmantoto verbu semantika norāda uz dažādām darbībām; tie var informēt, definēt, izteikt viedokli, vērtēt, norādīt uz klasifikāciju vai izmantoto atziņu fokusu.

Iegūtie rezultāti apliecina intertekstualitātes komplekso dabu un ļauj secināt tālāku pētījumu nepieciešamību attiecībā uz citātu funkciju analīzi zinātnisko rakstu atsevišķās daļās, kā arī sastatījumā ar citu zinātnisko tekstu žanriem un/vai citu nozaru tekstiem. Pētījumā iegūtie rezultāti ir integrējami metodiskajos norādījumos dažādām mērķgrupām.

Atslēgvārdi: intertekstualitāte, citāts, verbs, latviešu valoda, zinātnes valoda.

Ievads

Intertekstualitāte ir zinātniskās rakstīšanas neatņemama sastāvdaļa, kas līdz šim lielā mērā uzskatāma par latviešu zinātnes valodas pētniecības deziderātu. Ir minami vien atsevišķi zinātniski raksti, kuros uzmanība vērsta uz citātu, parafrāžu, atsauču iesaisti zinātniskos tekstos, to nepieciešamību, lietošanu, arī noformējumu (Laiveniece 2011), par intertekstualitātes tendencēm zinātnē, salīdzinot ar intertekstualitāti, tostarp citēšanu, mākslā (Laiveniece 2012b), arī par

intertekstualitāti latviešu valodas sastatījumā ar vācu valodu, balstoties uz neliela apjoma valodniecības tekstu izpēti materiālu (Lele-Rozentāle 2016). Taču šie pētījumi ir margināli, tie nav saistīti ar kādas noteiktas zinātņu nozares specifiku, izņemot nelielu empīrisku pētījumu par intertekstualitāti sociālo zinātņu tekstos (Laiveniece 2012a), vai vairāku zinātņu nozaru sastatījumu intertekstualitātes aspektā. Vienlaikus par pašsaprotamām akadēmiskās rakstīšanas praksē tiek uzskatītas, piemēram, norādes zinātnisku rakstu autoriem un studentiem atsauču noformēšanai publikācijā vai studiju nobeiguma darbā.

Šis pētījuma mērķis ir izpētīt un aprakstīt intertekstualitātes specifiku valodniecības rakstos latviešu valodā, vēršot uzmanību uz (1) citēšanas veidiem, (2) citātu integrāciju tekstā un (3) valodiskajiem līdzekļiem, kas izmantoti citātu pieteikumam.

Pētījuma izlases kopu veido 30 raksti valodniecībā, kas publicēti Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Baltu valodniecības katedras baltu valodniecības žurnālā „Baltu filoloģija” (BF) un Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājumā „Valoda: nozīme un forma” (VNF), kā arī Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes zinātnisko rakstu krājumā „Vārds un tā pētīšanas aspekti” (VPA). Analīzes materiāla apjoms – 132 245 vārdi, vidējais vārdu skaits vienā rakstā – 4414, lai gan teksti apjoma ziņā raksturojami kā ļoti atšķirīgi: garākais raksts – 13777 vārdi, īsākais – 1575 vārdi.

Materiāla atlasei noteikti šādi kritēriji:

- raksts ir latviešu valodā,
- rakstam ir viens autors,
- katrs autors ir pārstāvēts vienu reizi,
- raksts publicēts 2020.–2021. gadā.

Intertekstualitātes faktu atlasei izmantots zinātniskā raksta pamatteiksts, neņemot vērā informāciju, kas sniegta kopsavilkumā, parindēs, komentāros u. tml. Intertekstualitātes faktu noteikšanai izmantotas tekstā lietotās bibliogrāfiskās atsauces. Konstatēts, ka pētījuma izlases kopā pieejami citāti latviešu, lietuviešu, angļu, vācu un latīņu valodā. Citātiem svešvalodās dots tulkojums vai satura pārstāsts latviešu valodā.

Pētījumam izmantota

- zinātniskās literatūras referatīvā analīze,
- empīriskā materiāla satura analīze,
- empīriskā materiāla kvantitatīvo parametru aprēķināšana,
- citātu un parafrāžu ekscerpēšana,
- citātu pieteikumam izmantoto verbu semantiskā klasifikācija.

Pētījuma teorētiskais fons

Intertekstualitāte kā teksta lingvistikas pētniecības priekšmets guva vērību saistībā ar tekstualitātes pazīmju noteikšanu jau 20. gadsimta 80. gadu sākumā (sk. de Beaugrande, Dressler 1981), taču joprojām nav vienotas izpratnes par intertekstualitātes jēdzienu (sk. Pohl 2007: 292). Tas saistāms ar dalījumu

tipoloģiskajā un referenciālajā intertekstualitātē, kur pirmā saistāma ar tekstveidi, t. i., ar teksta žanra ietekmi jauna teksta radīšanā (piemēram, raksts un tā kopsavilkums), bet otro raksturo semantiskās attieksmes starp tekstiem, ko varētu apzīmēt ar terminu *reference* (vācu *Referenz*, sk. plašāk Bralska 2008: 439). Torštens Pols (*Thorsten Pohl*), pārņemot Manfrēda Pfistera (*Manfred Pfister*) uz literārajiem tekstiem orientēto pieeju, uzskata, ka šī pati pieeja ir izmantojama arī attiecībā uz zinātniskajiem tekstiem un iekļauj (1) referencialitāti (vācu *Referentialität*), t. i., norādes uz citiem tekstiem (šeit arī citāti); (2) komunikativitāti (vācu *Kommunikativität*), t. i., intertekstuālās saiknes apzināšanos no autora un recipienta puses (piemēram, plaģiāts kā zemas pakāpes komunikativitāte); (3) autorefleksivitāti (vācu *Autoreflexivität*), kas nozīmē pastiprinātu intertekstuālo saikni, ko teksta autors lieto eksplīcīti, to marķējot, tematizējot, skaidrojot vai problematizējot; (4) selektivitāti (vācu *Selektivität*), saprotot ar to pārņemtā elementa nozīmi un vietu avottekstā, un (5) dialogspēja (vācu *Dialogizität*), kas nozīmē intertekstuālo saikņu intensitātes atkarību no tā, kāda ir sākotnējā un jaunā kopsakarība. Šos kvalitatīvos kritērijus papildina kvantitatīvie kritēriji – intertekstuālo attieksmju lietojuma biežums un izmantoto tekstu skaits, kā arī izplatība. (Pohl 2007: 293)

Intertekstualitātei ir būtiska nozīme zinātniskās tekstveides un tās apguves pētniecībā. T. Pols (Pohl 2007: 295), analizējot zinātnisko tekstu rakstīšanas apguvi, lieto apzīmējumus *eksplicīti kontrolētā intertekstualitāte* (vācu *explizit kontrollierte Intertextualität*) un *apguves procesa nosacītā implicētā intertekstualitāte* (vācu *entwicklungsbedingte implizite Intertextualität*). Jānorāda, ka šī zinātniskajai literatūrai piemītošā tekstualitātes pazīme savā būtībā ir visai daudzveidīga, saistīta ar dažādām jomām un – atkarībā no tām – saistīta ar dažādiem paņēmieniem. Tā, piemēram, Eva Marija Jākobsa (*Eva-Maria Jakobs*) uzsvēr nepieciešamību paplašināt tekstlingvistisko skatījumu ar dažādiem lingvistiskajiem paņēmieniem un starpdisciplināro pieeju, iekļaujot arī psiholoģijas un socioloģijas atziņas, tādējādi sekmējot kognitīvi, retoriski un/vai tekstlingvistiski orientēto rakstīšanas pētniecību (Jakobs 1999: 2).

Intertekstualitāti veidojošie paņēmieni ir zinātniskās argumentācijas pamatā, kas tiek izteikta, piemēram, veicot salīdzinājumu ar citiem pētījumiem, eksplīcīti minot un citējot autoritāti(-es) (tiešie citāti), un implicīti, t. i., netiešu citātu veidā vai norādot uz citiem pētījumiem (sk. Roncoroni 2015: 140).

Intertekstualitāte ietver gan citēšanas veidus, to apguves formas, motivāciju, bibliogrāfisko atsauču noformēšanu (sk. plašāk Laiveniece 2014: 58–78), citātu pieteikumu valodiskās izpausmes, citātu valodas (oriģinālvalodas) vai tulkojuma izvēli, kā arī citēto autoru, sevi kā autora vai pētnieku loka valodisko nosaukšanu tekstā (sk. Griffig 2006: 146–195).

Intertekstualitāti veidojošos paņēmienus iespējams skatīt arī kā vienu no interaktīvo iezīmētāju lingvistiskajām formām metadiskursa kontekstā, par pamatu izvēloties, piemēram, Kena Hailenda (*Ken Hyland*) metadiskursa analīzes modeļa komponentu (Hyland 2005: 49), kam angļu valodā dots apzīmējums *evidentials* un kas tāpat kā intertekstualitāte iekļauj dažādas citēšanas formas.

Latvijā intertekstualitātes svarīgāko pazīmi – citēšanu – regulē *Autortiesību likuma* 20. un 21. pants, tiesa, norādot tikai vispārīgos nosacījumus (sk. *Autortiesību likums* 2000), kas regulē citēšanu informatīviem, izglītības un pētniecības mērķiem. Tā, piemēram, 20. panta 1.1. punktā, apskatot darba izmantošanu informatīviem mērķiem, ir minēts, ka tiek atļauts „reproducēt un publiskot izziņotus darbus citātu un fragmentu veidā zinātniskos, pētniecības, polemiskos un kritiskos nolūkos” ar obligātu atsauci uz izmantotā darba nosaukumu un autoru. Savukārt 21. pants, eksplīcīti neminot citēšanu, regulē darba izmantošanu nekomerciālā nolūkā izglītības iestādēs vai drošā elektroniskā vidē, kā arī pētniecības mērķiem, norādot darba nosaukumu, avotu un autora vārdu.

Šajā pētījumā uzmanība vērsta uz referenciālo intertekstualitāti un no visai plašā intertekstualitātes paņēmienu klāsta tuvāk raksturoti citēšanas veidi, to integrācija tekstā un valodiskie līdzekļi, tostarp verbu semantika, citātu pieteikumam, par pētījuma valodisko materiālu izmantojot jaunākos pētījumus valodniecībā, kas kā zinātniski raksti publicēti 21. gadsimta 20. gadu sākumā *SCOPUS*, *EBSCO*, *ERIH PLUS* u. c. indeksētos zinātniskos izdevumos.

Integrētie un neintegrētie citāti

Džons Sveilzs (*John M. Swales*) šķir divus citēšanas veidus, kas sastopami zinātniskos rakstos angļu valodā:

- 1) integrētie citāti, kuru autors tekstā tiek minēts kā subjekts teikumā vai kā ziņojuma papildinājums (angl. *adjunct of reporting*) nominālā vārdkopā;
- 2) neintegrētie citāti, kuru autoru, kā arī citētā avota izdošanas gadu un lappusi norāda vien iekavās vai zemsvītras piezīmē (Swales 1990: 148–149).

Pētījuma korpusā – valodniecības zinātņu nozares rakstos latviešu valodā – plaši tiek izmantoti abi minētie citātu veidi. Vidējais atsauču skaits vienā rakstā ir 42, neskaitot atsauces uz analizētajiem piemēriem (avotu atsauces). Savukārt atsauču skaita amplitūda ir no 147 līdz 4 atsaucēm vienā rakstā. Izpētītajā tekstu korpusā priekšroka tiek dota netiešajiem citātiem jeb parafrāzēm, kas veido 85 % no kopējā citātu skaita. Attiecīgi tiešās citēšanas veids tiek izmantots vien 15 % gadījumu. Tāpat norādāms, ka atsevišķos rakstos konstatējams liels skaits pašcītējumu – līdz pat 30,18 % no kopējā atsauču skaita. Savukārt kopējais bibliogrāfisko vienību skaits (izmantotā literatūra un avoti) ir 901, vidēji 30 vienību vienam rakstam.

Tālāk aplūkoti sastopamie citātu modeļi, klasificējot tos kā integrētos un neintegrētos citātus, kā arī veidojot detalizētāku iedalījumu atkarībā no to lietojuma teikumā vai nominālajā vārdkopā.

Pētījumā ir sastopami šādi integrēto citātu lietojuma paveidi:

- 1) citāti ar autoru/avotu lietojumu un darbības vārdu darāmajā kārtā, piemēram,

- (1) Daina Nītiņa (2011, 29) norādījusi, ka dažādi pārmaiņu faktori mazāk skāruši daudzskaitlīnietu lietojumu neatbilstošā vienskaitļa vārdformās. (KN_VNF_2020)¹
- (2) Jura Plāķa vārdnīcas „Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi” (1936, 1939) sniedz bagātīgu informāciju par priedes, apses, bērza un liepas motivētiem atvasinājumiem vietvārdos (AP_SDL_VNF_2021)
- (3) Vinš [Māris Baltiņš] „atbilstoši nācijas sociālajai un politiskajai vēsturei” latviešu terminoloģijas attīstībā šķir piecus hronoloģiskus posmus: (...) (AH_VPA_2020)
- (4) Autore [Robina Leikofa (*Robin Lakoff*)] par ēdienu – vismaz tā verbālo interpretāciju ēdienkartēs – runā kā par literāru formu un diskursu: „Mēs vairs neejam uz restorāniem ar mērķi tikai paēst – mēs uz tiem ejam, lai mijiedarbotos, sadarbotos ar mūsu ēdienu.” (SŠ_VNF_2020)

2) citāti ar avotu lietojumu un darbības vārdu ciešamajā kārtā, piemēram,

- (5) „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” desemantizēšanās definēta kā valodas vienības (parasti vārda vai morfēmas) sākotnējās nozīmes pilnīgs vai daļējs zudums (Skujiņa 2007, 85) (AP_VNF_2021)
- (6) Atbilstošie mūsdienu latviešu valodas piedēkļi *-īt-* un *-ul-* jaunākajā akadēmiskajā „Latviešu valodas gramatikā” saistībā ar antroponīmiem ir pieminēti tikai deminutīvu un sarunvalodā lietotu hipokoristiku funkcijā (Vulāne 233: 242) (...) (RP_LPG_BF_2020).

3) citāti ar nominālu vārdkopu, piemēram,

- (7) Ievērojamākie darbi, kur uzmanība pievērsta arī vārdu secībai vārdriņdā, ir Tamāras Porītes doktora disertācija (1954) un Artura Ozola (1993) pētījums par latviešu tautasdziesmu valodu. (GV_VNF_2020)
- (8) Pēc Martas Rudzītes domām, P. Einhorna darbā iezīmētas aptuvenas mūsdienu latviešu valodas dialektu robežas (Rudzīte 1964, 26). (AS_VPA_2020)
- (9) Saskaņā ar V. Labova un Dž. Valecka definētajiem stāstījuma elementiem katrai makrostrukturā ir mērķis: galvene, atslēgvārdi un sprieduma kopsavilkums sniedz stāstījuma koncentrētu pārskatu; (...) (Labov, Waletzky 1997, 2–4) (LM_VPA_2020).

Pētītajos zinātniskajos rakstos latviešu valodā var konstatēt šādus neintegrēto citātu paveidus:

1) citāti ar autora(-u)/avota(-u), gada un ar lappušu norādi iekavās vai bez tās, piemēram,

- (10) No sociokultūras perspektīvas rakstīšana ir definēta „kā semiotisks rīks, kas ir komunikācijas un sociālo attiecību pamatā” (Ferretti, Graham 2019, 1347). (SM_VNF_2021)
- (11) Acīmredzot tāpēc, ka „[T]erminoloģijā salikts vārds ir labāks nekā vārdkopa” (Loja 1968, 151) [...] (RK_VNF_2020)

2) citāti ar papildu skaidrojuma norādi iekavās, kur bieži vērojamas variācijas, kad autors ir lietojis pilnu vārdu, kad – saīsinājumu, kā arī – kad autos ir izvēlēties soti norādi latviešu valodā, kad – latīņu: *arī, citēts no, ibid., op. cit., piem., par to, par to sk., pēc, plašāk sk., sal., sal. ar, sal. arī, skat., piemēram; sk., sk. arī, sk., piem.,, sk., piemēram., turpat, vairāk par to skat.:*

¹ Šeit un turpmāk visiem piemēriem ir pievienoti pasvītrojumi, lai izceltu citāta pieteikuma veidu, autoru, avotu vai verbu, kas izmantots citāta pieteikumam. Iekavās pievienotā atsauce veidota no autora iniciāļiem un krājuma nosaukuma.

(12) Proti, slāvu valodu aprakstā parasti tiek šķirts gramatiskais un leksiskais darbības vārda veids jeb aspekts un akcionsarts (plašāk sk., piem., Richardson 2007, 9–26). (AK_VNF_2021)

Ar integrēto un neintegrēto citātu formu zinātniskajā rakstā tiek izmantoti gan tiešie citāti, gan netiešie citāti jeb parafrāzes. Tiešo citātu iesaistē izmanto tiešās runas formu, palīgteikumu un tiešu citētā teksta integrāciju tekstā.

Verbu formas citātu pieteikumam

No 30 valodniecības rakstiem ir ekscerpēti 246 piemēri, kuros tiešā citāta vai parafrāzes pieteikumam formulēts izteikums, kas ietver verbu. Piemēru skaits rakstos ir atšķirīgs, bet vidēji tie ir 8 piemēri katrā tekstā.

Pavisam konstatēti 76 atšķirīgas nozīmes verbi, kas lietoti personas formā vai divdabja formā, lai norādītu uz citāta vai parafrāzes autoru, dažkārt – arī uz avotu vai plašāku jomu.

Biežāk lietotie verbi personas formā ir *norādīt* (40 reizes), *minēt* (19 reizes), *rakstīt* (19 reizes), *uzsvērt* (14 reizes), *uzskaitīt* (11 reizes) un *atzīt* (10 reizes). Lielākais vairums (39 vārdi) konstatēti tikai vienā pieteikuma gadījumā, pārējie minēti 2–7 reizes.

Vairāk izmantotā gramatiskā forma ir darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa 3. persona vienkāršajā tagadnē: *apšaubā, atsaucas, definē, interpretē, piemin, runā*. Tikai četros gadījumos konstatēta vienkāršās pagātnes forma: *novērtēja, sniedza, uzskatīja* (2 reizes). Saliktās tagadnes forma lietota 59 gadījumos: *aplūkojis, izteicies, kritizējis, nodēvējusi, rakstījusi*. Lielākoties izmantota reducēta forma, tikai retumis saglabājot palīgdarbības vārdu: *ir definējis, ir izvirzījis, ir konstatējis, ir pievērsis, ir raksturojis*. Vienā gadījumā verbs citāta pieteikumam lietots vajadzības izteiksmē:

(13) Tomēr, pirms ķerties klāt atsevišķu izdevumu aplūkojumam, jāmin Toma Hendriksona (*Tom Hendrickson 2018c*) vērtējums par stāvokli neolatīnītātē – „[...].” (ML_VNF_2021)

Relatīvi bieži (33 gadījumos) citātu pieteikumam izmantoti verbi ciešamajā kārtā, priekšroku dodot saliktās tagadnes formai: *ietverts, izvirzīts, uzsvērts, ir izskaidrots, ir norādīts, ir secināts*. Atsevišķos gadījumos lietota ciešamās kārtas vienkāršās tagadnes forma: *tiek definēts* (2 reizes), *tiek minēts* (2 reizes), *tiek norādīts* (2 reizes), *tiek pieminēta, tiek uzsvērts*.

Varētu pieļaut, ka gadījumos, kad raksta autors min citāta vai parafrāzes autoru, saucot to vārdā, tiek lietots verbs darāmajā kārtā, bet, atsaucoties uz avotu, – ciešamajā kārtā. Tiešām lielākajā daļā gadījumu ciešamā kārtā lietota, atsaucoties uz plašāku jomu, piemēram, valodniecības teorētisko vai cita veida literatūru, normatīvajiem interpunkcijas avotiem, vai uz kādu citu avotu, piemēram, *Valodniecības pamatterminu skaidrojošo vārdnīcu, Latviešu valodas gramatiku, Latviešu konversācijas vārdnīcu* u. tml. Tomēr pētījuma materiāls pilnībā šo pieņēmumu neapstiprina, jo verbi ciešamajā kārtā lietoti arī, minot konkrētu autoru vai autorus, piemēram,

(14) Par šādu sufiksālo elementu cēloni un funkcijām plašāk skaidrots A. Kalnačas (2004, 22–23) monogrāfijā „Morfēmika un morfoloģija” (sk. arī Kalnača 2015).

(AP_VNF_2021)

(15) S. Benoras un R. Levi pētījumā (2006, 237–238) izvirzīts divējāds – formāls (angl. *formal markedness*) un uztverē balstīts (angl. *perception-based markedness*) – marķējums, kas noteic, ka [...] (GZ_VNF_2020)

Tādējādi jāatzīst, ka droši nav iespējams noteikt raksta autora izvēles apsvērumus par verbu lietojuma kārtu citāta vai parafrāzes pieteikumam.

Gandrīz visos gadījumos citāta vai parafrāzes pieteikumam izmantots viens vārds, taču dažos gadījumos raksta autors, vēloties niansēt izvēlēta citāta lietojumu, veido vienlīdzīgu teikuma locekļu rindas, piemēram,

(16) A. Ozols šajā jautājumā savu attieksmi atturas paust, vien apliecina, ka viņa uzdevums ir izmantot marksistiski dialektisko pieeju (Ozols 1968, 46). (AH_VPA_2020)

(17) E. Trumpa pielauj, ka šī karte varētu būt A. Bīlenšteina gramatikas *Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen* (1863) ilustrācija, un secina, ka tā liecina, ka [...] (AS_VPA_2020)

28 gadījumos verbs citāta pieteikumam iekļauts plašākā sintaktiskā konstrukcijā kopā ar divdabja teicienu. Pētījuma materiālā konstatēti 19 dažādas nozīmes verbi, kas lietoti divdabja formā. Pārsvārā izmantota nelokāmā divdabja forma: *aplūkojot, izvirzot, pieskaitot, secinot, spriežot*, taču atsevišķos gadījumos – arī daļēji lokāmā divdabja forma: *analizēdams, aprakstīdams, izmantodams, rakstīdams, skaidrodams*.

Ekscerpētajos piemēros divdabja teiciens lielākoties atrodas pirms verba, kas norāda uz citātu, piemēram,

(18) Aplūkojot dubultās prefiksācijas parādību latviešu valodā, Daiki Horiguči (*Daiki Horiguchi* 2015, 140– 141) konstatējis, ka [...] (DD_VNF_2021)

(19) Piemēram, raksturojot tulkošanas būtību, P. O'Nīls lieto vārdu savienojumu ar Dž. Džoisas veidoto okazionālistu *almosting it*: „[...]” (SI_VPA_2021)

Taču citos gadījumos tieši divdabja teicienā ietvertā verba forma piesaka citātu vai parafrāzi, piemēram,

(20) T. G. Fennels ir pievērsis uzmanību zināmam konservatīvismam G. Dreseļa gramatikā (Fennell 1985, Fennells 1985; 1995), skaidrojot to ar J. G. Rēhehūzena un G. Manceļa autoritāti: viņi bija vienīgie droši zināmie G. Dreseļa uzskatu priekšgājēji (Fennells 1995: 122). (EA_BF_2020)

(21) R. Leikofas domu turpina arī Kornēlija Gerharta (*Cornelia Gerhardt* 2013, 4), sakot, ka “[...]” (SŠ_VNF_2020)

Konstatētas arī sarežģītākas konstrukcijas, kur divdabja teiciens atrodas starp diviem vienlīdzīgiem vārdiem, kas piesaka parafrāzi:

(22) Būtisku sakārtotu komponentu secības īpatnību novērojis A. Ozols (1993, 234) un, analizējot vārdrindu lietojumu latviešu tautasdziesmās, norāda, ka verbu lineārā secība vārdrindā ir cieši saistīta ar nosaukto procesu vai stāvokļu secīgumu realitātē. (GZ_VNF_2020)

(23) [...] P. Šmita un K. Straubergera pētījumus viņš nosauc par „ireālo maldu meklēšanu” un „slimīgu virzienu”, apgalvojot, ka priekšpadomju periodā folkloristika „iegrima Vakarēiropas reakcionāro teoriju purvā” u. tml., J. Niedre nonāk pie atziņas: „Priekšpadomju periodā nebija savas latviešu folkloristikas.” (Niedre 1948, 61) (AH_VPA_2020)

Par to, ka rakstu autori reizumis nepievērš īpašu uzmanību verbu izvēlei, ar ko

norādīt uz citātu vai parafrāzi, liecina vairāki konstatējumi, kas radušies, analizējot pētījuma materiālu:

- 1) vienveidīgi citātu resp. parafrāžu pieteikumi, piemēram, kādā rakstā četras reizes pēc kārtas lietota konstrukcija „Kā + verbs + autora vārds”: *Kā norāda X; Kā uzsver X; Kā norāda X; Kā norāda X*. Šī konstrukcija zinātnes valodai ir ļoti raksturīga, taču pārliecīgs tās lietojums, neizmantojot sinonīmu iespējas, rada vienmuļību;
- 2) vienu un to pašu verbu atkārtots lietojums, piemēram, kādā rakstā no sešiem gadījumiem, kad citāta pieteikumam lietots verbs, divos gadījumos izvēlēts vārds *rakstīt* (*rakstījis, raksta*), trijos gadījumos – *norādīt* (*norāda, norādījis, norādījis*); citā rakstā *norādīt* izmantots piecos no 11 gadījumiem; vēl citā *minēt* – sešos no 17 gadījumiem; arī *uzsvērt* – četros no sešiem gadījumiem u. tml.;
- 3) atsevišķi stila negludumi, piemēram, *rakstot par.. runā par..; pie.. secinājuma nonākuši, secinot..; stāstot.. ir teicis*.

Citātu pieteikumam izmantoto verbu semantika

Citātu integrācijai tekstā galvenokārt tiek izmantoti verbi, kas veic noteiktu funkciju citātu pieteikumam. Danuta Olševska (*Danuta Olszewska*) uzsver, ka zinātniskie teksti parādās arī kā manifestēti dialogi, un izmantotās metatekstēmas ir uztveramas par autora un lasītāja dialoga signāliem, kurus var šķirt kā uz autoru vērstas runas darbības un kā uz lasītāju vērstas runas darbības (Olszewska 2013: 83).

Arī citātu pieteikumam izmantotie verbi signalizē par noteiktu darbību dialogā starp autoru un lasītāju.

Pētījumā izmantotie verbi citātu pieteikumam veic šāda veida darbības:

- 1) informē par avotu/tematu u. tml.: *aplūkot, aprakstīt, atspoguļot, izvirzīt* [domu], *minēt, norādīt, novērot, pieminēt, rakstīt, raksturot, sniegt* [ieskatu], *teikt* u. c.;
- 2) definē pētījumam nepieciešamos jēdzienus: *definēt, dot* [skaidrojumu], *nodēvēt, paskaidrot, skaidrot* u. c.;
- 3) izsaka viedokli par pētījumā citētā autora izteikto: *apšaubīt, argumentēt, atturēties, atzīt, iesacīt, iestāties, izteikt* [viedokli], *izteikties, komentēt, kritizēt, nepiekrīst, noraidīt, novērtēt, paust* [viedokli], *piekrist, pieļaut, sākt* [ar apgalvojumu], *spriest, vērtēt* u. c.;
- 4) vērtē pētījumā citētā autora kopsavilkumu/secinājumu: *konstatēt, nonākt* [pie secinājuma], *secināt* u. c.
- 5) norāda uz pētījumā izmantoto klasifikāciju: *izdalīt, klasificēt, nošķirt, šķirt* u. c.
- 6) norāda uz pētījumā izmantoto atziņu fokusu: *pievērst* [uzmanību], *uzsvērt* u. c.

Izmantoto verbu nozīmes grupu sasaiste ar runas darbību sniedz ieskatu par citātu saturisko izmantojumu tekstā un paver iespēju tālākiem pētījumiem par citātu funkciju zinātnes valodā (sk. plašāk Chan, Kwan 2022; Chan, Kwan 2024).

Nobeigums

Intertekstualitāte zinātniskajos rakstos ir kompleksa parādība, kas var izpausties dažādi: tā var tikt attiecināta uz tekstveidi makrostruktūras līmenī (tipoloģiskā intertekstualitāte), kas, sastatot dažādu zinātņu nozaru tradīcijas varētu būt tālākas pētniecības uzdevums.

Šajā publikācijā, koncentrējoties uz referenciālo intertekstualitāti latviešu valodniecības rakstos un uz atsevišķām tās izpausmēm – uz verbu formām un to semantiku citātu pieteikumos, kā arī uz citātu integrācijas veidiem tekstā –, izdevies nonākt pie vairākiem secinājumiem.

1. Gan tiešie citāti, gan netiešie citāti jeb parafrāzes valodniecības zinātniskos rakstos tiek izmantoti integrētā un neintegrētā veidā.
2. Citātu pieteikumam galvenokārt lietoti verbi darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes vienskaitļa 3. personā un ciešamās kārtas saliktās tagadnes formā.
3. Izpētot citātu pieteikumam lietoto verbu semantiskās grupas, iespējams noteikt citāta funkciju tekstā, tāpēc tālākie pētījumi saistāmi ar citātu funkcionalitātes izpēti dažādos aspektos:
 - a) zinātnisko rakstu daļās, piemēram, teorētiskajā, metodoloģiskajā, rezultātu un diskusiju daļā,
 - b) citos zinātnes tekstu žanros, piemēram, studiju nobeiguma darbos,
 - c) citu zinātņu nozaru tekstos vai vairāku zinātņu nozaru sastatījumā.
4. Pētījumā iegūtie rezultāti ir integrējami norādījumos, ko zinātnisko izdevumu redakcijas kolēģija sniedz autoriem manuskripta sagatavošanai, kā arī metodiskajos norādījumos akadēmiskās rakstīšanas prasmju pilnveidei dažādos vispārējās izglītības posmos un augstākās izglītības ciklos.

Pētījums izstrādāts projektā „Academic Writing in the Baltic States: Rhetorical Structures through Culture (s) and Languages” (EMP475; 2020–2024).

Literatūra

- Autortiesību likums* (2000). <https://likumi.lv/ta/id/5138-autortiesibu-likums> [sk. 03.06.2024.]
- Beaugrande, de Robert-Alain; Dressler, Ulrich Wolfgang (1981). *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer (=Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft, 28).
- Bralska, Małgorzata (2008). Intertextualität, Textsorten-Intertextualität, Diskursivität. Die Bedeutung der neuen Forschungstrends für die Entwicklung der Textlinguistik. Waldemar Czachur, Marta Czyżewska (Hrsg.). *Vom Wort zum Text. Studien zur deutschen Sprache und Kultur. Festschrift für Professor Józef Wiktorowicz zum 65. Geburtstag*. Warszawa: Institut für Germanistik der Universität Warschau, 437–450.
- Chan, Thomas Hon Tung; Kwan, Becky Siu Chu (2022). What do researchers cite in their Literature Review sections? An exploratory study of citations in Information Systems research articles. *Ibérica*, 44, 49–74.
- Chan, Thomas Hon Tung; Kwan, Becky Siu Chu (2024). Citation content in literature review sections of research articles: A cross-paradigm comparison of design science and interpretivist research in information systems. *English for Specific Purposes*, 73, 1–19.
- Griffig, Thomas (2006). *Intertextualität in linguistischen Fachaufsätzen des Englischen und*

- Deutschen*. Frankfurt a. Main u. a.: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften (= Theorie und Vermittlung der Sprache, 44).
- Hyland, Ken (2005). *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*. London, New York: Continuum.
- Jakobs, Eva-Maria (1999). *Textvernetzung in den Wissenschaften. Zitat und Verweis als Ergebnis rezeptiven, reproduktiven und produktiven Handelns*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Laiveniece, Diāna (2011). Citāts kā zinātniskā teksta struktūras komponents. *RES HUMANITARIAE*, X. Klaipeņa: Klaipeņas universitātes leidykla, 314–328.
- Laiveniece, Diāna (2012a). Intertekstualitāte sociālo zinātņu tekstos. *Sabiedrība un kultūra*: rakstu krājums, XIV. Liepāja: LiePA, 198–208.
- Laiveniece, Diāna (2012b). Intertekstual'nost' kak sostavnaja čast' naučnoj komunikacii. *Meninis tekstas: Suvokimas. Analizė. Interpretacija*, 8. Vilnius: Edukologija, 91–99.
- Laiveniece, Diāna (2014). *Zinātniskās rakstīšanas skola*. Liepāja: LiePA.
- Lele-Rozentāle, Dzintra (2016). Intertextualität in deutschen und lettischen linguistischen Aufsätzen: Kontrastive Analyse und interkulturelle Interpretation. Eglė Kontutytė, Vaiva Žeimantienė (Hg.). *Sprache in der Wissenschaft. Germanistische Einblicke (Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft, Bd. 111)*. Frankfurt a. M.: Lang, 161–174.
- Olszewska, Danuta (2013). Auf der Suche nach einem *tertium comparationis*: Wissenschaftliche Texte im deutsch-polnischen Vergleich. *Studia Germanica Gedanensia*, 29, 79–99.
- Pohl, Thorsten (2007). *Studien zur Ontogenese wissenschaftlichen Schreibens*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Roncoroni, Tiziana (2015). *Argumentative Strategien in deutschen und italienischen wissenschaftlichen Artikeln. Am Beispiel der Soziologie und der Sprachwissenschaft*. Frankfurt a. Main u. a.: Peter Lang. Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Swales, John M. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

INTERTEXTUAL SPECIFICITY IN THE LATVIAN LANGUAGE OF SCIENCE: PAPERS IN LINGUISTICS (2020–2021)

Summary

Intertextuality in the research of the language of science is the analysis of various written indications and language-specific formulations; thus, it is an important part of the study of the scientific style of each language. The aim of this study is to investigate and describe the specifics of intertextuality in linguistic papers in Latvian, focusing on (1) types of citations, (2) the integration of citations in the text, and (3) the linguistic means used for introducing the citation. Based on the reference and empirical material content analysis and the calculation of its quantitative parameters, the study of the verb forms and semantic classification used for the citation application in integrated and non-integrated citations has been carried out on the basis of excerpted citations and paraphrases found in the texts.

The results obtained show a wide variety of uses and forms of references. The corpus created for this study consists of 30 linguistics papers selected according to certain criteria; the average number of cited works per article is 30, and the average number of references is 42, but their variation is significant – from 4 to 147 references per article. The predominant type of citation is paraphrasing – 85% of all citations. Different subtypes of citations have been identified for both integrated and non-integrated citations.

Diversity can be observed in the range of verbs selected for the citation and their forms of use. 246 excerpted examples show 76 different meanings of verbs in the simple

present or simple past, in the form of the continuous present with or without an auxiliary verb, verbs that impose a requirement, in passive forms of the continuous and simple present, as well as in the broader syntactic constructions together with a participle clause.

The semantics of the verbs used for the citation indicate various activities; they can inform, define, express an opinion, evaluate, point to the classification or focus on the insights used.

The obtained results confirm the complex nature of intertextuality and allow us to conclude the need for further research in relation to the analysis of citation functions in separate parts of scientific articles, as well as in comparison with the genres of other scientific texts and/or texts of other fields. The results obtained in the study can be integrated into methodological instructions for different target groups.

Keywords: intertextuality, citation, verb, Latvian, language of science.

Linda LAUZE (RTU Liepājas akadēmija)

METALINGVISTISKIE KOMENTĀRI PAR LATVIEŠU VALODU SOCIĀLAJOS MEDIJOS

Kopsavilkums

Sociolingvistiskā skatījumā ir svarīgi, ka sociālajos medijos tiek publicēti ieraksti un komentāri latviešu valodā, kas liecina par valodas dzīvotspēju digitālajā vidē. Sociālo mediju *Facebook* un *Twitter*¹ lietotāji lielākoties nav vienaldzīgi valodas jautājumos, tādējādi metalingvistiskajos komentāros atspoguļojas rakstītāju lingvistiskā attieksme pret latviešu valodu un tās lietojumu.

Pētījuma mērķis ir analizēt metalingvistiskos komentārus par latviešu valodu sociālajos medijos pēc adresāta. Par primāru atzīts tāds adresāts, uz kuru attiecas metalingvistiskā komentāra saturs. Šādā skatījumā ir iespējams izdalīt adresātu pirmajā, otrajā un trešajā personā. Empīriskais materiāls, ko veido aptuveni 400 vienību, ir sociālajos medijos *Facebook* un *Twitter* publicētie lietotāju oriģinālieraksti un komentāri, kuros raksturots kāds viņu pašu vai citu izmantotais latviešu valodas aspekts.

Rakstā skaidrots metalingvistiskā komentāra jēdziens un sniegts pārskats par līdzšinējiem pētījumiem. Metalingvistiskie komentāri sociālajos medijos ir adresēti trešajai personai, t. i., citiem vispārinātā vai konkrētā nozīmē, otrajai personai kā saziņas partnerim, kas var būt valodas speciālists vai jebkurš cits *Facebook* vai *Twitter* lietotājs, un nosacīti – pirmajai personai gadījumos, kad ieraksta autors atklāj pats savu valodas lietotāja pieredzi. Šajā pētījumā sociālajos medijos ir konstatēta gan negatīva, gan pozitīva, retāk vienaldzīga lingvistiskā attieksme pret latviešu valodu un tās lietojuma kvalitāti.

Atslēgvārdi: sociolingvistika, sociālie mediji, latviešu valoda, valodas kultūra, metalingvistiskie komentāri, lingvistiskā attieksme.

Ievads

Nav noliedzams, ka mūsdienās sociālajos medijos paustajiem viedokļiem ir milzīga ietekme gan spējā mainīt kādu sabiedrībā svarīgu notikumu gaitu, gan kāda valodas paveida vai valodas varianta izplatībā, gan lingvistiskās attieksmes veidošanā. Paradoksāli, ka ar radio, televīzijas, laikrakstu vai citu interneta vietņu starpniecību par sociālajos medijos publicēto ierakstu saturu var uzzināt pat tie, kuri paši sociālos medijus nelieto (sal. Lauze, Mežapuķe 2023). Sociolingvistikas teorijā, raksturojot kādu valodas situāciju, būtisks rādītājs ir lingvistiskā attieksme. Arī metalingvistiskajos komentāros atspoguļojas rakstītāju lingvistiskā attieksme pret latviešu valodu un tās lietojumu.

Pētījuma mērķis ir analizēt metalingvistiskos komentārus par latviešu valodu sociālajos medijos pēc adresāta. Tā kā metalingvistiskie komentāri ir publicēti sociālajos medijos, tie ir pieejami jebkuram attiecīgā sociālā medija

¹ Kopš 2023. gada jūlija pārdēvēts par X. Ērtības labad tekstā izmantots šī sociālā medija vēsturiski pazīstamākais nosaukums, bet piemēros norādīts tas nosaukums, kurš bija spēkā attiecīgā komentāra publicēšanas laikā.

lietotājam (ja vien ieraksta autora kontā nav iestatīti kādi lasītāju loka ierobežojumi), kas šajā pētījumā uzskatīts par sekundāru adresātu. Par primāru atzīts tāds adresāts, uz kuru attiecas metalingvistiskā komentāra saturs. Šādā skatījumā ir iespējams nošķirt adresātu pirmajā, otrajā un trešajā personā.

Empīriskais materiāls ir sociālajos medijos *Facebook* un *Twitter* publicētie lietotāju oriģinālieraksti un komentāri, kuros raksturots kāds viņu pašu vai citu izmantotais latviešu valodas aspekts. No 2023. gada janvāra līdz 2024. gada jūnijam ir fiksēts ap 400 vienību. Metalingvistisko komentāru autoru loks ir daudzveidīgs. To veido gan pazīstami humanitāro zinātņu pārstāvji, to vidū valodnieki filoloģijas doktori, gan citu jomu un specialitāšu pārstāvji ar īstu vai izdomātu lietotājevārdu. Piemēros ir saglabāta autora lietotā rakstība un interpunkcija.

Metalingvistiskā komentāra jēdziens un līdzšinējie pētījumi

Šī pētījuma priekšmets ir sociālie mediji, kuros tiek publicēti dažādi komentāri; tāpēc ir jānošķir vārdkoptermins *metalingvistiskais komentārs* no informācijas tehnoloģiju jomas termina *komentārs*. Sandra Veinberga ir pievērsusi uzmanību būtiskām pārmaiņām komunikācijā, ko ir izraisījuši tehniska iespēja internetā radīt situāciju, kurā „viedokli vairs neveido raksta autors, bet šajā procesā iesaistās vairāki un pat daudz cilvēku, kas attiecīgo rakstu vai raidījumu apspriež, analizē, kritizē vai uzteic” (Veinberga 2019: 252). Tādējādi lasītājam interneta komentārā ir iespējams sniegt atgriezenisko saiti – ne tikai vērtēt kādas ziņas saturu, bet arī izteikties par tajā izmantotajiem valodas līdzekļiem.

Metalingvistiskais komentārs ir „dažādas formas un apjoma frāze, teiciens vai lielāka teksta daļa, kas raksturo valodu, tās vienības vai valodas izteiksmi – tiek precizēts valodas (runas) avots, motivēta un vērtēta tās lietošana u. tml.” (Kvašīte, Čepaitiene, Župerka 1999: 186). Daļā gadījumu metalingvistiskais komentārs pārklājas ar minēto informācijas tehnoloģiju jomas jēdzienu, jo ir publicēts komentāra formā kā atbildes reakcija uz kādu citu ierakstu. Metalingvistiskais komentārs var būt arī patstāvīgs ieraksts kādā no sociālajiem medijiem. Jāatzīmē, ka šī vārdkoptermina galvenais komponents tiek skatīts plašāk – ne tikai saistībā ar interneta valodu: metalingvistiskais komentārs var būt izteikts kā mutvārdos, tā rakstveidā, publicēts ne vien elektroniskā, bet arī iespiestā formā, piemēram, daīlliteratūrā un periodikā.

Līdz šim latviešu valodniecībā metalingvistisko komentāru analīzei nav pievērsta plaša uzmanība, aplūkojamais termins nav iekļauts arī „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (VPSV 2007). Plašākā skatījumā metalingvistiskais komentārs tiek ietverts metadiskursa jēdzienā, ar kuru tiek apzīmētas „diskursa līmeņa maiņas, ar kuru palīdzību runātāji un rakstītāji pāriet no tūlītējas iesaistīšanās sarunā, strīdā, prezentācijā, stāstījumā un tā tālāk uz komentāriem par savu un citu sarunbiedru izteikumu formu un saturu”¹ (CDL 2013: 283).

¹ Tulkojums mans – L. L.

Salīdzināmā aspektā ir pētīti metalingvistiskie komentāri par valodas etiķeti, izmantojot dažādus latviešu un lietuviešu runātos un rakstītos tekstus, lielākoties daiļliterāras un publicistikas stila tekstus, kuros atspoguļotas runas situācijas saistībā ar pieklājību (Kvašīte, Čepaitiene, Župerka 1999). Regīna Kvašīte (*Regina Kvašytė*) ir visvairāk pievērsusies metalingvistisko komentāru raksturojumam: ir analizētas konstrukcijas *kā teiktu / sacītu* sociolingvistiskā skatījumā abās baltu valodās (Kvašīte 2007a; Kvašytė 2007b) un konstrukcijas ar komponentu *terminoloģija* vai *termini* latviešu valodā (Kvašīte 2012).

Vineta Ernstsone ir apskatījusi metalingvistisko komentāru nozīmi publiskajā diskursā (Ernstsone 2010). Diāna Laiveniece, balstoties uz Romana Jakobsona (*Roman Jakobson*) teoriju, metalingvistisko komentāru apzīmēšanai ir lietojusi citu terminu – *metavalodas frāzes* – un pētījusi to lietojumu latviešu mutvārdu runā un rakstos (Laiveniece 2015).

Metalingvistiskie komentāri tiek izmantoti arī kāda valodniecības jautājuma izpētē, kur tie pilnībā vai daļēji veido empīrisku materiālu. Aplūkojot vārdu izvēli no valodas stila viedokļa publiskajā saziņā, ir bijis noderīgs arī metalingvistiskajos komentāros izteiktais pamatojums, kāpēc attiecīgais vārds televīzijas vai radio pārraidē ir izvēlēts (Ernstsone 2009).

Rakstā par verbu aspektuālajām pazīmēm latviešu valodā ir atzīts: „Verbu *ņemt* un *paņemt* atšķirību savienojumā ar citu verbu spilgti rāda metalingvistiskie komentāri ap tā saucamo Jūrmalgeitu, kas publiski atklājusies, kad politiķis I. Ančāns par piedāvāto kukuļdošanu paziņoja KNAB.” (Horiguči 2019: 71)

Analizēti *Twitter* lietotāju metalingvistiskie komentāri par 2. personas vietniekvārdu *tu* un *jūs* izmantošanas nosacījumiem latviešu valodā, kā arī rakstību ar lielo vai mazo sākumburtu (Lauze 2020). Interesanti, ka metalingvistiskais komentārs par kolēģa atvadu frāzi sanāksmes nobeigumā *Paldies, meitenes, par darbu!*, kas sveiciena saņēmējai – projekta vadītājai, mākslas zinātni doktorei, kura ilgu laiku ir dzīvojusi ASV, – nav bijusi pieņemama, ir rosinājis aplūkot uzrunas izmantojumu latviešu valodā politikorektuma aspektā un pētīt arī citu valodas lietotāju viedokļus par tiem uzrunas variantiem, ko ietekmē cilvēka dzimums un vecums (Lauze 2021).

Dažādiem valodas jautājumiem veltītie interneta ieraksti un komentāri, kas aplūkoti atsevišķos sociolingvistiskajos pētījumos, ir uzskatāmi par metalingvistiskajiem komentāriem, kaut arī pašā darbā šāds vārdkopstermins nav minēts, bet jēdziens ir aprakstīts netieši, izmantojot citus apzīmējumus, kā *komentārs*, *ieraksts*, *saruna*, *diskusija*, *viedoklis*. Raksturojot lingvistisko attieksmi pret pūrismu, dzimti un citiem aspektiem latviešu valodā, tiek vērtēti *Facebook* un *Twitter* lietotāju uzskati par dzimuneutralitātes izteikšanas iespējām, valodas izmantojuma niansēm, terminiem, tulkojumiem u. c. (Strelēvica-Ošiņa 2021). Ir analizēti interneta forumu diskusijās un rakstu komentāros izteiktie viedokļi par jauniešu valodu (Bondare 2023), kas pēc būtības ir atzīstami par metalingvistiskajiem komentāriem.

Rakstveida komunikācijai sociālajos medijos ir sava specifika, šajā ziņā ir nozīmīgs Līvas Brices pētījums, kurā analizēti tvīti ar tēmturi #valoda, kurš „laikā

no pirmā tvīta 2010. gada februārī līdz 2018. gada augustam izmantots 126 reizes (uzskaitīti oriģinālvīti un atbildes, kurās minēts tēmturis)” (Brice 2019: 73). Tie ir iedalīti trīs tematiskajās grupās: *vispārīgi, lietojums* un *nesaisīti*. Tvīti, kuri ir iekļauti lietojuma grupā (60 %) un kuros runāts par valodas ikdienas lietojumu, pievērsta uzmanība kļūdām, sniegti piemēri un labojumi (Brice 2019), ir uzskatāmi par metalingvistiskajiem komentāriem.

Metalingvistiskā komentāra adresāts trešajā personā

No ieraksta autora viedokļa metalingvistisko komentāru adresāts trešajā personā ir citi valodas lietotāji vispārinātā vai konkrētā nozīmē.

Tipisks piemērs adresātam *citi vispārinātā nozīmē* ir tulkotājas Silvijas Brices ieraksts, kurā pausts gan izbrīns, gan satraukums par vispārēju valodas lietojuma kvalitātes pazemināšanos, minot atsevišķus latviešu valodas gramatikas pārkāpumus. Tas izpelnījies samērā lielu uzmanību: 348 *Facebook* lietotāji šo ierakstu ir atzīmējuši ar *patīk*, 207 ir snieguši komentārus, bet 24 – dalījušies ar šo ziņu (atkārtoti skatīta 27.06.2024.).

KA aplama aizstāšana ar KAD jau ir tradīcija un dienžēl nostiprinās, nevis zūd.

Bet šis „cepju”.... no kurienes tāds greizais ķēms tik labi ieviesies?

es CEPU

tu CEP

viņš, viņa CEP

mēs CEPAM

jūs CEPAT

viņi, viņas CEP

No kurienes, kā, kāpēc tas „cepju, cepj””? Tiešām nesaprotu.

(Cept, lemt. Es lemju, tu lem, viņš viņa lemj, mēs lemjam, jūs lemjat, viņi, viņas lemj...)

Vemt, ķept, sekties. Grezna valoda, tikai pareizi jālieto.

Silvija Brice (*Facebook* 19.11.2023.)

Ne velti metalingvistiskais komentārs sākas ar konstatāciju par *ka* un *kad* lietojumu. Aizrādījumi par apstākļa vārda *kad* izmantošanu saikļa *ka* vietā valodas kultūrā ir aktuāli vairākus gadu desmitus (sk. Lauze 2019). Daces Strelēvicas-Ošiņas pētījums apliecina, ka šī ir viena no kļūdām, kuru visbiežāk sabiedrība pamana. Tiek apgalvots, ka „kaut kādu iemeslu dēļ „ka” vs. „kad” fenomens ir kļuvis par tādu kā latviešu preskriptīvisma ikonu; par „visu kļūdu kļūdu”” (Strelēvica-Ošiņa 2011: 111–112).

Metalingvistiskie komentāri par to, kā, iespējams, daudzi citi valodas lietotāji izmanto latviešu valodu, ir veltīti dažādiem jautājumiem, īpaši valodas pārmaiņām, – latviešu un angļu valodas jaukšanai, vārdu nozīmes izmaiņām, atsevišķu latviešu interpunkcijas normu neievērošanai, tās aizstājot ar angļu valodas pieturzīmju lietošanas principiem u. c. Daži piemēri.

Kreisie vārdam „nāids” laupījuši tā sākotnējo nozīmi un kladzina visur, kur tiem kaut kas nepatīk – parastas nepatikas, riebuma, netīksmes, nepieņemšanas u.t.t. apzīmēšanai. Nožēlojami.

Vladis Spāre @vladis_spare (X 18.11.2023.)

Skatos, latvieši pēc ASV paraudzīņa lietišķajā sarakstē pēc uzrunas liek komatu, nevis izsaukuma zīmi. Tur izsaukuma zīme esot par agresīvu, it kā tu kādu komandē.

Nevis „Sveika, Ksenija!”

Bet

„Sveika, Ksenija,”

Man nepatīk. Izsaukuma zīmēm būt!

Ksenija @and-kse (X 22.05.2024.)

Daļā metalingvistisko komentāru, kuru adresāts ir *citi vispārinātā nozīmē* ir lietots tēmturis #valoda, ko var papildināt arī citi tēmturi, kas ir saistīti ar ieraksta saturu: #sliktavaloda, #skolasdzīve, #svešvārdi, #liekvārdība, #parazītvārdi u. c.

Svešvārdus par daudz lieto!

Ainārs Zelčs @Eraksti (Twitter 07.05.2023.)

Aicinu latviešus nelietot lietvārdu „burbulis” paziņu loka nozīmē. Arī sīkziņu tīmekļvietnē „Twitter”jums ir sekotāju loks, nevis kaut kāds burtiski no angļu valodas pārcelts „burbulis”. #valoda #burbulis #paziņuloks #sliktavaloda #labavaloda

Dzintars Skarbovskis @Vilx (Twitter 21.06.2023.)

Daloties ar ziņu, sociālajos medijos ir iespējams tajā pašā laikā to arī komentēt. Tādējādi top viens no metalingvistisko komentāru veidiem, kas veltīts adresātam *citi konkrētā nozīmē*. Šādā gadījumā nenotiek tieša komunikācija, bet, daloties ar kļūdainu ierakstu, tiek skaidrota tajā izteiktā doma un meklēti precīzāki valodas izteiksmes līdzekļi vai pat veikti labojumi.

Piemēram, metalingvistiskais komentārs ir veltīts grāmatas „Puika, kas spēlējas ar lellēm” izdevējiem, kaut arī pats komentārs ir publicēts zem *Facebook* lietotājas ieraksta ar pievienotu fotogrāfiju par to, ka pašlaik šī grāmata tiek lasīta. Tajā izteikts izbrīns par attieksmes vietniekvārda *kas* izvēli *kurš* vietā šīs grāmatas nosaukumā.

Mani mulsina, kāpēc ir kas nevis kurš. Savējie sapratīs.

Linda Zulmane (Facebook 20.11.2023.)

Ilustrācijai metalingvistiskais komentārs ar oriģinālvītā labojumu (sk.1. att.). Atsaucoties uz lūgumu skaidrot atšķirību starp vārdiem *papildu* un *papildus*, tvitera lietotājs (Pēteris Siliņš @petersilis 03.01.2024.) ir izvēlējis izmantot kļūdainu vārda izvēles piemēru. Daloties ar „Rīgas satiksmes” tvītu, ir norādīts uz nepareizu vārda *papildu* lietojumu *papildus* vietā un interpunkcijas kļūdām, apšaubīts salikteņa *darbadiena* koprakstījums. Mūsdienu tehnoloģijas ļauj atzīmēt attēlā vajadzīgo, kam ir pievēršama uzmanība: „Rīgas satiksmes” oriģinālvītis ir labots ar sarkanu.

1. att. Metalingvistiskais komentārs ar oriģinālvīta labojumu (<https://x.com/petersilis>)

Metalingvistiskā komentāra adresāts otrajā personā

Analizējot metalingvistisko komentāru adresātu otrajā personā, ir izdalāmi divi adresātu veidi – valodas speciālisti un citi *Facebook* vai *Twitter* lietotāji. Šajā gadījumā norisinās tieša informācijas apmaiņa. No komunikācijas stratēģijas viedokļa var novērot divējādas situācijas. Vienā gadījumā valodas lietotājs lūdz palīdzību vispār kādā jautājumā, kurš nav skaidrs, vai atzīmē vienu vai vairākus valodas speciālistus. Valodas konsultācijas un profesionālu padomdevēju darbs tviterī tiek pozitīvi vērtēts gan pieejamības, gan ātrās atbildes, gan izskaidrojuma dēļ (Brice 2019: 76–77). Otrā situācijā *Facebook* vai *Twitter* lietotājs publiski aizrāda ieraksta autoram par kādu valodas neprecizitāti vai pat labo rakstīto arī tad, ja saruna ir veltīta tēmai, kas nav saistīta ar valodniecību. Tādējādi saziņa var izvērsties arī nepatīkama. Tam ir pievērsusi uzmanību D. Strelēvica-Ošiņa, norādīdama, ka „daudzi valodas diskusiju dalībnieki redz sevi kā pašieceltas autoritātes, kuru viedoklis valodas pareizības jautājumos ir būtiskāks par citu viedokļiem” (Strelēvica-Ošiņa 2021: 196).

Sociālajā medijā *Facebook* valodas speciālistiem regulāri tiek adresēti metalingvistiskie komentāri par kādu terminologu lēmumu vai Latviešu valodas ekspertu komisijas ieteikumu. *Facebook* lietotāji šādi izsaka savu lingvistisko attieksmi, kas var būt gan pozitīva, gan negatīva. Piemēram, divas pretējas atbildes reakcijas metalingvistiskā komentāra veidā par to, ka ir apstiprināts kāds jauns termins.

Jā, tas labi skan, pieņemu.

Gita Krastiņa (Facebook 2023. g. okt.)

Neviens nekad nelietos nekādas sākuļlapas, runājos par interneta vietnēm.

Linda Vina (Facebook 20.11.2023.)

Citiem *Facebook* vai *Twitter* lietotājiem adresētie metalingvistiskie komentāri ir izteikti par konkrētajos ierakstos vai komentāros izmantotajiem valodas līdzekļiem dažādos aspektos, sākot ar vārdu pareizrakstību un beidzot ar sintaksi un interpunkciju. Jāatzīmē, ka ne vienmēr tie ir rakstīti agresīvā veidā, tajos var būt arī neitrāls vai draudzīgs, pat asprātīgs izteiksmes veids.

Piemēram, oriģinālvītā ir jaunlaulāto fotogrāfija un jautājums, kurā vārds *tikko* uzrakstīts ar vienu k. Metalingvistiskajā komentārā ir pretjautājums:

Aizmirsi pareizi uzrakstīt 'tikko'?

Ed @MarkusEdgars (X 22.07.2023.)

Vai arī oriģinālvītā sākumā ir izteikts vispārējais jautājums ar verbu noliegumā:

– *Man nebraukt?*

– *Nē.*

– *«Nē, nebraukt», vai «nē, braukt»?*

– *Jā.*

Edijs Klaišis @EdijsKlaišis (X 22.07.2023)

Uz šādu jautājumu nav iespējama loģiska atbilde pozitīvā formā (plašāk sk. Blinkena 1958: 186; Lauze 2008: 112–113), to atspoguļo arī oriģinālvītā turpinājumā; pie tam komunikācijā ir iespējami pārpratumi. Uz to norāda arī metalingvistisko komentāru autori.

Sākums kreiss...Ja pajautātu «Man braukt», problēmu nebūtu.

Gundars Kulups @Gkulups (X 22.07.2023)

Nē, nu, jā...

Emīls Benders @EmilsBenders (X 22.07.2023)

Tieši tāpēc jāmācās uzdot jautājumi bez nolieguma formas. Latviešu valoda ar savu dubulto noliegumu ir mulsinoša.

Ance Grigone @AnceGrigone (X 23.07.2023)

Arī ikdienas saziņā runas situācijās ģimenē vai ciemos pie kāda „nereti var dzirdēt metalingvistiskos komentārus par to, vai ir pieklājīgi, piedāvājot viesim kaut ko ēdamu vai dzeramu, jautājumā izmantot noliegtu darbības vārdu, kas semantiski norāda uz potenciālu atteikumu, piemēram, *Vai tu negribi kafiju? Tu zemenes negribi? Maija, tu kūku neēdīsi?*” (Lauze 2008: 112).

Diemžēl ir sastopami arī tādi metalingvistiskie komentāri, kuros izteikts aizkaitinājums par norādīšanu uz saziņas partnera valodas kļūdām.

Atradusi gan, par ko cepties. Gribam cepjam, gribam necepm, Cepīte gan var cepties par Šlesera rokās nonākošu grāmatu.. bet tas jau ir cits cepiens.

Ervins Cīruļis (Facebook 19.11.2023.)

Šādos gadījumos ir vērojama vienaldzīga lingvistiskā attieksme pret latviešu valodu un tās lietojuma kvalitāti, jo rakstītājam ir svarīga saziņas un vārda brīvība, kas raksturīga sociālo mediju vidē.

Metalingvistiskā komentāra adresāts pirmajā personā

No ieraksta autora viedokļa adresāts pirmajā personā ir pats rakstītājs, uz kuru attiecas metalingvistiskā komentāra saturs. Šādā gadījumā termins *pašadresāts* būtu precīzāks, jo ieraksta autors vēlas publiski raksturot pats savu izteiksmes veidu vai paskaidrot savu izvēli, kas ir saistīta ar vairāku valodas variantu lietojumu. Tā kā saziņa notiek sociālajos medijos, kur ir iespējams izmantot ne tikai literāro valodu, bet arī citus valodas paveidus, ne vienmēr abi valodas varianti atbilst literārās valodas normām. Viens no tiem var būt neliterārs, taču konkrētais *Facebook* vai *Twitter* lietotājs var tam dot priekšroku kādu subjektīvu iemeslu dēļ. Ilustrācijai daži piemēri.

Es arī cepju. Tas cEpu ar savu Plato E nokauj visu kulināro prieku. Nu nošaujiet...

Ivars Stonins (Facebook 19.11.2023.)

Es ar lieku komatu, nepatīk ka kāds vēršas pie manis ar izsaukuma zīmi [diskusijā par izsaukuma zīmi aiz uzrunas vēstules sākumā].

Kaspars @KasparsKarolis (X 24.05.2024.)

Ir sastopami metalingvistiskie komentāri ar pārsteiguma un humora nokrāsu, kuros pastāstīts, kā netīšas pārrakstīšanās dēļ tekstā ievietots komunikatīvajam nodomam neatbilstošs vārds. Tā novērojams arī valodas spēles elements, kāds nejauši radies asprātīgs jaundarinājums vai neparasts vārdu savienojums.

Piemirsu, ka darba laptopā ķeras daži burti un epasti pirms nosūtīšanas obligāti jāpārlasa. Tā nu uzaicināju klientu nevis uz kopīgu sarunu, bet saunu.

Laura Drulle @LauraDrulle (X 13.10.2023.)

Netīšām pārrakstījos un "speķa pīrādziņš" vietā uzrakstīju "spēķa pīrādziņš", un man šķiet, ka tas ir skaisti.

Ance Tarvida@ancetarvida (Twitter 22.05.2023.)

Atkal pārrakstījos. Šoreiz dzima "uzpilddirektors".

Tālis Eipurs @Eipurs (X 31.08.2023.)

Pētījumā par pūrisma izpausmēm ir analizēti „jaunās paaudzes intelektuāļu paškritiski komentāri par pašu piekopto valodu jaukšanu resp. koda maiņas praksi” (Strelēvica-Ošiņa 2021: 200). Tie ir uzskatāmi par metalingvistiskajiem komentāriem, kuru adresāts ir pirmajā personā.

Secinājumi

Metalingvistiskie komentāri sociālajos medijos ir adresēti visām trijām personām no ieraksta autora viedokļa – trešajai personai, t. i., citiem vispārinātā vai konkrētā nozīmē, otrajai personai kā saziņas partnerim, kas var būt valodas speciālisti vai jebkurš cits *Facebook* vai *Twitter* lietotājs, un nosacīti – pirmajai personai gadījumos, kad ieraksta autors kā pašadresāts atklāj pats savu valodas lietotāja pieredzi.

Metalingvistiskajos komentāros tiek atspoguļota konkrēto *Facebook* un *Twitter* lietotāju lingvistiskā attieksme. Šajā pētījumā sociālajos medijos ir konstatēta gan negatīva, gan pozitīva, retāk vienaldzīga lingvistiskā attieksme pret latviešu valodu un tās lietojuma kvalitāti.

Raksts sagatavots ar valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Mūsdienu latviešu valodas lietojums un attīstība” (Nr. VPP-LETONIKA-2022/1-0001) atbalstu.

Literatūra

- Blinkena, Aina (1958). Jautājuma modalitāte un tās izteikšanas veidi latviešu valodā. *Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti*. VII sēj. Rīga: LPSR ZA, 159–207.
- Bondare, Justīne (2023). Jauniešu valodas pētīšana: pieejas un principi. *Valodas upē*. Veltījumkrājums profesores Inas Druvietes 65 gadu jubilejā. Red. G. Kļava, K. Rozenvalde. Rīga: LU Lībiešu institūts, 139–150. Pieejams: <https://www.livonian.lv/wp-content/uploads/2023/09/seit-1.pdf> [sk. 10.04.2024.]
- Brice, Līva (2019). #valoda tviterī – 140 zīmju izaicinājums un tiešsaistes konsultācijas. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi, 14* : populārzinātnisku rakstu krājums. Atb. red. A. Vulāne. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 67–78.
- CDL (2013). *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Eds. Keith Brown, Jim Miller. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ernstson, Vineta (2009). Par vārdu izvēli un stilu caurspīdīgumu publiskajā saziņā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi, 4* : populārzinātnisku rakstu krājums. Atb. red. L. Lauze. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 36–41.
- Ernstson, Vineta (2010). Ar vārdiem par vārdiem: metalingvistiskais komentārs publiskajā diskursā. *No vārda līdz vārdnīcai*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 137. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 25–26.
- Horiguči, Daiki (2019). Verbu desemantizēšanās un konstrukcijas „ņemt/sēdēt un V” aktuālās pazīmes. *Valoda: nozīme un forma 10. Latvijas gramatiskā doma gadsimta gaitā*. Sast. un red. Andra Kalnača, Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 66–75. DOI: <https://doi.org/10.22364/vnf.10.07>
- Kvašīte, Regīna (2007a). Metalingvistiskais komentārs KĀ TEIKTU sociolingvistiskajā skatījumā. *Mūsdienu valoda mūsdienu sabiedrība: sociolingvistika un sinhronā valodniecība*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 134. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 40–45.
- Kvašīte, Regīna (2012). Terminoloģija metalingvistiskajos komentāros. *Literārā valoda (standartvaloda) vēsturiskā, normatīvā un sociolingvistiskā skatījumā*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 139. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 20–23.
- Kvašīte, Regīna; Čepaitiene, Giedre; Župerka, Kazimiers (1999). Metalingvistiskie valodas etiķetes komentāri. *Linguistica Lettica*, 5. Rīga: Latviešu valodas institūts, 186–195.
- Kvašytē, Regīna (2007b). Metakalbinīai kometarai sociolingvistiniu aspektu (lietuvīj KAIP (PA)SAKYTU ... ir latvīj KĀ TEIKTU (SACĪTU)...). *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 3. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 79–96.
- Laiveniece, Diāna (2015). Metavalodas frāzes latviešu mutvārdu runā un rakstos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 19 (II). Atb. red. Linda Lauze. Liepāja: LiePA, 152–168.
- Lauze, Linda (2008). Atbildes uz vispārējiem jautājumiem latviešu sarunvalodas sintaksē. *Letonikas otrais kongress. Kurzemes novada kultūrvēsturiskais mantojums, tā izpēte un saglabāšana*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 106–118.
- Lauze, Linda (2019). Pakārtojuma vārdu *ka* un *kad* lietojums mutvārdu tekstā. *Valoda: nozīme un forma 10. Latvijas gramatiskā doma gadsimta gaitā*. Sast. un red. Andra Kalnača, Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 105–113. DOI: <https://doi.org/10.22364/vnf.10.10>

- Lauze, Linda (2020). 2. personas vietniekvārdu lietojums interneta ierakstos un komentāros. *VALODA – 2020. Valoda dažādu kultūru kontekstā* : XXX zinātnisko rakstu krājums. Atb. red. S. Polkovņikova. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”, 151–157.
- Lauze, Linda (2021). Uzrunas lietojums latviešu valodā politikorektuma aspektā. *Latviešu lingvistiskā attieksme: vērtības, pārlicība, prakse* : kolektīva monogrāfija. Zin. red. Ina Druvieta. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 176–183.
- Lauze, Linda; Mežapuķe, Kristīne (2023). Literārās valodas un sarunvalodas attiecības: sociālo mediju piemērs. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 27. Atb. red. Linda Lauze. Liepāja: LiePA, 37–47. DOI: <https://doi.org/10.37384/VTPA.2023.27.037>
- Strelēvica-Ošiņa, Dace (2011). *Kāpēc mēs gribam, lai valoda ir pareiza? Ieskats preskriptīvisma vēsturē, teorijā un praksē*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Strelēvica-Ošiņa, Dace (2021). Lingvistisko attieksme latviešu sabiedrībā: pūrisms, dzimte un citi aspekti. *Latviešu lingvistiskā attieksme: vērtības, pārlicība, prakse* : kolektīva monogrāfija. Zin. red. Ina Druvieta. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 184–216.
- Veinberga, Sandra (2019). *Komunikācija. Teorija un prakse*. [Rīga]: Sava grāmata.
- VPSV (2007). *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. Valentīna Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

METALINGUAL COMMENTARIES ON THE LATVIAN LANGUAGE ON SOCIAL MEDIA

Summary

From a sociolinguistic point of view, it is important that posts and comments in Latvian are published on social media, which shows the language's viability in the digital environment. The users of social media, such as Facebook and Twitter, are mostly not indifferent to language issues, so the metalinguistic comments reflect the writers' linguistic attitude towards the Latvian language and its use.

The aim of the study is to analyse metalingual commentaries about the Latvian language on social media by the addressee. The addressee to whom the content of the metalingual commentaries refers is recognised as primary. In this view, it is possible to distinguish the addressee in the first, second and third person. The empirical material is the original posts and comments of users published on social media Facebook and Twitter, which describe some aspects of the Latvian language used by themselves or others. It consists of approximately 400 items.

The article explains the concept of metalingual commentary and provides an overview of research to date. Metalingual commentaries on social media are addressed to a third person, i.e. to others in a generalised or specific sense, to the second person as a communication partner, who can be a language specialist or any other Facebook or Twitter user, and conditionally – to the first person in cases where the author of the post reveals his/her own language user experience. This study found negative and positive, rarely indifferent linguistic attitudes towards the Latvian language and the quality of its use on social media.

Keywords: sociolinguistics, social media, Latvian language, language culture, metalingual commentaries, linguistic attitude.

Sanita MARTENA (Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija)

„IENEST PAGASTU KLASĒ”: VĒRĒMU PAGASTA MĀJVĀRDI LINGVISTISKĀS AINAVAS UN IZGLĪTĪBAS KONTEKSTĀ

Kopsavilkums

Raksta mērķis ir izziņāt Vērēmu pagasta lingvistisko ainavu, īpaši – zīmes latgaliešu rakstu valodā, un atklāt lingvistiskās ainavas potenciālu izglītībā, izstrādājot un aprakstot modeli, kurā integrētas valodu un kultūras studijas. Teorētiskais modelis ir ilustrēts ar lingvistiskās ainavas datiem, precīzāk, mājvārdiem Vērēmu pagasta (Rēzeknes novada) publiskajā telpā, kā arī ar atsevišķu māju nosaukumos iekļauto leksēmu padziļinātu izpēti Mūsdienu latgaliešu valodas tekstu korpusā.

Pētījuma metodoloģijas pamatā ir lingvistiskās ainavas pieeja un datu ieguves metode ar inovatīvu fokusu uz lauku lingvistisko ainavu sasaistē ar reģionālo valodu izpēti. Pētījuma dati ir iegūti 2022. gadā, vispirms – februārī, pēc tam atkārtotot datu ieguvi augustā tajā pašā areālā. Būtiskākie pētījuma secinājumi ir šādi: Vērēmu pagasta publiskajā telpā mājvārdu nosaukumi un uzraksti kopumā latgaliešu valodā ir sastopami reti un tie ir redzami tikai privātajās zīmēs. Valodas zīmes pagastā lielākoties ir veidotas latviešu literārajā valodā, ar nelieliem izņēmumiem krievu valodā (privātie sludinājumi) un dažām multilingvālām zīmēm latviešu, krievu un angļu valodā (tūrisma informācija par novadu un norādes COVID-19 vīrusa izplatības ierobežošanai).

Lingvistiskās ainavas pieeja būtu izmantojama arī valodu izglītībā; šajā pētījumā ir piedāvāts teorētiskais modelis, kas atklāj strukturētu ceļu latgaliešu, latviešu literārās un citu apkārtējā vidē lietotu valodu izpētei skolā, izmantojot lokālajā vidē un digitālajā telpā balstītu mācīšanos. Latgaliešu rakstu valodas apguve būtu plānojama, ņemot vērā šādus aspektus: izziņāt lokālajā vidē gan mutvārdos, gan rakstu formā lietotās valodas; salīdzināt nosaukumus un uzrakstus latgaliešu rakstu valodā un latviešu literārajā valodā, nosakot kopīgo un atšķirīgo fonētiskajā, leksiskajā un gramatikas līmenī; rosināt domāt par mājvārdos iekļauto leksēmu kultūrvēstures dziļumu un simbolisko nozīmi; plānot mācību procesu tā, lai skolēni apzinātos valodu un kultūru kā sev individuāli nozīmīgu un reģiona identitāti atklājošu, kā arī būtu ieinteresēti iesaistīties metalingvistiskās sarunās.

Atslēgvārdi: (lauku) lingvistiskā ainava, mājvārdi, latgaliešu valoda, lokālā vide, valodu izglītība, latgaliešu valodas korpusi.

Ievads

Pētījumā ir kopā saaudušies gan vairāki zinātniskie, gan arī zinātnieka un autora identitāti atspoguļojošie aspekti. Rakstā ir atklāta saikne starp valodniecību un valodu izglītību, proti, ir pieteikti jautājumi, kas nozīmīgi lietišķās valodniecības pētījumu laukā: kā mūsdienu valodniecības izpētes tematus iekļaut valodu mācīšanas procesā, lai ieinteresētu skolēnus dzimto valodu vai citas valodas apgūt ar interesi un augstā līmenī. Pētniecības profils atklāj arī pašas autorens identitāti un zinātniskās intereses, kas arī ir dinamiskā un bieži laiktelpas ietekmētas. Piedzimstot, uzaugot un strādājot Latgalē, nav iespējams nedomāt par latgaliešu valodu, tās attīstību un mācīšanu. Savukārt Covid-19 vīrusa izraisītā

apstāšanās, norobežošanās no sociālajiem kontaktiem, privātās un profesionālās telpas saplūdums pozitīvi ir ietekmējis ielūkoties vairāk tuvākajā apkārtnē (turklāt – ne caur datora prizmu), tajā, kas ir varbūt pavirši pamanīts garāmbraucot, neatlicinot laiku apstāties un iedziļināties. Lingvistiskās ainavas priekšzināšanas un pētījumu pieredze, ģimenes sarunas par to, kā varam aizmirsties un saglabāt arī mentālo veselību, nedomājot tikai par saslimšanu, ietekmēja lēmumu sākt pētīt pagastu, kurā dzīvojam. Pateicoties kolēģa, lingvistiskās ainavas eksperta un vīra Heiko F. Martena atbalstam un līdzīgajām pētniecības interesēm, tapa pētījuma plāns – braukt un fiksēt visus uzrakstus Vērēmu pagasta (atrodas Rēzeknes novadā) publiskajā telpā, īpaši izzinot latgaliešu valodas lietojumu. Turklāt paralēli radās arī ideja veikt datu iegūvi divās atšķirīgās sezonās: ziemā un vasarā, lai vērotu, kā mainās valodu ainava, mainoties gadalaikiem. Vispirms dati tika iegūti 2022. gada februārī, fotografējot zīmes 5–10 grādu salā, atkārtojot identu maršrutu un iegūstot datu kopu 2022. gada augustā, veicot vērojumus 25 grādu karstumā. Raksta mērķis nav salīdzināt sezonālās atšķirības (par to vairāk būs atsevišķā pētījumā), tomēr arī šī raksta sagatavošanā dati ir ņemti no abām datu kopām, jo tās ir atšķirīgas. Piemēram, ja zīmes netiktu fotografētas ziemā, tad vasarā dažus māju nosaukumus nebūtu iespējams pamanīt ziedošo dārzu vai pilnbriedā esošo augļu koku dēļ. Savukārt bez vasarā uzņemtajām fotogrāfijām ārpus būtu palikuši daži nosaukumi, jo tie nebūtu nofotografēti aizsnigušo un arī netīrīto ceļu dēļ. Piemēram, tā kā mācības notika attālināti, ceļi, kas ved gar mājām uz skolu, netika tīrīti. Minētie un citi vērojumi apliecina lingvistiskās ainavas mainīgo, dinamisko dabu, kas tiek uzsvērts arī jaunākajos lingvistiskās ainavas pētījumos (piemēram, sk. Kallen 2023).

Reflektējot par datu ieguves procesu, vēl vēlētās uzsvērt, ka, nesteidzīgi un vērtīgi ielūkojoties publiskajā telpā izvietotajās zīmēs, to noformējumā, kultūras objektos un priekšmetos, pamanīts tika tas, kas iepriekš, steigā ejot vai braucot garām, netika saredzēts. Tas rosināja domāt par skolēniem, jauniešiem, bet arī mums, pieaugušajiem, kas ārpus mājas, esot ceļā, bieži vairs neskatās apkārt, nelasa, kas ir uzrakstos fiziskajā telpā, bet iegrimst mobilo ierīču ekrānos. Pārdomas, iespējams, ietekmēja vēlmi vairāk aizdomāties par lokālās vides un skolas vides tuvināšanu, par „pagasta ienešanu klasē”. Datu ieguve un nesteidzīgas refleksijas šajā procesā ir vedinājušas arī uz dažām didaktiskām atziņām, piemēram, pamanīt var ļoti daudz, ja skatās un ieskatās, un ka koncentrēta, fokusēta uzmanība nav iedzimis talants, tā ir prasme, ko ir iespējams izkopt un attīstīt.

Pētījuma mērķis ir izzināt Vērēmu pagasta lingvistisko ainavu, īpaši – zīmes latgaliešu rakstu valodā, un atklāt lingvistiskās ainavas potenciālu izglītībā, izstrādājot un aprakstot modeli, kurā integrētas valodu un kultūras studijas. Raksta pamatā ir trīs nodaļas un secinājumi. Sākumā ir aplūkoti būtiskākie teorētiskie avoti, kas ir ietekmējuši pētījuma metodoloģiju, gan datu ieguves un analīzes metodes, gan arī pētniecības virzienus un pētījuma starpdisciplināro rakursu. Tālāk ir dots Vērēmu pagasta īss sociolingvistisks raksturojums un ieskats datu

kopā, ar fokusu uz mājvārdu nosaukumiem publiskajā telpā. Pēdējā raksta nodaļa ir veltīta valodu izglītības aspektam, piedāvājot modeli, kas atklāj metodoloģiju, kā lingvistiskā ainava, lokālās vides izziņošana un padziļināta vārdu izpēte valodu korpusos var tikt izmantota latgaliešu rakstu valodas un latviešu literārās valodas mācīšanā un apguvē. Raksta nobeigumā ir doti būtiskākie secinājumi, kas radušies, gan reflektējot par pašu datu ieguves procesu, gan pēc iegūto datu apstrādes un analīzes.

Pētījuma teorētiskā bāze

Pētījuma datu ieguve un analīze ir balstīta jaunākajās lingvistiskās ainavas teorijās, kas atklāj šī sociolingvistiskā pētījumu virziena (Kallen 2023) daudzveidīgo un starpdisciplināro dabu. Savukārt lingvistiskās ainavas kā izglītības potenciāla izmantošana ir aplūkota valodu izglītības teorētiskajos avotos un pētījumos (piemēram, Malinowski u. c. 2020; Krompāk u. c. 2022).

Neatkarīgi no pētniecības rakursiem, virzieniem vai ģeogrāfiskajiem kontekstiem ar jēdzienu *lingvistiskā ainava* vēl aizvien pamatā tiek saprasts valodas un semiotisko zīmju kopums reālās fiziskās vides publiskajā telpā. Jēdziena kodola paplašinājumu veido arī digitālās lingvistiskās ainavas un skaņu (*soundscape*) ainavas iekļaušana. Lingvistiskā ainava sociolingvistikas zinātņu nozares kontekstā savukārt ir definējama kā teorija un kā pieeja, kas tiek izmantota valodu lietojuma izpētei publiskajā telpā, īpaši daudzvalodīgā vai bilingvālā sociālā vidē. Lingvistiskās ainavas metodoloģijas skaidrojumos ir aprakstītas pētniecības metodes gan datu ieguvē un apstrādē, gan arī to klasificēšanā pēc noteiktiem parametriem, tēmām un tematu kodiem (piemēram, Gorter 2006; Kallen 2023).

Latvijā pirmie lingvistiskās ainavas pētījumi ir aizsākušies pirms vairāk nekā 15 gadiem Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijā. Mūsdienās tie aptver gan atšķirīgus reģionālos kontekstus, piemēram, pētījumi par valodām publiskajā telpā un ar to lietojumu saistītajiem sociālajiem diskursiem Latgales un Kurzemes reģionos, gan izpētes aspektus, piemēram, atbilde valodu likumam un citiem regulējumiem, valodas ekonomiskā un simboliskā vērtība u. tml. (vairāk sk. Berra 2023).

Raksta temata kontekstā svarīgi ir minēt trīs virzienus lingvistiskās ainavas pētījumos, kas ir attīstījušies pēdējo gadu laikā. Viens no tiem ir mazāk lietoto jeb reģionālo un minoritāšu valodu iekļaušana multilingvālas vides izpētē (Gorter u. c. 2012). Virziena attīstībā jau pašos pirmsākumos ir veikti pētījumi arī par latgaliešu valodu lingvistiskajā ainavā (Marten 2012; Lazdiņa 2013). Otrs, jaunāks virziens, kurā pētījumi ir parādījušies tikai samērā nesen, ir valodas zīmju izpēte perifēriajos apgabalos, piemēram, Stokholmas arhipelāga salās *Nāmdö* un *Svartsö* (Syrjälä 2022) vai lejasvācu valodas lietojums Vācijas ziemeļrietumos (Reershemius 2021). Šis virziens tiek apzīmēts kā lauku lingvistiskā ainava (*rural landscape*). Latvijā valodas zīmes perifērijā ir pētītas ne tikai attiecībā uz latgaliešu valodu; lauku lingvistiskajā ainavā ir veikti pētījumi arī par lībiešu valodu un tās redzamību publiskajā telpā (Kļava, Ernštreits 2022). Sākotnējais

fokuss uz urbāno vidi, lielpilsētām (*cityscape, urban landscape*) lingvistiskās ainavas pētījumos vēl aizvien dominē, taču paralēli uzmanība tiek pievērsta arī lauku ainavai, valodām un to funkcijām publiskajā telpā. Trešais virziens, kurš strauji attīstās pēdējā desmitgadē, ir saistīts ar izglītības jomu, proti, tie ir pētījumi ar skatu uz lingvistiskās ainavas potenciālu valodu apguvē. Pētījumi par autentiskas, multilingvālas vides iekļaušanu mācību procesā ir veikti gan attiecībā uz svešvalodu un minoritāšu valodu apguvi, gan arī uz oficiālo jeb nacionālo vai reģionālo valodu apguvi (Sayer 2010; Krompák u. c. 2022).

Izglītības virziens Latvijas lingvistiskās ainavas izmantošanā ar nolūku apgūt noteiktas valodas un attīstīt skolēnos valodas izjūtu, sniedzot autentiskus, viņiem pazīstamus apkārtējās vides kontekstus, ir pārstāvēts arī Latvijas zinātnieku pētījumos (Lazdiņa 2017; Berra 2020; Martena, Marten publicēšanas procesā). Šajā rakstā ir piedāvāts teorētiskais modelis, kas izmantojams mazāk lietoto jeb reģionālo vai minoritāšu valodu apguvē, izmantojot lingvistiskās ainavas pieeju. Tas tiek ilustrēts ar latgaliešu valodas piemēru konkrētā autentiskā vidē, izmantojot Vērēmu pagasta lingvistiskās ainavas datus, precīzāk – mājvārdus, kas publiskajā telpā ir redzami latgaliešu valodā. Modelis ir adaptējams arī citu valodu (latviešu literārās valodas vai svešvalodu) mācīšanā. Modeļa izstrādē ir izmantotas arī atziņas par lokālajā vidē balstītu mācīšanos, kam ir būtisks valodas un kultūras apguves sociālais rakurss. Reģionālās valodas apguve nav tikai valodas apguve, tā paredz ciešu mijiedarbību ar lokālo kopieni, iesaistīšanos sociālajā kopienas dzīvē. Līdz ar to ir svarīgi zināt, iepazīt un saprast lokālo vidi, ieskaitot valodu un kultūru mijiedarbību tajā (Smith, Sobel, 2010; Larty 2021). Iedvesma modeļa izstrādē ir nākusi arī no teorijas par padziļināto mācīšanos un tekstpratību vairāk nekā vienā valodā vai zīmju sistēmā (Coyle, Meyer 2021), kas angļu valodā tiek apzīmēta ar jēdzienu *pluriliteracy* (jēdziena skaidrojums latviešu valodā: Lazdiņa 2017). Autoru (Coyle, Meyer 2021) monogrāfijā piedāvātā valodu un izglītības jomu sasaiste, sniedzot vispusīgu un teorētiski dziļu pamatojumu par jēdzienu apguvi daudzveidīgos sociokultūras kontekstos un salīdzinot vienu valodu ar otru, ir rosinājusi vizualizēt mācību procesa gaitu un definēt tajā nozīmīgākos valodas apguves komponentus (sk. tālāk 3. att.).

Vērēmu pagasta lingvistiskā ainava un mājvārdi latgaliešu valodā

Vērēmu pagasts atrodas Rēzeknes novadā, apmēram 8 km no Rēzeknes. Pagasta nosaukums ir cēlies no tajā esošās sādžas nosaukuma (Veremu sādža). Pagasta platība ir 70,4 km²; 2022. gadā tajā dzīvoja 1336 iedzīvotāji, no kuriem 75 % – latvieši, apm. 20 % – krievi un apm. 5 % iedzīvotāju identificē sevi ar citu etnisko grupu (Oficiālās statistikas portāls. Datubāze 2022). Oficiālo datu, cik iedzīvotāju ikdienā lieto latgaliešu valodu tieši šajā pagastā – nav. Vērojumi liecina, ka tā tiek lietota regulāri un ir saziņas valoda gan pagasta pārvaldes centrā un veikalā, kultūras pasākumos, gan arī kaimiņu ikdienas komunikācijā.

Veicot lingvistiskās ainavas pētījumu Vērēmu pagastā, gan ziemā, gan vasarā tika iegūtas apmēram 400 zīmes (katrā no gadalaikiem). Lielākā daļa

uzrakstu ir latviešu literārajā valodā (apmēram 70 %), latgaliešu valodā tika konstatētas tikai apmēram 30 zīmes (detalizētāk sk. 1. tab.).

1. tabula

Valodas un zīmju skaits Vērēmu pagasta lingvistiskajā ainavā (2022. gada dati)

Valoda	Zīmju skaits
Latviešu literārā valoda	280
Latgaliešu rakstu valoda	31
Angļu valoda	22
Krievu valoda	18
Citas valodas	4
Multilingvālas zīmes	9
Valoda nav identificējama	22

Angļu valodā uzraksti pamatā ir saistīti ar tūrisma informāciju; tie ir arī Eiropas projektu nosaukumi pagasta ēkas skatlogos, kā arī zīmolu, firmu nosaukumi un produktu reklāmas, kas redzamas pagasta veikala logos. Angļu valoda, salīdzinot ar citām valodām, ir biežāk izmantotā valoda grafiti zīmēs autobusu pieturās vai uz māju sienām (tiesa gan, grafiti publiskajā telpā redzami ļoti maz).

Krievu valodā rakstītās zīmes ir vērojamas pie vietējā informācijas dēļa privātajos sludinājumos (par malkas iegādi vai pārdošanu, sezonas darba piedāvājumi vasarā, kapu labiekārtošanas pakalpojumi u. tml.), informācijas tekstos par pasākumiem Ukrainas bēgļiem (šie teksti paralēli ir arī latviešu literārajā valodā), kā arī daži uzvārdi, rakstīti krievu valodā uz vecām, pie mājām esošām pastkastītēm.

Multilingvālas zīmes tika iegūtas pie pagasta ēkas uzstādītajā tūrisma informācijas objektā un pie Sarkanķalna (atrodas pagasta teritorijā Adamovas ezera dabas parkā) kā pasākumu un sporta norišu vietas (ir slēpošanas trase) gan vietējiem iedzīvotājiem, gan arī tūristiem. Trilingvālas zīmes latviešu, angļu un krievu valodā tika pamanītas arī kā brīdinājuma zīmes pie dzelzceļa sliekšņiem un pie pagasta veikala durvīm par maksimāli pieļaujamo cilvēku skaitu tirdzniecības telpā Covid-19 vīrusa izplatības laikā.

Latgaliešu valodā publiskajā telpā pamatā tika konstatēti tikai māju nosaukumu uzraksti, piemēram, *Azarkrosti, Bārzi, Kolnīši, Olūti, Ryuči, Spielnīki, Sudrabeņi, Veituli* u. c. Mājavārdi kā atsevišķi veidotas privātās zīmes pārsvarā bija pamanāmi Latgales kultūras ainavai raksturīgā veidā, piemēram, uzraksti, kas iegrebtī kokā un/vai piestiprināti pie koka (kā piemēru sk. 1. att.), retāk – arī kā uzraksti uz pastkastītēm, kas izvietotas netālu no privātmājām (sk. 2. att.).

1. att. Māju nosaukuma zīme „Veituli” (fotografēts 2022. gada februārī)

2. att. Pastkastītes ar mājaiņniecību nosaukumiem un uzvārdiem (fotografēts 2022. gada augustā)

Var pamanīt, ka māju nosaukumu pamatā dominē dabas objekti, lapu koku sugas, iedzīvotāju apzīmējumi atkarībā no nodarbošanās vai mājas atrašanās vietas. Māju nosaukumos sastopamie koki, iespējams, nav izvēlēti nejauši vai tikai tāpēc, ka tādi koki vai augi ir iestādīti pie mājām, kas arī apliecina to īpašo nozīmi māju saimnieku acīs. No paaudzes paaudzē vārdu simboliskā nozīme, nosaukumu konotācijas, kas sakņojas noteiktā kultūrā un tās vēsturē, tiek nodotas caur ģimenes stāstiem vai pamazām izplēn. Lokālajā vidē balstītā mācīšanās, apkārtējās kultūrvides konteksta un satura iekļaušana mācību stundās arī ir viens no veidiem, kā nodrošināt kultūras pārmantojamību, kas nav iedomājama bez valodas zināšanām. Par to nākamajā nodaļā.

Lokālās vides lingvistiskā ainava un latgaliešu valodas apguve

Mūsdienās ir nepieciešami jauni risinājumi, pieejas un metodes, lai ieinteresētu skolēnus ne tikai mazāk lietoto, piemēram, reģionālo vai autohtono valodu (Latvijas kontekstā: latgaliešu un lībiešu valodas) apgūvē, bet arī nacionālās – latviešu literārās valodas izzināšanā un izkopšanā. Tomēr attiecībā uz mazāk lietotajām valodām jauniešiem ir nepieciešama vēl papildu motivācija, lai tās lietotu un apgūtu, īpaši, lai rosinātu skolēnus ne tikai runāt, bet arī mācīties tajās lasīt un rakstīt, respektīvi, izkoptu tekstpratību. Šajā ziņā lingvistiskās ainavas pieeja var būt jauniešus aizraujoša un mācīšanās motivāciju veicinoša.

Balstoties valodu izglītības atziņās (sk. nodaļā par pētījuma teorētisko bāzi) par lingvistiskās ainavas potenciālu izglītībā, par lokālajā vidē balstītu mācīšanos, tekstpratības izkopšanu vairāk nekā vienā valodā vai zīmju sistēmā (*pluriliteracy*) un padziļināto mācīšanos, šajā pētījumā tiek piedāvāts valodas apguves modelis ar trim galvenajiem posmiem jeb fāzēm. Šie posmi ir: materiālā, verbālā un mentālā fāze (sk. 3. att.).

1. Materiālā fāze

- Vērot un dokumentēt valodas un semiotiskās zīmes lokālās vides (pagasta, pilsētas) publiskajā telpā.
- Pievērst uzmanību valodu izmantojumam.
- Identificēt latgaliešu valodas lietojumu.

2. Verbālā fāze

- Verbalizēt par zīmju dokumentēšanas procesu un pamanītajām valodām.
- Identificēt problēmas zīmju un noteiktas valodas lietojumā un sapratnē.
- Dalīties pieredzē par latgaliešu valodas lietojumu ģimenē un vietējā kopienā.

3. Mentālā fāze

- Apgūt jaunus konceptus (reģionālo valodu, lingvistisko ainavu, semiotiku, mājvārdus u. c.).
- Savos piemēros noteikt kopīgo un atšķirīgo starp latviešu literāro un latgaliešu rakstu valodu.
- Padziļināti pētīt mājvārdu semantiku, formu un lietojumu citos kontekstos.

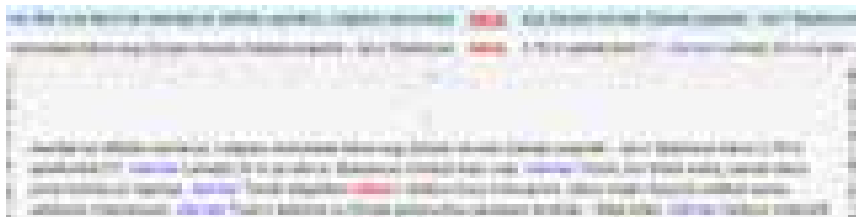
3. att. Modelis lingvistiskās ainavas izmantošanai latgaliešu valodas apguvē

Pirmā posma laikā (materiālā fāze) paredzēts izzināt lokālajā vidē publiskajā telpā fiksētos uzrakstus, semiotiskās zīmes un kultūrainavai raksturīgos objektus. Latgaliešu valodas apguves kontekstā – pamanīt uzrakstus latgaliešu valodā, kā arī noteiktas semiotiskās zīmes (Latgales karogu, mājvārdu noformējumu u. tml.). Šajā posmā mācīšanās sākas ārpus mācību telpas, autentiskā vidē, kurā skolēni kļūst par pētniekiem, lai vērotu un pamanītu to, kam ikdienā ir paiets garām; iespējams, uzraksti, vizuālās zīmes, noteikti kultūras objekti, piemiņas plāksnes u. tml. nav pamanīti vai izlasīti. Šajā fāzē ir svarīgi rosināt skolēnus plašāk un padziļināti iepazīt savu apkārtnējo vidi, (lauku) ainavu, kurā bez valodu lietojuma ir citas noteiktai kultūrtelpai un laikam raksturīgas zīmes. Tās var būt gan pastkastītes un to noformējums, kas saglabāties no padomju laikiem, gan uzvārdu rakstība uz tām latviešu un krievu valodā, krievu personvārdi latīņu alfabēta burtiem un kirilicā. Interesanti vērojumi būtu arī par mājvārdu zīmju noformējumu agrāk un tagad, par žogiem, to noformējumu un dažādām brīdinājuma zīmēm un to satura mainību laika gaitā un daudz citu neparastu un lokālajai, reģionālajai vai nacionālajai kultūrtelpai raksturīgu elementu.

Verbālās fāzes laikā (sk. 3. att.) mācību vidē tās būtu skolēnu sarunas par saviem vērojumiem, atradumiem, reflektēšana par pašu zīmju dokumentēšanas procesu, reakciju no cilvēkiem vai sarunas fotografēšanas laikā u. tml. Tā būtu arī dalīšanās individuālajā pieredzē par vērojumiem, kā latgaliešu valoda mutvārdos un rakstu formā tiek lietota vietējā kopienā un skolēnu ģimenēs, radu lokā. Šajā posmā būtu nozīmīgas arī refleksijas par latgaliešu valodas esamību vai neesamību publiskajā telpā, grūtībām saprast vienu vai otru uzrakstu latgaliešu vai citā valodā. Skolēnu refleksijas rosināši jautājumi būtu, piemēram: vai mājvārdi ir tikai telpas redzamajā daļā, kas stāv aiz tiem, par ko tie stāsta; kā mājvārdu izvēle un noformējums raksturo māju īpašniekus, kā zīmes kopumā atspoguļo cilvēku, lokālās kopienas un reģiona identitāti?

Mentālajā fāzē (sk. iepriekš 3. att.) notiek virzīšanās no vispārīgā uz konkrēto, fokusējoties uz valodas un kultūras integrētu, padziļinātu apguvi. Šajā posmā tiek definēti un skaidroti jaunie jēdzieni, termini (piemēram, *reģionālā valoda*, *lingvistiskā ainava*, *semiotika*, *mājvārdi*, *identitāte*, *lokālā kopiena*,

kultūra u. c.), kā arī nezināmie vārdi latgaliešu valodā. Tiek noteikts, kurās valodās kuras zīmes (oficiālās un privātās vai pēc to funkcijām: informatīvās, brīdinājuma zīmes, vietas norādes, objektu nosaukuma zīmes u. tml.) ir pamanītas; ar vārdnīcu palīdzību tiek noskaidroti nezināmie vārdi dažādās valodās. Īpaša uzmanība šajā posmā būtu pievēršama latgaliešu rakstu valodas un latviešu literārās valodas salīdzinājumam dažādos valodas līmeņos: grafēmu un izrunas, leksikas un gramatisko formu līmenī. Salīdzinot tiktu konstatēts, ka mājvārdu nosaukumi lielākoties ir saprotami, pat ja latgaliešu valoda nav zināma, piemēram, *Veituli, Bārzi, Kolnīši, Sudrabeņi*. Mentālā fāze ir ļoti nozīmīga, lai jaunie vārdi vai koncepti patiešām tiktu saprasti, tāpēc ir nepieciešams veltīt laiku, lai lingvistiskajos avotos meklētu jēdzienu vai vārdu nozīmi un skaidrojumu. Kritērijs, pēc kura var noteikt, vai jaunie vārdi vai termini ir saprasti un apgūti, ir precīzs to lietojums pašu skolēnu runā vai rakstu formā. Tāpat teorētiskajā literatūrā ir uzsvērts, ka vārdu un jēdzienu padziļinātai apguvei ir nepieciešams paplašināt to lietojuma kontekstus (Coyle, Meyer 2021). Proti, mājvārdos izmantotie latgaliešu valodas vārdi varētu tikt pēfīti Mūsdienu latgaliešu tekstu korpusā MuLa2022. Piemēram, izpētot korpusā vārda *bārzs/bārzi* lietojumu (sk. 4. att.), var atklāt šī koka simbolisko nozīmi, kultūras kontekstu: latgalietim bērzs ir svētā gara iemiesojums, par to liecina māju un baznīcu noformējums Vasarsvētku laikā, ienesot iekštelpās meijas, bērzus vai to zarus, vai rotājot ar tiem ieejas (parādes) durvis.

4. att. Leksēmas *bārzs* konkordance (fragments no MuLa2022 korpusa)

Ar valodas korpusā atrodamo daudzveidīgo piemēru un kontekstu palīdzību (4. att. ir dots tikai mazs fragments) ir iespējams izziņāt noteiktas leksēmas semantiskos, pragmatiskos un gramatikas aspektus. Tas ir arī veids, kā, netērējot laiku piemēru meklēšanai dažādos avotos, piedāvāt skolēniem patstāvīgi un padziļināti pētīt kādu vārdu, tā nozīmes, lingvistisko noformējumu un kultūras kontekstu.

Lingvistiskā ainava atspoguļo reālu un autentisku valodu lietojuma vidi; tās iepazīšana dod vērtīgu fonu, lai izziņātu valodu vai valodas vairāk, precīzāk, daudzveidīgāk. Caur lingvistiskās ainavas iepazīšanu ir iespējams valodu apguves procesu padarīt personiskāku, individuālāku – tā ir vieta, vide, kopiena, kurā kāds ne tikai dzīvo, bet veido attiecības, sadarbojas un jūtas kā mājās. Savukārt digitālā vide ir bez ģeogrāfiskajām robežām, bet tajā mēs šobrīd arī dzīvojam. Tāpēc jēdzienu „lokālajā vidē balstīta mācīšanās” mūsdienās varētu attiecināt uz abām

telpām – gan fizisko, gan digitālo vidi. Valodu korpusi ir vēl līdz galam nenovērtēts resurss skolēnu ieinteresēšanai valodniecības un kultūras tematu izziņāšanā.

Secinājumi

Vērēmu pagasta publiskajā telpā gan uzraksti kopumā, gan mājvārdi latgaliešu valodā ir sastopami reti. Tajā pašā laikā tieši zīmes ar privātmāju nosaukumiem ir tās, kurās latgaliešu rakstu valoda ir lietota visvairāk, kas norāda uz valodas lietojuma simbolisko raksturu. Komunikācijas pamatfunkciju nodrošināšanai paziņojumi, sludinājumi, reklāmas un citas privātās lingvistiskās ainavas zīmes ir rakstītas latviešu literārajā valodā, retāk arī krievu valodā. Tādas oficiālās zīmes kā ielu nosaukumi, uzraksti pie pagasta centra vai skolām, ceļa zīmes ir veidotas tikai latviešu literārajā valodā. Izņēmums ir multilingvālās (latviešu literārajā, krievu un angļu valodā) tūrisma informācijas zīmes, kuras visā novadā tiek veidotas centralizēti, multilingvālās zīmes pie privātiem tūrisma objektiem, dažas brīdinājuma zīmes pie dzelzceļa un ar Covid-19 vīrusa izplatību saistītās informatīvās zīmes.

Lingvistiskās ainavas datu ieguve un refleksijas par šo procesu ir vedinājušas arī uz dažām didaktiskām atziņām, piemēram, uz secinājumu, ka pamanīt var ļoti daudz, ja skatās un ieskatās, un ka koncentrēta, fokusēta uzmanība nav iedzimts talants, tā ir izkopjama prasme. No vienas puses, tehnoloģiju attīstības laikmetā un digitālo ierīču ikdienas regulārā izmantošanā zūd spēja pamanīt un ieraudzīt reālajā fiziskajā telpā esošo ainavu, tostarp lingvistisko ainavu. No otras puses, „dzīvošana” digitālajās platformās arī ne vienmēr saistīta ar iedziļināšanos informācijā un tematos. Līdz ar to arī valodu korpusu izmantošana valodas apguves ceļā ir veids, kā trenēt vērtību un prasmi pamanīt detaļas, piemēram, garumzīmju lietojumu vai vienas grafēmas atšķirības vārdā latgaliešu un latviešu literārajā valodā.

Lingvistiskās ainavas pieeja var būt vērtīgs resurss valodu apguvei skolā. Mazāk lietotajām valodām, tostarp latgaliešu valodai, nav tik augsta ekonomiskā vērtība, līdz ar to tas mazina jauniešu motivāciju valodu apgūt pilnvērtīgi, ieskaitot prasmi lasīt un rakstīt. Tāpēc ir nepieciešamas pieejas un metodes, kas spētu ieinteresēt jauniešus, sasaistot valodas apguves procesu ar viņu pašu dzīvi, ģimeni, lokālo kopienu un vidi. Latgaliešu rakstu valodas apguve būtu plānojama, ņemot vērā šādus aspektus: izziņāt lokālajā vidē gan mutvārdos, gan rakstu formā lietotās valodas; salīdzināt nosaukumus un uzrakstus latgaliešu rakstu valodā un latviešu literārajā valodā, nosakot kopīgo un atšķirīgo fonētiskajā, leksiskajā un gramatikas līmenī; rosināt domāt par mājvārdos iekļauto leksēmu kultūrvēstures dziļumu un simbolisko nozīmi; plānot mācību procesu tā, lai skolēni apzinātos valodu un kultūru kā sev individuāli nozīmīgu un reģiona identitāti atklājošu, kā arī būtu ieinteresēti iesaistīties metalingvistiskās sarunās.

Apkopojot iepriekš teikto, var secināt, ka ir jāveido ciešāka saikne starp jaunākajiem pētījumiem valodniecībā (tostarp sociolingvistikā un korpuslingvistikā) un valodu izglītības jomu. Iespējams, tā var veicināt arī

jauniešu motivāciju padziļināti apgūt valodas, šī pētījuma kontekstā – latgaliešu un latviešu literāro valodu.

Raksts ir tapis Valsts pētījuma programmas „Humanitāro zinātņu digitālie resursi” projektā „Atvērtas un FAIR principiem atbilstīgas digitālo humanitāro zinātņu ekosistēmas attīstība Latvijā” (Nr. VPP-IZM-DH-2022/1-0002).

Avoti

Mūsdienu latgaliešu tekstu korpus. MuLa2022. <https://korpus.lv/id/MuLa2022>
Oficiālās statistikas portāls. Datubāze (2022). Vērēmu pagasts. https://data.stat.gov.lv/pxweb/lv/OSP_PUB/START_POP_IR_IRE/IRE070

Literatūra

- Berra, Solvita (2020). *Celvedis pilsētu tekstu izpētē*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Berra, Solvita (2023). Lingvistiskā ainava Latvijā. *Nacionālā enciklopēdija*. <https://enciklopedija.lv/skirklis/64532-lingvistisk%C4%81-ainava-Latvij%C4%81>
- Coyle, Do; Meyer, Oliver (2021). *Beyond CLIL. Pluriliteracies Teaching for Deeper Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorter, Durk (2006). *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters.
- Gorter, Durk; Marten, Heiko, F.; Van Mensel, Luck (eds.) (2012). *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstroke: Palgrave-MacMillan.
- Kallen, Jeffrey, L. (2023). *Linguistic Landscapes. A Sociolinguistic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kļava, Gunta; Ernštreits, Valts (2022). Livonian in the linguistic landscape. *Eesti ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri*, 13 (1), 207–232.
- Krompāk, Edina; Fernandez-Mallat, Victor; Meyer, Stephan (2022). *Linguistic landscapes and educational spaces*. Bristol: Multilingual Matters.
- Larty, Joanne (2021). Towards a framework for integrating place-based approaches in entrepreneurship education. *Industry and Higher Education*, 35 (4), 312–324.
- Lazdiņa, Sanita (2013). A Transition from Spontaneity to Planning? Economic Values and Educational Policies in the Process of Revitalizing the Regional Language of Latgalian (Latvia). *Current Issues in Language Planning: Language Planning and Complexity*, Vol. 14, No. 3–4, 382–402.
- Lazdiņa, Sanita (2017). Vai tikai mūzikā ir polifonija: valodu izglītības plānošana glocalizācijas procesu kontekstā. *Izglītības reforma vispārīgizglītošajā skolā: izglītības satura pētījumi un ieviešanas problēmas*. Rēzekne: Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija, 40–53.
- Malinowski, David; Maxim, Hiram H.; Dubreil, Sébastien (2020). *Language teaching in the linguistic landscape: mobilizing pedagogy in public space*. Cham: Springer.
- Marten, Heiko F. (2012). ‘Latgalian is not a Language’: Linguistic Landscapes in Eastern Latvia and how they Reflect Centralist Attitudes. Durk Gorter; Heiko F. Marten; Luk Van Mensel (eds.). *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstroke: Palgrave-MacMillan, 19–35.
- Martena, Sanita; Marten, Heiko, F. (publicēšanas procesā). When the Parish Turns into a Classroom: Teaching Pluriliteracies in Regional Collateral Languages through Place-based Education (the Case of Latgalian). Sanita Martena; Heiko F. Marten (eds.). *Special Issue of the Journal of Multilingual and Multicultural Development on Literacy (Development) in Collateral Regional Languages of Europe*.
- Reershemius, Gertrud K. (2021). Transgressive Diskurse im ländlichen Raum. Eine Untersuchung der Semiotic Landscapes in einer nordwestdeutschen Landgemeinde. Evelyn Ziegler; Heiko F. Marten (eds.). *Linguistic Landscapes im deutschsprachigen*

- Kontext: Forschungsperspektiven, Methoden und Anwendungsmöglichkeiten.* Berlin: Peter Lang, 143–163.
- Sayer, Peter (2010). Using the Linguistic Landscape as a Pedagogical Resource. *ELT Journal*. Vol. 64, Issue 2, 143–154.
- Smith, Gregory, A.; Sobel, David (2010). *Place- and Community-Based Education in Schools*. New York: Routledge.
- Syrjälä, Väinö (2022). Linguistic Landscapes in the Stockholm Archipelago – Producing and Reflecting a Sense of Place. *Languages* 2022, 7 (1), 37; <https://doi.org/10.3390/languages7010037>

**“TO BRING THE PARISH INTO THE CLASS”:
HOUSE NAMES OF VĒRĒMI PARISH
IN THE CONTEXT OF LINGUISTIC LANDSCAPES AND EDUCATION**

Summary

The purpose of this paper is to explore the linguistic landscape of the parish of Vērēmi in the county of Rēzekne, especially with regard to signs in Latgalian written language, and to reveal the potential of investigations in the linguistic landscape in education. To this end, the paper develops and describes a theoretical model which integrates language and cultural studies. The model is illustrated by house names in the public space of Vērēmi and by an in-depth study of several lexical items present both in the names of private houses and the Latgalian language corpus.

The methodology of the study is based on the linguistic landscape approach and the data-gathering method, with an innovative focus on the rural linguistic landscape and research of regional and minority languages. Data were collected twice: first in February 2022, then the research process was repeated in August 2022 in the same area. The most important conclusions of the study are as follows: in the public space of Vērēmi Parish, written Latgalian – both on house name signs and in general – is rare and visible only on private signs. Signs in the parish are mostly written in the Latvian Standard language, with a few exceptions where Russian is present in private advertisements, and some multilingual signs in Latvian Standard, Russian and English (tourism information by the county and signs regarding COVID-19 restrictions).

In addition, the paper suggests a theoretical model that facilitates a structured pathway for learning Latgalian, Latvian Standard and other languages visible in the linguistic landscape by connecting data from public space to approaches such as place-based education and corpora-based learning. In this vein, in the planning of teaching Latgalian, the following aspects should be taken into account: to explore the languages used in the local environment orally and in written form; to compare names and other signs in Latgalian and the Latvian Standard language, in order to determine what Latgalian and Standard Latvian have in common and where they differ at the phonetic, lexical and grammatical levels; to encourage thinking about the house names in-depth by exploring linguistic, cultural and symbolic meanings of words; and to plan the learning process in a way that students become aware of languages and cultures and see in them both individual significance and regional identity, which may allow them to engage in metalinguistic conversations.

Keywords: (rural) linguistic landscapes, house names, Latgalian, local environment, language education, Latgalian language corpus.

Guna RĀBANTE-BUŠA (LU Matemātikas un informātikas institūts)

LĪDZSKAŅA [v] IZRUNA SKAŅU SAVIENOJUMOS -uv-/-ūv-: KORPUSĀ BALSTĪTS PĒTĪJUMS

Kopsavilkums

Rakstā analizēti fonētiski fonoloģiskie procesi, kas skar līdzskani [v] saistītā runā, kad tas atrodas pozīcijā aiz patskaņa [u] vai [u:]. Pētījuma mērķis ir noskaidrot, kādas līdzskaņa [v] pārmaiņas notiek saistītā runā, sarunvalodā. Aprakstīti gadījumi, kādos līdzskanis [v] vokalizējas, kļūstot par [u], zūd pilnībā vai saplūst ar tam priekšā esošo patskani [u], veidojot garu [u:].

Pētījuma materiāls atlasīts, izmantojot divus latviešu valodas runas korpusus – LATE-sarunas un BalsuTalka.lv, un analizēts programmā *Praat*. Rakstā ilustrācijai izmantoti piemēru oscilogrammu un spektrogrammu attēli.

Pētījumā noskaidrots, ka saistītā runā līdzskanis [v], esot pozīcijā aiz patskaņiem [u] un [u:], nereti vokalizējas vai zūd pilnībā gadījumos, kad tas atrodas neuzsvērtā vārdā vai neuzsvērtā zilbē. To ietekmē arī runas temps.

Atslēgvārdi: runas korpusi, vokalizācija, līdzskaņa zudums, skaņu saplūšana, sarunvaloda, saistīta runa.

Valoda ir daudzšķautņaina un intriģējoša, sevišķi tās runas forma. Tā vienmēr pārsteidz ar kādu vēl neatklātu parādību vai kādu, it kā labi zināmu procesu atklāj jaunā gaismā. Daudz šādu atklājumu slēpjas fonētikā un fonoloģijā, kas pēta valodas sīkākās vienības – skaņas – un to savstarpējās attiecības. Mūsdienu plašās iespējas kvalitatīvu runas ierakstu veikšanā visdažādākajās situācijās un vietās ļauj pētīt fonētiskos un fonoloģiskos procesus to dabiskajā vidē, t. i., spontānā runā. Viens no šādiem procesiem ir līdzskaņa [v] izruna pozīcijā aiz patskaņiem [u] un [u:] – skaņu savienojumos -uv- un -ūv-.

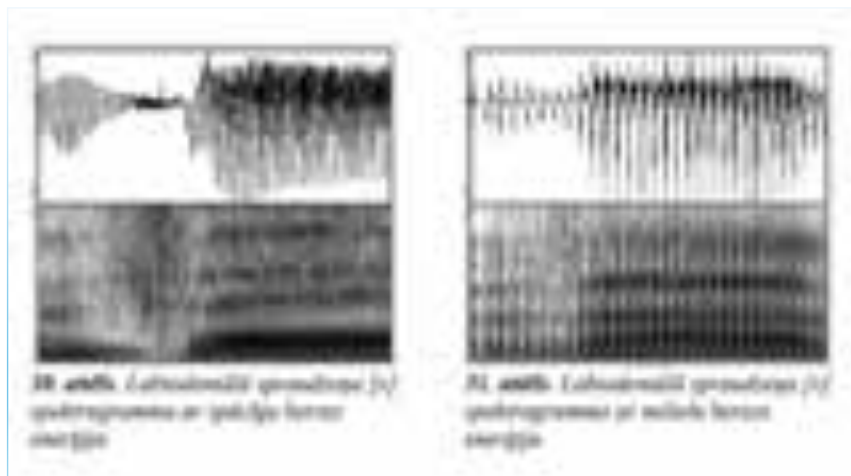
Latviešu fonētikā līdzskanis [v] kā patstāvīga, atsevišķi izrunāta fonēma tiek klasificēta kā balsīgs troksnenis, labiodentāls frikatīvs spraudzenis. To izrunājot, tiek radīta sprauga, caur kuru, novirzot gaisu, tiek radīts berzes troksnis, kas veido skaņu, ko mēs uztveram kā [v]. Ja skaņa tiek izrunāta mazāk enerģiski, tas ir balsīgs labiodentāls nefrikatīvs spraudzenis [v]. (Grigorjevs, Indričāne 2013: 71–72)

Spektrogrammā tas ir redzams kā plašs, vienmērīgs spektrs bez izteiktiem formantiem.

1. attēlā ir aplūkojamas divas Solveigas Čeiranes doktora disertācijā „Latviešu valodas balsīgo troksneņu akustisks raksturojums” ievietotas līdzskaņa [v] oscilogrammas un spektrogrammas. Vienā no tām redzams līdzskanis [v] ar spēcīgu berzes enerģiju, otrā – ar vāju. (Čeirane 2011: 110)

Abās spektrogrammās ir labi redzama berzes enerģija, blakus līdzskaņiem [v] ir patskaņi ar labi saskatāmiem formantiem, kas līdzskaņa [v] realizācijas vietā

ir „padzisuši” vai zuduši pavisam. Arī Dace Markus un Juris Grigorjevs ir norādījuši, ka būtiska līdzskaņa [v] pazīme ir plašs, vienmērīgs berzes spektrs bez izteiktiem formantiem, kas savienojumā ar patskaņiem bieži sākas pie patskaņa otrā formanta (Markus, Grigorjevs 2002: 45).

1. att. S. Čeiranes doktora disertācijā „Latviešu valodas balsīgo troksneņu akustisks raksturojums” ievietotie līdzskaņa [v] oscilogrammas un spektrogrammas attēli (Čeirane 2011: 110)

Jau pirms gadsimta latviešu valodnieki norādījuši, ka noteiktās pozīcijās līdzskanis [v] kļūst līdzīgs patskanim [u] (Endzelīns 1982: 450) vai pat pilnībā kļūst par patskani [u]. Līdzīga situācija vērojama arī līdzskanī [j] un patskanī [i]. (Grigorjevs u. c. 2015; Grigorjevs u. c. 2016)

Turpmāk rakstā visos izmantotajos piemēros, gan apzīmējot *v* kā berzeni [v], gan neberzeni [v], tiks izmantots vispārināts simbols [v].

Alīse Laua savos pētījumos par pozicionālajām skaņu mijām norādījusi, ka skaņas [v] vokalizācija notiek tāpēc, ka līdzskaņa [v] un patskaņa [u] artikulācijai ir kopīgi elementi. Abas skaņas ir labiālas – izrunātas ar lūpu palīdzību. Mēles novietojums abu skaņu izrunā ir līdzīgs. Turklāt skaņu izrunu ietekmē arī izrunājamās skaņas novietojums zilbē – tautosillabiskā savienojumā esoša skaņa netiek izrunāta tikpat rūpīgi kā zilbes sākumā esoša skaņa. (Laua 1997: 81–82) Abu skaņu izrunas līdzīgums norādīts arī citos latviešu fonētiķu darbos (Grigorjevs 2010: 29).

Tātad saskaņā ar A. Lauu (Laua 1997: 81–82), jāsecina, ka līdzskanis [v] vokalizējas, esot vienā zilbē ar tam priekšā esošu patskani, piemēram, vārdā *tavs*, bet ne – *tava*. Vārdā *divpadsmit*, bet ne – *divi*. Vārdos *tēvs*, *stāv*, *brīvs*, bet ne – *tēvi*, *stāvu*, *brīvi*. Vārdos *govs*, *tievs*, bet ne – *govis*, *tievi*. Tomēr, pievērsot lielāku uzmanību saistītās runas piemēriem, [v] vokalizējas, esot arī citās pozīcijās.

Datu ieguve

Šobrīd ir pavērusies iespēja valodu un tās skaņas pētīt ne tikai laboratorijas apstākļos vai paļaujoties uz dzirdi un gadījumu, kad izpētes materiāls tiek saklausīts un vēlāka pētījuma veikšanai fiksēts kartotēkā vai kādā citā rakstītu datu uzglabāšanas veidā, bet arī pētījuma materiāla ieguvei izmantot runas korpusus. Tie piedāvā iespēju pētīt liela apjoma runas ierakstus, kas ietver gan lasītu runu, gan publiskā vidē ierakstītu sagatavotu un spontānu runu, gan arī privātu sarunu ierakstus.

Rakstā analizēti divu latviešu valodas runas korpusu dati. Viens no tiem ir projekta LATE („Mūsdienu latviešu valodas izpēte un valodas tehnoloģiju attīstība”) laikā izstrādātais sarunu korpus „LATE-sarunas”, kurā šobrīd ir apkopoti sarunvalodas un spontānas runas ieraksti – sarunas radnieku, draugu starpā, sarunas veikalos, mācību iestādēs, intervijas dažādu ekspedīciju laikā, kā arī dažu konferenču referātu ieraksti. Datu ieguves brīdī šajā korpusā bija vairāk nekā 200 tūkstoši teksta vienību. Tās gan iekļauj arī aizpildītās pauzes, tādas kā *ē*, *ā*, *mmm*, iesāktus, bet nepabeigtus vārdus, ieelpu un izelpu apzīmējumus. Atlasot atbilstošus datus, tika iegūti 271 piemērs, kur līdzskanis [v] seko īsajam patskanim [u], un 56 piemēri, kuros līdzskanis [v] seko garajam patskanim [u:].

Otrs korpus, no kura tika atlasīti dati, ir „Balsu talka”. Šajā korpusā ir tikai lasīti teksti. Tā kā ierakstus veic cilvēki paši sev ērtā vietā un laikā un arī ielasmie teikumi ir nelieli, ielasītie teksti nav pārspīlēti un samāksloti. Šajā korpusā datu ieguves brīdī bija 136 stundas ierakstu jeb 817 tūkstoši tekstvienību.

No šī korpusa tika atlasīti 524 piemēri, kuros līdzskanis [v] seko patskanim [u], un 90 piemēri, kuros līdzskanis [v] seko patskanim [u:].

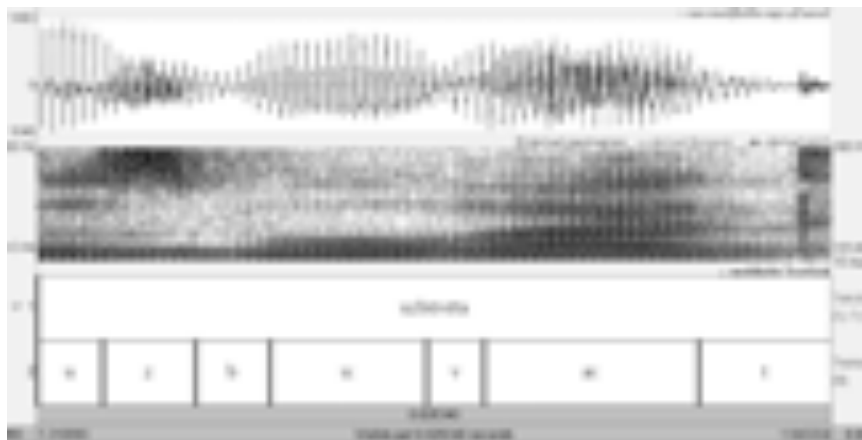
Piemēri analizēti, izmantojot datorprogrammu *Praat* (Boersma, Weenink 1992–2022).

Datu analīze un rezultāti

Daudzos analizētajos piemēros apstiprinājās pieņēmums, ka bieži vien izrunas precizitāti vai tās pārmaiņas ļoti ietekmē runas ātrums un izrunātā vārda nozīmīgums izteikumā.

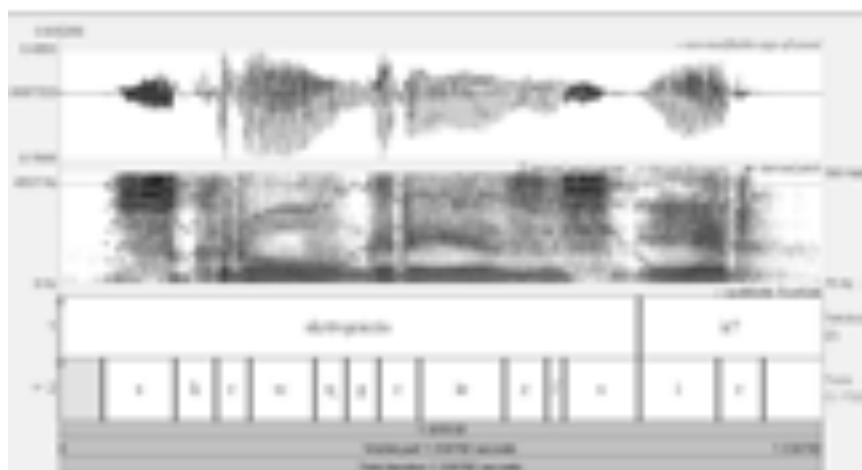
2. attēlā redzams piemērs, kurā līdzskanis [v] atrodas vārdā, kas izteikumā „Zolitūde ir uzbūvēta” ir uzsvērts.

Lai arī šajā piemērā līdzskanī [v] ir acīmredzami formanti, gan oscilogrammā, gan spektrogrammā vērojamas atšķirības starp līdzskani [v] un tā tiešā fonētiskā apkaimē esošajiem patskaņiem [u:] un [æ:]. Arī audiāli dzirdams skaidri nosakāms līdzskanis [v].

2. att. Virietis, spontāna runa

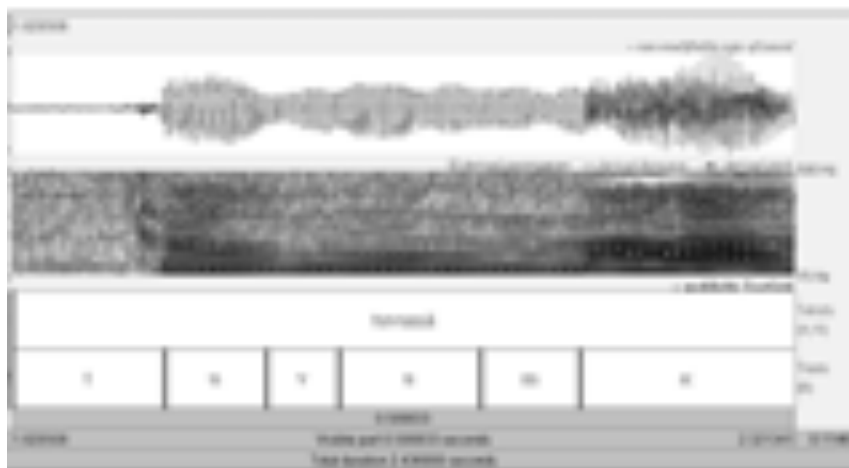
3. attēlā redzama spektrogramma lasītam teikumam „Skrūvgriezis ir?” Šeit realizējas jau iepriekš A. Lauas darbā minētais, ka līdzskanis [v] vokalizējas, esot vienā zīlbe ar pirms tā esošu patskani (Laua 1997: 81–82). Šajā piemērā līdzskanis [v] ir daļēji vokalizējies. Lai arī spektrogrammā ir nosakāma viegla berzes enerģija, tajā pašā laikā ir saskatāmi arī patskanim [u] raksturīgi formanti. Turklāt audiāli ir grūti nosakāma atšķirība starp garo patskani [u:] un tam sekojošo līdzskani [v].

3. att. Virietis, lasīts teksts

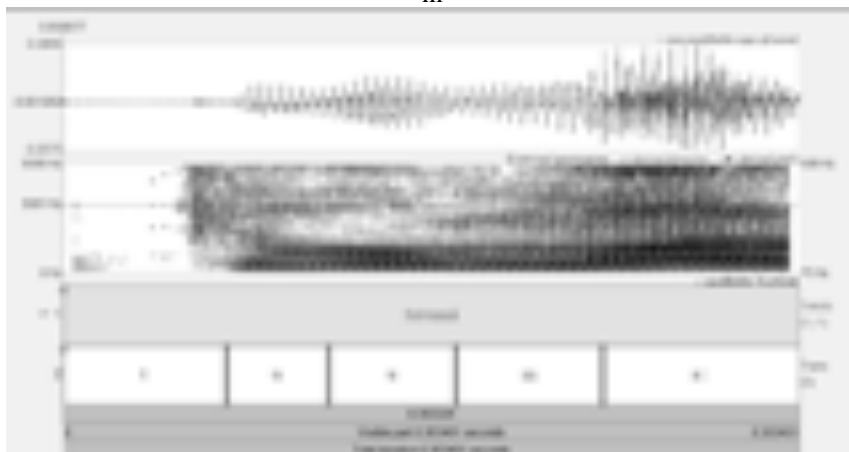
Ja šis pats vārds būtu atrodams spontānas runas piemēros, ļoti iespējams, ka līdzskanis [v] būtu zudis pilnībā.

4. attēlā redzams piemērs vārdam „tuvumā”. Šajā runas ierakstā informants ir precīzi izrunājis skaņas, spektrogrammā un oscilogrammā ir viegli nošķirami patskaņi [u] un līdzskanis [v]. Abiem patskaņiem [u] ir labi nošķirami formanti, kamēr līdzskanī [v] ir nosakāms tikai pirmais un otrais formants (F1 un F2), kas ir padzisuši, neizteikti. Šāds skaņas attēls ar vāju berzes enerģiju un neizteiktiem formantiem ir raksturots arī D. Markus un J. Grigorjeva darbā „Fonētikas pētīšanas metodes” (Markus, Grigorjevs 2002: 45) un Solveigas Čeiranes promocijas darbā (Čeirane 2011: 110).

4. att. Sieviete, daļēji sagatavota, publiska runa

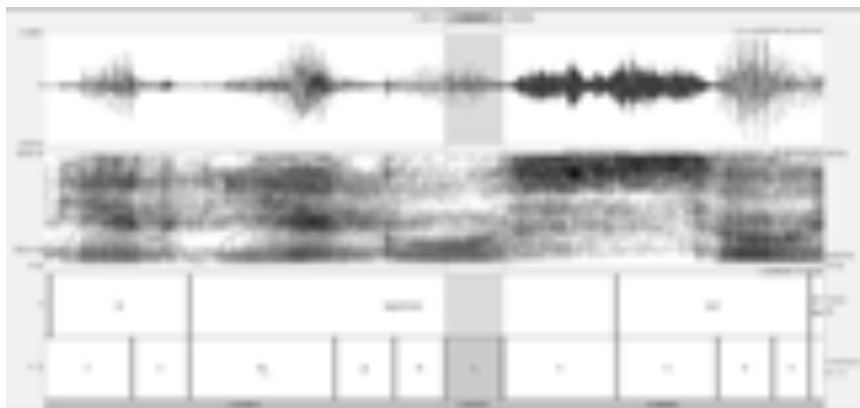
m

5. att. Sieviete, spontāna runa

Pilnīgi pretēja aina paveras nākamajā, 5. attēlā, kur ir redzama ātri, neuzsvērtā pozīcijā esoša vārda „tuvumā” spektrogramma un oscilogramma. Šeit līdzskanis [v], esot pozīcijā starp diviem patskaņiem [u], ir zudis pilnībā. Tā kā vokalizēta [v] izruna gan skanējumā, gan lūpu un mēles novietojumā ir ļoti līdzīga patskaņa [u] izrunai, tad ātrā runā līdzskanis [v] zudis pilnībā. Salīdzinājumam: šajā attēlā vārds „tuvumā” tiek izrunāts 0,363 sekundēs. 4. attēlā tas tiek izrunāts 0,5 sekundēs. Precīzai skaņu izrunai nepieciešams vairāk laika.

Bet, kā skatāms arī 5. attēla piemērā, abu līdzās esošo patskaņu [u] saplūšana nav vērojama bieži. Lielākoties abi [u] saglabājas kā atsevišķas, viegli nošķiramas skaņas. Tas īpaši labi ir aplūkojams 5. attēlā redzamā vārda izrunas oscilogrammā, kur katram patskaņim [u] ir vērojama dažādas intensitātes skaņas viļņa amplitūda.

6. att. Vīrietis, lasīts teksts

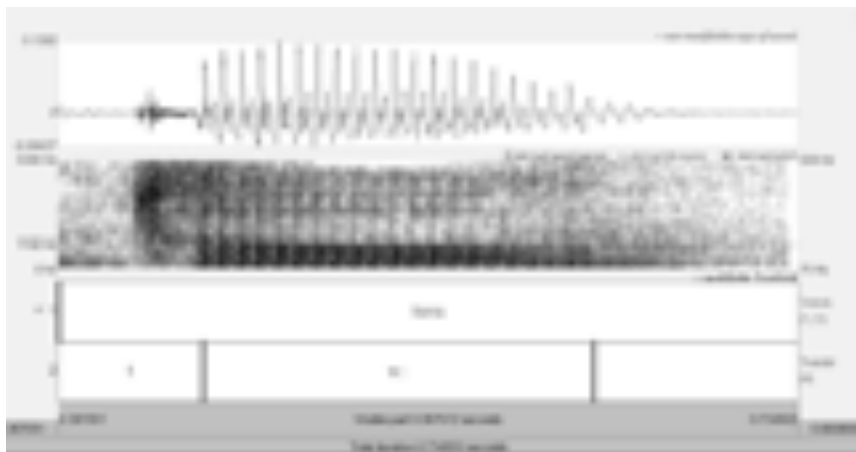
6. attēlā atainotajā vārdā „ieguvusi” vērojamas citādākas, kombinētas pozicionālās skaņu pārmaiņas. Viena no tām ir arī līdzskaņa [v] vokalizācija. Kombinēto izmaiņu process varētu būt norisējis divos iespējamajos veidos:

- otrais patskaņis [u] ir zudis, jo tas vārdā atrodas neuzsvērtā pozīcijā, līdz ar to neērta kļūst līdzskaņa [v] izruna, tāpēc izrunas vienkāršošanai vokalizējas līdzskanis [v], kļūstot par [u];
- vokalizējas līdzskanis [v], jo atrodas pozīcijā starp diviem labiāliem patskaņiem [u], bet vokalizēšanās rada otrā, neuzsvērtā [u] zudumu vai saplūšanu ar vokalizēto [u].

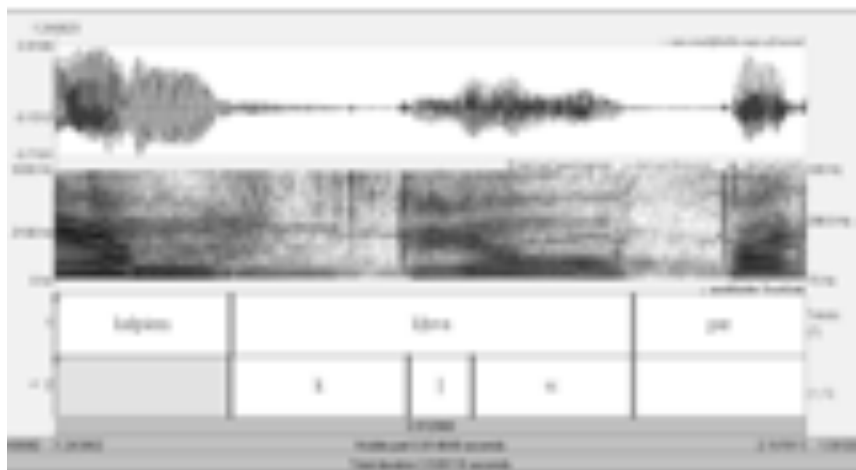
Gala rezultātā vārdā „ieguvusi” ir konstatējams zilbes zudums.

Komplicētas pārmaiņas novērojamas arī nākamajā piemērā, 7. attēlā, kur redzama vārda „tuvu” spektrogramma un oscilogramma. Sākotnēji gala zilbē zūd pārisais patskaņis [u]. Tā kā līdzskanis [v] atrodas aiz patskaņa [u], kas artikulācijas ziņā ir ļoti tuvs līdzskanīam [v], līdzskanis [v] vokalizējas, kļūstot par [u]. Vārda novietojums izteikuma beigās un tā intonatīvi neuzsvērtā pozīcija pastiprina pozicionālās runas pārmaiņas, jo tā izrunai netiek pievērsta pietiekama

uzmanība un rūpība. Tas varētu būt iemesls, kāpēc, zūdot gala patskanim un vārdam kļūstot vienzilbīgam, artikulāri līdzīgās skaņas [u] un [ɥ] saplūst pilnībā, veidojot garu patskani [u:].

7. att. Vīrietis, spontāna runa

8. att. Sieviete, spontāna runa

Šādas pārmaiņas atsevišķos gadījumos novērojamas arī vārdos, kas atrodas izteikuma vidū neuzsvērtā pozīcijā. 8. attēlā redzams gadījums, kad identiskas pārmaiņas notikušas vārdā „kļuva”, kas atrodas starp uzsvērtiem, izteikumam „no kalpiem kļuva par jaunsaimniekiem” svarīgiem vārdiem „kalpiem” un „jaunsaimniekiem”.

Secinājumi

Salīdzinot latviešu valodas runas korpusos atrodamo skaņu savienojumu *-uv-* un *-ūv-* piemērus, spontānas runas fragmentos daudz biežāk konstatējamas izmaiņas līdzskaņa [v] izrunā nekā lasītos fragmentos. Tomēr arī spontānas, neformālas runas piemēros atrodami gadījumi, kad šie skaņu savienojumi izrunāti precīzi, bez konstatējamām izmaiņām.

Visvairāk līdzskaņa [v] vokalizēšanos skaņu savienojumos *-uv-* un *-ūv-* ietekmē tam sekojošā skaņa. Ja līdzskanī [v] seko kāds cits līdzskanis vai labiālie patskaņi [u] un [u:], vokalizēšanās realizēšanās ir daudz iespējamāka. Tas arī nozīmē, ka vokalizēšanās ir iespējama ne tikai līdzskanī [v] atrodoties tautosillabiskā savienojumā, piemēram, kā vārdā *savs*, bet arī tam esot zilbes sākumā, kā vārdā *tuvums*. Ļoti bieži daļēju vai pilnīgu līdzskaņa [v] vokalizāciju var novērot gadījumos, kad līdzskanī [v] abās pusēs atrodas īsais patskanis [u]. Par citiem gadījumiem nepieciešams plašāks analizējamais materiāls.

Raksts sagatavots ar valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Mūsdienu latviešu valodas izpēte un valodas tehnoloģiju attīstība” (projekta Nr.: VPP-LETONIKA-2021/1-0006) atbalstu.

Avoti

BalsuTalka.lv runas korpus (Common Voice 14.0)

<https://korpuss.lv/id/BalsuTalka>

Latviešu sarunvalodas korpus LATE-sarunas

<https://korpuss.lv/id/LATE-sarunas>

Literatūra

Boersma, Paul; Weenink, David (1992–2022). *Praat: doing phonetics by computer [Computer program]*. Version 6.2.23. Accessible at: <https://www.praat.org>

Čeirane, Solveiga (2011). *Latviešu valodas balsīgo troksneņu akustiskais raksturojums*. Promocijas darbs doktora grāda iegūšanai. Rīga: Latvijas Universitāte. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/4679/20719-Solveiga_Ceirane_2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Endzelīns, Jānis (1982). Baltu valodu skaņas un formas. *Darbu izlase IV, 2. daļa*. Red. H. Bendiks. Rīga: Zinātne, 411–619.

Grigorjevs, Juris (2010). Latviešu valodas līdzskaņu klasifikācija. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē* : interneta rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 22–30. Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/3_Juris_Grigorjevs_raksts.pdf

Grigorjevs, Juris; Indričāne, Inese (2013). Latviešu valodas līdzskaņi. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 57–79.

Grigorjevs, Juris; Indričāne, Inese; Taperte, Jana (2015). Latvian v and j – fricatives or approximants? *2nd International Scientific Conference “Contemporary Research in Phonetics and Phonology: Methods, Aspects and Problems”*: abstracts. Rīga, May 14–15, 2015, 19. Pieejams: http://www.lulavi.lv/media/upload/tiny/files/Abstracts_Phon2015.pdf

Grigorjevs, Juris; Indričāne, Inese; Taperte, Jana (2016). Latviešu /v/ un /j/: dažādu realizāciju akustiskais pētījums. *Baltistica LI (2)*, 313–340. Pieejams: <https://www.baltistica.lt/index.php/baltistica/article/view/2256/2253>

Laua, Alise (1997). *Latviešu literārās valodas fonētika*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Markus, Dace; Grigorjevs, Juris (2002). *Fonētikas pētīšanas metodes I*. Rīga: Rasa ABC.

**PRONUNCIATION OF THE CONSONANT [V]
IN THE SOUND COMBINATIONS -UV-/-ŪV-:
CORPUS-BASED RESEARCH**

Summary

The article deals with phonetically phonological processes that happen in the consonant [v] when it is placed after the vowel [u] or [u:]. The aim of the research is to find out what kind of changes of vowel [v] occur in connected colloquial speech. The cases where the consonant [v] becomes vocalised, turning into [u], disappears completely or merges with the vowel [u] in front of it, creating a long vowel [u:], are described.

The research material was selected by using two Latvian speech corpora – LATE-sarunas un BalsuTalka.lv. It was analysed in the program *Praat*. In the article, the pictures of oscillograms and spectrograms are used as illustrations.

It was determined that in the connected speech, consonant [v], when it is in the position after vowels [u] and [u:], often becomes vocalised or elided completely in the case if it is located in the not emphasised word or unstressed syllable. Also, it is affected by the tempo of the speech.

Keywords: speech corpus, vocalisation, positional elision of consonant, fusion of sounds, colloquial speech, connected speech.

ZIŅAS PAR AUTORIEM / ABOUT THE AUTHORS

Aiga Bādere – *Mg. transl.*

Ventspils Augstskolas vieslektore

Guest Lecturer, Ventspils University of Applied Sciences

aiga.badere@venta.lv

Agnese Cera – *Mg. philol.*

RTU Liepājas akadēmijas doktorantūras studente

Doctoral student, RTU Liepāja Academy

agnese.cera@inbox.lv

Ina Druviete – *Dr. habil. philol.*

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta vadošā pētniece

Latvijas Universitātes profesore

Leading Researcher, Latvian Language Institute, University of Latvia

Professor, University of Latvia

ina.druviete@lu.lv

Agnese Dubova – *Dr. philol.*

RTU Liepājas akadēmijas Humanitāro un mākslas zinātņu centra asociētā profesore

Associate Professor, Centre for Humanities and Arts, RTU Liepāja Academy

agnese.dubova@rtu.lv

Ingars Gusāns – *Dr. philol.*

Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas pētnieks

Researcher, Rēzekne Academy of Technologies

ingars.gusans@rta.lv

Ilgā Jansone – *Dr. habil. philol.*

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta vadošā pētniece

Leading Researcher, Latvian Language Institute, University of Latvia

ilgajan@lza.lv

Laura Paula Jansone – *Bc. philol.*

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta zinātniskā asistente

Research Assistant, Latvian Language Institute, University of Latvia

laura_paula.jansone@lu.lv

Ilona Filipenkovaite (Ilona Filipenkovaitė) – *Dr. hum.*

Vītauta Dižā Universitātes asociētā profesore (Lietuva)

Associate Professor, Vytautas Magnus University (Lithuania)

ilona827@yahoo.de

Neds Jurgaitis (Nedas Jurgaitis) – *Dr.*

Šauļu Valsts koledžas asociētais profesors (Lietuva)

Associate Professor, Šiaulių valstybinė kolegija (Lithuania)

n.jurgaitis@svako.lt

Jeļena Korosteļova (*Jelena Korosteliova*) – Mg. sc.

Šauļu Valsts koledžas lektore (Lietuva)
Lecturer, Šiaulių valstybinė kolegija (Lithuania)
j.korosteliova@svako.lt

Evelīna Ķiršakmene – Mg. int.

Latvijas Universitātes doktorantūras studente
Doctoral student, University of Latvia
evelina.kirsakmene@gmail.com

Džiāna Laiveniece – Dr. paed.

RTU Liepājas akadēmijas Humanitāro un mākslas zinātņu centra profesore un vadošā pētniece
Professor, Leading Researcher, Centre for Humanities and Arts, RTU Liepāja Academy
diana.laiveniece@rtu.lv

Linda Lauze – Dr. philol.

RTU Liepājas akadēmijas Humanitāro un mākslas zinātņu centra profesore un vadošā pētniece
Professor, Leading Researcher, Centre for Humanities and Arts, RTU Liepāja Academy
linda.lauze@rtu.lv

Dzintra Lele-Rozentāle – Dr. philol.

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes asociētā profesora p. i.
Acting Associate Professor, Faculty of Humanities, University of Latvia
dzintra.lele-rozentale@lu.lv

Nijole Litevkiene (*Nijolė Litevkienė*) – Dr. hum.

Šauļu Valsts koledžas asociētā profesore (Lietuva)
Associate Professor, Šiaulių valstybinė kolegija (Lithuania)
n.litevkiene@svako.lt

Dace Markus – Dr. habil. philol.

RTU Liepājas akadēmijas Humanitāro un mākslas zinātņu centra profesore un vadošā pētniece
Professor, Leading Researcher, Centre for Humanities and Arts, RTU Liepāja Academy
dace.markus@rtu.lv

Sanita Martena – Dr. philol.

Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas profesore
Professor, Rēzekne Academy of Technologies
sanita.martena@rta.lv

Ieva Ozola – Dr. philol.

RTU Liepājas akadēmijas Humanitāro un mākslas zinātņu centra asociētā profesore un pētniece
Associate Professor, Researcher, Centre for Humanities and Arts, RTU Liepāja Academy
ieva.ozola_3@rtu.lv

Guna Rābante-Buša – *Mg. philol.*

Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas zinātniskā asistente

Research Assistant, Artificial Intelligence Laboratory, Institute of Mathematics and Computer Science of the University of Latvia

guna.rabante-busa@lumii.lv

Daiga Straupeniece – *Dr. philol.*

RTU Liepājas akadēmijas Humanitāro un mākslas zinātņu centra docente un pētniece

Assistant Professor, Researcher, Centre for Humanities and Arts, RTU Liepāja Academy

daiga.straupeniece@rtu.lv

Ilze Vilka – *Mg. paed.*

Latvijas Universitātes Izglītības zinātņu un psiholoģijas fakultātes lektore

Lecturer, Faculty of Education Sciences and Psychology, University of Latvia

ilze.vilka@lu.lv

Anna Vulāne – *Dr. philol.*

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta vadošā pētniece

Latvijas Universitātes Izglītības zinātņu un psiholoģijas fakultātes profesore

Leading Researcher, Latvian Language Institute, University of Latvia

Professor, Faculty of Education Sciences and Psychology, University of Latvia

anna.vulane@lu.lv

